

Glava II

**FORMIRANJE NEDIĆEVE „VLADE NARODNOG
SPASA" I NJENO DELOVANJE DO
ADMINISTRATIVNE PODELE SRBIJE (26. XII1941.)**

DOGAĐAJI KOJI SU PRETHODILI DOVOĐENJU MILANA NEDIĆA NA ČELO SRPSKE KVISLINŠKE VLADE I NJENO FORMIRANJE (29. VIII 1941.)

Milan Nedić spada u onu manju grupu generala bivše jugoslovenske vojske, koja posle aprilske katastrofe nije deportovana u nemačko ratno zarobljeništvo.¹ Zašto je to bilo tako, biće reči u narednom tekstu. Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata, iako penzionisan, M. Nedić je odre-

¹ Milan Nedić, Grocka, 1877–1946 (izvršio samoubistvo u zatvoru za vreme istrage). Gimnaziju je pohađao u Kragujevcu i posle toga, stupivši u Vojnu akademiju u Beogradu, posvetio se vojničkoj karijeri, u toku koje je bio komandant Timočke divizije i komandant IV armije u Skoplju; zatim načelnik Glavnog generalštaba, ministar vojske i član Vrhovnog vojnog saveta stare jugoslovenske vojske. Kao armijski general, Nedić je postao ministar vojske i mornarice u drugoj vladi Milana Stojadinovića (21. decembra 1938. do 5. februara 1939); u prvoj vladi Dragiše Cvetkovića (6. februara – 26. avgusta 1939) i u vladi Cvetković–Maček. Posle ostavke (7. novembra 1940) koju je podneo na zahtev kneza Pavia, za ministra vojske i mornarice je postavljen armijski general Petar Pešić. (Zb. NOR, Aprilski rat 1941, knj. 1, str. 407).

Povod za smenjivanje Milana Nedića sa položaja ministra vojske i mornarice bio je memorandum koji je 1/ novembra 1940. dostavio knezu Pavlu i predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. Sutradan, 2. novembra, pozvan od kneza Pavia, on je u prisustvu Cvetkovića, usmeno izložio svoje gledište u vezi sa memorandumom, dodajući nova objašnjenja u pogledu nespremnosti Jugoslavije za rat protiv sila Osovine. Memorandum je sadržao spoljno-političke ideje Ljotića, s kojim je Nedić održavao prisne veze. Nedić je smatrao da, pri postojećem stanju u Evropi, Jugoslavija ne može zadržati neutralan stav, već se mora opredeliti za jednu od velikih sila; a pošto na pomoć zapadnih sila i Sovjetskog Saveza ne može računati, njena kolebljiva politika i njeno bolesno i nezdravo stanje mogu dovesti do sloma i katastrofe vojske, nacije i države, pa zaključuje: „Uz osovinu, mislim, ima još vremena. Nemačka je zauzela evropski kontinent i neograničen je njegov gospodar. Sa svojih devedeset miliona Nemaca, ona će biti dugo i dugo njegov gospodar.“ Pošto su tom prilikom utvrđene Nedićeve veze sa Ljotićem i da se Ljotićev Bilten štampa u štampariji Ministarstva vojske, Nedić je smenjen i stavljen pod prisvetu; Ljotićev „Zbor“ zabranjen je, Ljotić stavljen u kućni pritvor, a članovi „Zbora“ uglavnom su pohapšeni, jer su ondašnje policijske vlasti tvrdile da Ljotić, sa vodećim članovima svoga „Zbora“, i Nedić, sa jednom grupom oficira, pripremaju zaveru da u datom momentu izvedu državni udar i dođu na vlast. Tako je Nedić smenjen, ne zbog toga što je zahtevao oslonac na Osovinu, jer su to marta 1941. učinili knez Pavle i vlada Cvetković–Maček, već zbog toga što se u njega posumnjalo da sa Ljotićem priprema obaranje namesništva i vlade Cvetković–Maček. Tome je, svakako, doprinelo i to što je knez Pavle smatrao da je jedino on pozvan da vodi spoljnu politiku Jugoslavije i nije hteo da dozvoli svom ministru vojske da se meša u njegovu kompetenciju (Zb. NOR, *Aprilski rat 1941*, knj. 1, str. 896).

đen za komandanta grupe armija na jugu zemlje. Učešće njegovo i vojske kojom je komandovao u borbi protiv Nemaca, bilo je na nivou većine — ostalih generala Kraljevine Jugoslavije — kapitulantsko i izdajničko.²

Uglavnom, posle obavljenih formalnosti oko kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i države, Nedić se već 19. aprila našao u krugu svoje porodice i stanovao u Beogradu, u Gospodar-Jevremovoj ulici br. 4. Samo 9 dana kasnije (28. aprila 1941) iz jednog telegrama koji je Fajne uputio u Berlin, Ministarstvu spoljnih poslova, s pitanjem kako da se postupa s generalom Milanom Nedićem, vidi se da ovaj bivši srpski general ulazi odmah u nemačke političke kombinacije u okupiranoj Srbiji.³ Na osnovu dopisa Upravnog štaba od 16. juna 1941, koji je upućen Komandi za naročitu upotrebu 65, vidi se da je Milan Nedić posle sloma stare Jugoslavije „dobio u Beogradu odsustvo iz ratnog zarobljeništva”; ujedno mu je bilo Sonderkommando GEP naredila da ne sme da napusti svoj stan (kućni pritvor) ni da prima posete bez dozvole rukovodioca te komande, kapetana Kizevetera.⁴

Mnoga nemačka dokumenta iz prvih dana okupacije Srbije ukazuju na to da je lično Kraus, šef Gestapoa, uporno nastojao kod svojih pretpostavljenih da se Nedić što pre i zvanično oslobodi iz ratnog zarobljeništva. To se vidi i po tome što je Kommandostab Abt. Ie. Militär-befehlshabera u Srbiji, svojim aktom od 20. maja 1941, izvestio Einsatzgruppe Sipo i SD (zapravo EK, pošto je taj akt bio upućen na adresu Ministarstva pravde, u čijoj se zgradi nalazila ta ustanova), da je OKH (Vrhovna komanda suvozemne vojske) odlučio da se Nedić pusti na slo-

O ovome je Aleksandar Cincar Marković izjavio posle rata u istražnom zatvoru sledeće: „Ostavka Milana Nedića imala je kao formalan razlog incident u Bitolju, prilikom talijanskog vazdušnog napada na ovu varoš. Međutim, formalno se navodilo da se tu pokazala slabost i nedovoljna sprema naše vazdušne odbrane. Međutim, stvaran razlog njegovog ispada iz vlade je bio, kako su me obavestili knez Pavle i predsednik Cvetković, njegovo političko šurovanje sa Ljotićem. Kao dalji razlog navodio se njegov, memorandum koji je predao predsedniku vlade, odnosno naše spoljne politike, u kome je naročito kritikovao mere vojne, koje se preduzimaju u vidu delimične mobilizacije i čestih poziva na vežbu. Razmatrajući političku spoljnu situaciju, ukazivao je na potrebu da, naime, s obzirom na naš usamljeni međunarodni položaj, ne ostaje ništa drugo do da primimo sporazum sa Nemačkom” (AVII, 20 :7, k. 1).

Prilikom izbijanja rata aprila 1941., Milan Nedić, iako u penziji, bio je određen za komandanta grupe armija na jugu, ali nije stigao ni da obrazuje svoju komandu. Toliko su stvari loše stajale, a ipak, o Nediću su se pričale priče i legende o njegovom „uspešnom” suprotstavljanju nemačkim jedinicama. Čak je bio izdat jedan letak, oko 8. aprila u Beogradu, da je Nedić proizveden za vojvodu i da je „u Kačaničkoj klisuri potukao Nemce i zaplenio 300 tenkova”, što je bilo neistina (Arhiv SUP, BDS, dosje Nedića).

² Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

³ AVII, NAV-N-T-200, 120/123850.

⁴ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/82; BDS, Izveštaj dr Georgi Kisela komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji.

body, ali da se nad njim vrši, nadzor i da mu se oduzme mogućnost telefonskih razgovora.⁵

U ovom slučaju značajno je da je o tome Einsatzgruppe Sipo i SD bila izveštena od Abt. Ie navedenog štaba, u čiju nadležnost nije spadao postupak koji se odnosi na puštanje ratnih zarobljenika. Verovatno da je ovo usledilo zbog toga što se SS-Sturmbannführer Kraus, u okviru svojih nastojanja i planova u vezi sa Nedićevom ličnošću i njegovim puštanjem na slobodu, obratio na Abt. Ie. Nije isključivo da je Kraus u tom pravcu radio, pored ostalog, i na osnovu intervencije Dimitrija Ljotića, s kojim je tada, pa i kasnije imao najuže kontakte.

Odmah posle toga je Kommandostab-Qu (Quartiermeister) Militärbefehlshabera u Srbiji (4. VI 1941) skrenuo Krajskomandaturi OK 1/834 u Beogradu pažnju na to da se Nedić ne sme da hapsi i sprovodi u Nemačku, pošto se po izričitoj naredbi OKH ima da ostavi na slobodi, pod nadzorom. Tekst te naredbe doslovno je glasio: „Skreće se pažnja na to da se ne sme uhapsiti i sprovesti za Nemačku, na osnovu dotične naredbe, bivši ministar vojske, odnosno rukovodilac Treće jugoslovenske armije u ovom ratu, general Milan Nedić, Beograd, Nemanjina (ne zameniti ga sa njegovim bratom Milutinom Nedićem, koji je 1938/39. bio ministar vojske), pošto se on ima ostaviti na slobodi, i to pod nadzorom, po izričitoj naredbi OKH (Vrhovne komande suvozemne vojske). Znači, ima mu se posle registracije, od predsednika opštine, na osnovu dotične naredbe, izdati objava za odsustvo.”⁶

Ove intervencije nemačkih okupacionih vlasti, usledile su posle naredbe vojnoupravnog komandanta da svi koji su bili u vojsci, moraju da se prijave, jer su ih Nemci smatrali ratnim zarobljenicima.⁷

pod udar ove naredbe, dakle, Milan Nedić nije potpadao. Očigledno je da su Nemci odmah posle okupacije Srbije tražili svoja uporišta, uglavnom, u onom delu srpske buržoazije, na koje su se oslanjali još pre napada na Jugoslaviju. A poznato je da je Nedić spadao u one ličnosti koje su bile ubeđene u nepobedivost Nemačke pa je smatrao da Nemce treba slušati s obzirom na budućnost „Nove Evrope”, u kojoj je računao da će „Velika Srbija” imati posebno mesto.

Kao sledeći povod da bliže kontaktiraju sa Milanom Nedićem, Nemci su iskoristili eksploziju u Smederevu, 5. juna 1941, u kojoj su, pored ostalih, izgubili život Nedićev sin, snaha i unuča. Naime, samo dan kasnije, Kraus je uputio pismo Nediću u kome mu je saopštio nesreću, s napomenom da mu je pošlo za rukom spasti jedan deo ličnih dokumenata poginulog sina, koje mu u prilogu dostavlja. Ujedno je Kraus ponudio Nediću nemački auto koji će ga prevesti u Smederevo.⁸ Istog dana (tj. 6. juna) izdao je rukovodilac III Eg-a, SS Hauptsturmführer

⁵ Isto.

⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/43.

⁷ AVII, Na, br. 56/1-1, List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, od 22. V 1941.

⁸ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, pismo Krausa Nediću, od 6. juna 1941.

dr Gode (na traženje upravnika grada Beograda, Dragog Jovanovića), uverenje Nediću da može da napusti Beograd i otputuje u Smederevo na sahranu svog sina, ali da se posle toga odmah vrati u svoj stan.⁹

To su prvi podaci koje nalazimo u nemačkim izvorima o kontaktima između Milana Nedića, s jedne strane, i EK-a Beograd i Dragog Jovanovića, s druge strane. Čini se da su već tada nemačke okupacione ustanove u Beogradu počele praviti izvesne kombinacije sa ličnošću Nedića, te su, po svemu sudeći, nastojale da i na ovaj način kod njega izazovu raspoloženje pogodno za svoje buduće namere. Značajno je, svakako, da se u pomenutom slučaju kao osoba koja se zauzima da Nedić dobije dozvolu za napuštanje svog stana, javlja upravo Dragi Jovanović, koji je, inače, još pre rata radio kao nemački agent, zbog čega je i došao na položaj upravnika grada Beograda.

Međutim, prvi put u sačuvanim dokumentima Milan Nedić se pominje kao kandidat za predsednika kvislinške srpske vlade, u izveštaju koji je 14. jula 1941. Einsatzkommandi Sipo i SD u Beogradu podneo jedan od najobaveštenijih nemačkih agenata u Beogradu iz tog perioda, novinar Miodrag Savković. On je, pored ostalog, pisao: „Članak Đorđa Perića, zamenika komesara Ministarstva unutrašnjih poslova o slučaju Milana Nedića, naišao je na veliku senzaciju. Taj članak je objavljen u *Novom vremenu*¹⁰ i sadrži tvrdnje da je Nedić bio za mir sa Nemačkom, a ne za rat, kako su to ratni huškači tvrdili. Kako Nedić ima veliki uticaj u narodu, ovaj članak je vrlo dobro došao, da se narodu pokaže, u kakve ga zablude uvlači strana propaganda. Članak bi trebalo autor da upotpuni i da štampa u stotine hiljada primeraka, pa da se razdeli u narodu preko opština i da se preko ljudi protumači narodu, kako je i zašto Nedić izbačen iz vlade Dragiše Cvetkovića. Povodom objavljivanja ovog članka veruje se da se već radi na tome da se Nediću poveri neka važna funkcija kad se iz ropstva pusti, pa ili će on biti predsednik srpske vlade, ili će dobiti resor srpske narodne vojske, koja bi se obrazovala i čuvala bezbednost u Srbiji. Nedić bi bio u stanju da i odmet-

¹¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/48.

¹⁰ U pomenutom članku Đorđa Perića rečeno je pored ostalog: „Sa ovim stavom iščekivanja, nije hteo da se složi general Milan Nedić, tadašnji ministar vojni. Polazeći sa gledišta da Jugoslavija mora aktivno zaštititi mir Balkana, on je predložio vladi da jugoslovenska vojska okupira Solun i na taj način Englezima onemogući iskrcavanje na ovoj važnoj stratezijskoj tački Balkanskog poluostrva... General Nedić je istovremeno predlagao i potpuni sporazum Jugoslavije sa Nemačkom, pošto su obe zemlje imale isti interes, naime, da balkanski mir očuvaju od engleskih smutnji i vojnih poduhvata. Ali rešenje koje je jugoslovenskoj vladi predlagao general Nedić, kvarilo je iz osnova engleske planove i račune. Englezima je bilo u interesu da se na Balkanu obrazuje front protivu Nemačke, kako bi time olakšali svoj položaj na La Manšu. Zbog toga su članovi anglofilskog i masonskog kružoka u tadašnjoj jugoslovenskoj vladi: Budisavljević, Cubrilović, Konstantinović i Šutej – najodlučnije ustali protivu predloga generala Nedića i postavili zahtev da se on odstrani iz vlade. Njihov bes protiv generala Nedića bio je utoliko veći što se u javnosti verovalo, iako potpuno neosnovano, da je general Nedić pristalica Engleske i rata" (*Novo vreme*, 13. VII 1941).

ničko pitanje likvidira, pa se pozivanje svih obveznika u Beogradu radi kontrole dovodi u vezu sa stupanjem u akciju Milana Nedića."¹¹

Gotovo je sigurno da Savković nije bez razloga u svom izveštaju naveo Nedića kao potencijalnog kandidata za predsednika vlade. Očigledno je da se već tada, tj. sredinom jula 1941, na strani srpskih buržoaskih krugova radilo na tome da se ukine komesarska uprava i da se obrazuje jedna „autoritativnija“ kvislinška uprava pod vodstvom Milana Nedića, što je bilo predmet razgovora i komentarisanja. U protivnom slučaju, Savković, verovatno, ne bi podneo jedan takav izveštaj. Jer, nakon mesec i po vladavine Saveta komesara, moglo se videti da on nije sposoban da udovolji zahtevima, koje su pred njega postavile nemačke okupacione vlasti.

Prema tome, već od sredine jula 1941. sprovode se početna, tiha sondiranja na dva koloseka: nemačkom i srpskom, o dovođenju Nedića na čelo srpske kvislinške vlade. Napominjemo da su sva razmatranja u „štabu“ srpskih političara o nekoj novoj vladi dugo bila samo prepričavanja i kombinacije, sve dok vojni zapovednik, odnosno njegov Upravni štab, nisu počeli da se bave ovim pitanjem. Jer je samo nemačka okupaciona uprava mogla da donese jednu takvu odluku. Srpski političari, pronemački raspoloženi, prema tome, mogli su se ograničiti samo na predloge, koji su u velikom opsegu i u raznim varijantama bili izneti odgovarajućim (nadležnim) nemačkim ustanovama.

Kad je reč o srpskim beogradskim političarima, interesantno je istaći da su dva najveća rivala (a uživali su veliko poverenje Nemaca): Dimitrije Ljotić i Milan Aćimović, bili skloni, svaki iz svojih interesa, da podrže kandidaturu Milana Nedića da dođe na čelo nove srpske vlade. Ljotić nije trpeo Aćimovića zbog njegove predratne stranačke pripadnosti (pristalica Stojadinovića), i smatrao je da njegov „Zbor“ treba da odigra glavnu ulogu, pogotovo što su Ljotićevci bili profašistički orijentisani i u predratnom periodu, i kao takvi s vremena na vreme progonjeni od tadašnjih jugoslovenskih vlasti. Sem toga, Ljotić je bio podozriv zbog veza, koje je Milan Aćimović vrlo rano uspostavio sa četničkim pokretom Draže Mihailovića, a smatrao je, uza sve to, da Savet komesara nije u stanju da pruži gotovo nikakav otpor oružanom ustanku u Srbiji, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije.¹²

Milan Aćimović je imao, takođe, svoje razloge. Video je da se ne može duže zadržati na „kormilu“ njegov Savet komesara. Podržao je Milana Nedića, ali ne zbog toga što ga je posebno cenio, već što se bojao da Nemci ne povere ovu kandidaturu Dimitriju Ljotiću.¹³ Stoga je već od sredine jula Aćimović u više navrata posećivao Kisela, zamenika šefa Upravnog štaba, i iznosio mu teškoće svoje administracije; predlagao izvesna rešenja, i tražio, da o ovome bude obavešten vojni zapoved-

¹¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 50/4.

¹² Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/29, Ljotićeva izjava agentu BDS Treu, od 1. avgusta 1941.

¹³ Arhiv Jugoslavije, Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fase. br. 802.

nik Dankelman.¹⁴ Naravno, o toku događaja bili su informisani i Kraus i Helm, prvenstveno Kraus, s kojima je Aćimović bio u stalnom kontaktu.¹⁵

Prema izjavi dr Georgi Kisela, koju je dao posle rata pred jugoslovenskim istražnim organima, on je o Aćimovićevim namerama odmah obavestio Dankelmana, pošto se Turner tada nalazio na dužem odsustvu. Dankelman je, navodno, odbio da se tada raspravlja o tom pitanju. Ali, pošto je Aćimović i dalje uporno predlagao Milana Nedića za svog naslednika (jer je znao da Nedić ima podršku Nemaca), nemački nadležni organi počeli su da ozbiljnije proučavaju ovo pitanje. Naročito su bili aktivni Kisel, Kraus i Helm, dok je Bencler bio uzdržljiviji, bojeći se da Nedićevu kandidaturu za ministra-predsednika neće podržati njegov nadležni ministar – Ribentrop. A to bi izazvalo i odbojni stav OKW (Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga).¹⁶

U vezi s ovim problemom treba istaći da se komandant Jugoistoka, feldmaršal List, 23. jula 1941. zadržao u Beogradu na proputovanju na odsustvo. Tom prilikom je održao sastanak sa nemačkim komandantima o opštim pitanjima, naročito o „plimi oružanog ustanka u Srbiji“. Kako nemački izvori kazuju, pomenuto je i pitanje nesposobnosti srpske komersarske uprave i njeno eventualno ukidanje. List je obećao Dankelmanu da će za vreme svog odsustva stupiti u vezu sa rukovodećim štabom Vermahta i da će u povratku u Beograd, mesec dana kasnije, doneti odluku o eventualnom postavljanju nove srpske kvislinške vlade. I u ovim razgovorima, na svim nivoima, pominjalo se ime bivšeg generala Milana Nedića.¹⁷ Posle Listovog odlaska, o istom problemu raspravljali su predstavnici Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Viša komanda za naročitu upotrebu 65, Upravni štab vojnoupravnog komandanta i druge nemačke okupacione institucije. Oni su došli do zaključka da se sa raspoloživim trupama ne može uspešno voditi borba protiv ustanka, nego „samo uz angažovanje policijskih jedinica“. U to vreme nacistima su od policijskih snaga stajale na raspolaganju: Operativna grupa Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Vojnoobaveštajna služba, Tajna vojna policija, Vojna žandarmerija i jedan policijski bataljon od tri čete.¹⁸

Po svemu sudeći, Dankelman je odugovlačio rešavanje problema reorganizacije kvislinške srpske uprave, a bilo mu je stalo da vidi kako se na celo ovo pitanje gleda u Berlinu. Odlazak Lista u glavni grad Rajha bila je za to dobra prilika. Stoga je Kisel insistirao kod Aćimovića da u najvećoj diskreciji vrši sve pripreme i, kada Dankelman bude izdao odobrenje, da se ne gubi vreme u pregovorima. Isto tako, Kisel je

¹⁴ AVII, reg. br. 11/5-1-23/27, Zapisnik o saslušanju Georg Kisela posle rata pred istražnim organima u Beogradu.

¹⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, Krausova zabeleška od 10. avgusta 1941.

¹⁶ Kao nap. 14.

¹⁷ AVII, NA, 70-18-11, Vishaupt i AVII, NA, 44. X-4-85, Beleške i dnevnik feldmaršala Lista.

¹⁸ AVII, Mikroteka – 1/6-X 300995, Izveštaj dr Georgi Kisela komandantu Jugoistoka.

dao zadatak Krausu da za kandidaturu Milana Nedića pridobije Ljotića, s kojim je bio u stalnim kontaktima, jer se znalo da je Ljotić veoma aktivan „iza kulisa”.¹⁹

Uglavnom, Upravni štab preko svog predstavnika, već krajem jula uspostavlja kontakte i vodi pregovore sa Milanom Nedićem. Tada su njegov stan sa ovlašćenjem Kisela, posetili Kraus i Milan Aćimović. A već početkom avgusta Nedić je oslobođen „kućnog pritvora”.²⁰

Ceo avgust 1941. Nedić je bio u vezi čas sa nemačkim predstavnicima, čas sa „srpskim političarima”. A 9. avgusta on je posetio Georgi Kisela, u njegovom stanu, u Rumunskoj ulici, br. 67. Razgovoru su prisustvovali i bivši jugoslovenski ministar Milan Ulmanski, major Kalmar i Kronholc. Izgleda da je već tada Nedić dao načelan pristanak Kiselu, da ne bi imao ništa protiv toga ako bi mu vojni zapovednik Srbije, ponudio da obrazuje jednu civilnu srpsku vladu.²¹ Samo sedam dana kasnije (16. avgusta), došlo je opet do sastanka između Milana Nedića i Kisela, na istom mestu, ali ovog puta bez prisustva Ulmanskog. Razmatrani su izvesni problemi oko obrazovanja nove srpske kvislinške administracije.²²

Sredinom avgusta u Beograd je doputovao dr Edmund Vezenmajer (Vesenmayer), policajac i obaveštajac, lični opunomoćenik Ribentropa, tzv. „leteći ambasador”. Povremeno je dolazio u Jugoslaviju i vraćao se u Berlin.²³ Ovom prilikom podržavao je Kiselova nastojanja i kod Dankelmana i kod Benderà. Vezenmajer je takođe (prema Kiselovom tvrđenju) obećao Dankelmanu da će Ribentropu podneti informaciju o prilikama u Srbiji, i o tome da se u Srbiji, i na strani nemačkih okupacionih vlasti, kao i kod srpskih buržoaskih krugova, vrše pripreme za formiranje nove civilne vlade. Ovo je za Dankelmana, po svemu sudeći, bilo ohrabrenje, jer će Ministarstvo spoljnih poslova biti iz „prve ruke” obavешteno o najnovijim zbivanjima u Srbiji. Iako Vezenmajer, doduše, nije važio kao oficijelni predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, nego, u svakom slučaju, kao tzv. Ribentropov „jaki čovek”, Bencler se, opet, držanjem Vezenmajera osećao „pokrivenim” prema svom nadležnom ministru — Ribentropu.²⁴

¹⁹ Kao nap. 14; cit. Krausova zabeleška.

²⁰ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 9. I 1946.

²¹ Kao nap. 19.

²² Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

²³ Vezenmajer, npr. 5. IV 1941. u 17,50 časova depešom br. 43. šalje u Berlin tekst proglasa o proglašenju NDH, koji je sastavio zajedno sa Kvaternikom, a 6. aprila u 1,25 časova, depešom br. 44. izveštava da je počelo obrazovanje nove vlade „hrvatskih dezertara” (J. Marjanović, *Ustanak*, 15). Godine 1944. Vezenmajer postaje nemački poslanik u Budimpešti i u tom svojstvu ruši Hortija i dovodi na vlast Salašija (AVII, br. 1a/7, k. 1. Saslušanje D. Jovanovića).

²⁴ AVII, Vishaupt, 19; cit. saslušanje Kisela.

Nema podataka o tome da li se Vezenmajer tih dana sastao i sa Milanom Nedićem. O tome Nedić ništa ne govori u svojim mnogobrojnim saslušanjima. Ali govori o svojim kontaktima sa Kronholcom. „Kronholca sam upoznao tek za vreme okupacije, i to jednom prilikom pre nego što sam postao predsednik vlade. Koliko se sećam, doveo mi ga je Kraus.”²⁵ Međutim, Nedićevo tvrđenje ne odgovara istini, jer mnoga nemačka dokumenta pokazuju da njihova poznanstva datiraju mnogo ranije, još iz predratnog perioda. To potvrđuje i izjava Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, koju je dao posle rata u istražnom zatvoru. On u vezi s tim kaže sledeće: „Pored javnih konsultovanja i razgovora, o kojima je napred bilo reči, činjenica je, iako je izgledalo da je Nedić kandidat Aćimovića, odnosno te konferencije (misli se na konferenciju srpskih političara – M. B.), koja je održana, u stvari, bio čovek ranije predisponiran od strane Nemaca za tu ulogu. Veze Milana Nedića datiraju iz onog doba kada je on kao ministar vojni, u štampariji Ministarstva vojske štampao, tada ilegalni Ljotićev „Bilten”. Od toga doba potiče i poznanstvo sa generalnim konzulom Kronholcom, direktorom 'Shönkera' u Beogradu, koji je u stvari bio šef zagranične obaveštajne službe nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Kronholc je služio kao lični čovek za Nedića i ja smatram da je on bio Nedićeva spoljna veza.”²⁶

Kisel je (kako sam tvrdi), u vezi sa kandidaturom Milana Nedića, takođe konsultovao Franca Nojhauzena, generalnog opunomećenika za privredu u Srbiji, koji je, navodno, izjavio da lično ne bi imao ništa protiv toga da Milan Nedić obrazuje „jednu novu srpsku civilnu vladu”, ali se ni najmanje nije angažovao oko ovog „delikatnog pitanja”. Međutim, kada je Nedićeva vlada bila obrazovana, u više navrata je protestovao što je Nedić predložio ministre bez njegovog znanja, a on treba da kontroliše njihov rad,²⁷ posebno Ministarstvo privrede i poljoprivrede.

Pri povratku iz Beča (sa odsustva), feldmaršal List se 23. avgusta 1941. ponovo zadržao u Beogradu, razmotrio je sa Dankelmanom situaciju u Srbiji, ocenivši je kao „ozbiljnu”. Ipak je naglasio da se rešenja moraju tražiti u okviru raspoloživih nemačkih i kvislinških snaga na teritoriji okupirane Srbije, pošto Vrhovna nemačka komanda ne može slati novu pomoć u ljudstvu i materijalu. Ovakvu izjavu komandanta Jugoistoka, dakle, svog prvog pretpostavljenog, Dankelman je protumačio tako da se jedino treba osloniti na sopstvene snage. Drugim rečima, da se formira autoritativna srpska vlada, angažuje veći broj srpskog stanovništva u borbi protiv komunista, i da se od pripadnika

²⁵ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

²⁶ AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

²⁷ AVII, NA, br. 27-5/1-8, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena od 20. IX 1947.

NOP-a odvoje četnici Draže Mihailovića. On je već tada za „svoj plan“ imao podršku Bendera, Nojhouzena i Turnera u Beogradu, a u Berlinu Himlera i Hajdriha. Međutim, kada je Dankelman spomenuo Listu ime Milana Nedića, ovaj, navodno, „nije dao ni pozitivan ni negativan odgovor“.²⁸

Paralelno sa akcijom koju su vodili nemački okupacioni organi, za promenu komesarske uprave zalagali su se i mnogi srpski buržoaski krugovi. Razume se, pojedine grupe iz različitih pobuda i motiva. Svi faktori okupacione uprave počeli su se baviti problemima promene komesarske vlade i traženjem boljeg rešenja u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Interesantno je da je većina srpskih političara u Beogradu od samog početka isticala u prvi plan Milana Nedića. Pominjane su, ipak, i druge ličnosti kao potencijalni kandidati: na primer, general Danilo Kalafatović, iako je bio u zarobljeništvu; zatim, Dimitrije Ljotić, čak i Dragi Jovanović. D. Ljotić, kao izraziti predstavnik fašističke ideologije u Srbiji, smatrao je da je on najpozvaniji da utiče na sastav nove srpske kvislinške vlade. Jedan deo proengleskog krila srpske buržoazije, zaostalog u Beogradu, takođe se solidarisao sa kolaboracijom i okupatorom, jer nisu mogli u tom periodu očekivati pomoć sa Zapada, a nisu bili voljni da se odreknu političkih i ekonomskih privilegija. Njihove interese štitili su odlučno i okupatori. Dakle, svi ovi faktori uvideli su da im glavna opasnost preti od narodnooslobodilačkog pokreta i da je okupator glavni zaštitnik njihovih interesa. Stoga su se njihovi ciljevi u pojedinim periodima okupacije poklapali, a njihove snage objedinjavale. Aktivno su sarađivali i angažovali se da stvore što jaču i organizovaniju kvislinšku upravu. Svi ovi faktori, prema tome, zajednički su tražili najpogodniju, „nacionalnu“, „autoritativnu“, „političku“ i vojnu ličnost, koja bi mogla da objedini sve snage u organizovanju borbe za uništenje NOP-a i da obezbedi red i pokornost okupatoru. Gotovo svi su se složili, svako iz svojih interesa, razume se, u pogledu predlaganja Milana Nedića, bivšeg armijskog generala, kao glavne ličnosti u sastavu nove vlade.

Pošto je Nedić dao nemačkim odgovornim organima okupacione uprave u Srbiji načelan pristanak da obrazuje novu kvislinšku upravu, on je nastojao da se njegov dolazak za predsednika „vlade narodnog spasa“ tumači kao zahtev predstavnika javnog života, predstavnika naroda. U vezi s tim, a na inicijativu Milana Aćimovića i Dimitrija Ljotića, održano je više sastanaka srpskih političara. Pojedine „viđenije ličnosti“, na primer: Ilija Mihailović, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić i mnogi drugi, odlazili su u stan Milanu Nediću i „ubeđivali“ ga da prihvati položaj predsednika srpske vlade. Prvi veći sastanak o ovom pitanju održan je oko 10. avgusta 1941. u zgradi Ministarstva unutrašnjih po-

²⁸ AVII, NA, 44-X-4-87, Beleške feldmaršala Lista, komandanta Ju-goistoka.

slova, a predsedavao mu je Milan Aćimović. Na sastanak je došao i Nedić da vidi „kakvo je raspoloženje javnog mnjenja”.²⁹

Samo nekoliko dana kasnije (sredinom avgusta), održan je širi skup beogradskih političara, predstavnika svih partija, komora, udruženja, Univerziteta, organizacija, na kom je Milan Nedić formalno dobio mandat za sastav „vlade narodnog spasa”. Među 70–80 prisutnih, bile su i sledeće ličnosti, izraziti predstavnici buržoaskih krugova, koji su se svim sredstvima zalagali za saradnju sa nemačkim okupatorima: profesori Miloš Trivunac, Ilija Pržić, Velibor Jonić, dr Laza Kostić, dr Mirko Kostić; generali: Josip Kostić, Panta Draškić, Stevan Radovanović, Dušan Pešić, pukovnik Tanasije Dinić; industrijalci: Vlada Ilić i Ilija Mihailović; predstavnici političkih stranaka: Košta Kumanudi, Risto Jojić, Đuro Kotur, dr Miloš Radosavljević, dr Laza Marković, dr Momčilo Janković, Milan Aćimović, Aleksandar Cincar-Marković, Miloš Spalajković, Dimitrije Ljotić, Milosav Vasiljević, Stevan Ivonić, Mihailo Oljčan i mnogi drugi koji su bili za najužu saradnju sa okupatorom.³⁰

Na saslušanju u istražnom zatvoru posle rata Nedić je o toj konferenciji izjavio i sledeće: „Konferenciju je otvorio Aćimović, ukazavši na tešku situaciju i na to da komesarska uprava nije mogla da odgovori svojim dužnostima, zbog čega je podnela ostavku, koja joj je uvažena, i da treba da se obrazuje jedna ministarska vlada sa jakim autoritetom ... Tada je održano više govora koji su se svi svodili na to da bi

²⁹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946. U vezi s tim Nedić je izjavio: „Komesarska uprava bila je upustila situaciju iz svojih ruku, tako da je građanski rat besneo na sve strane, pa se smatralo da će obrazovanjem i dolaskom jedne srpske vlade, pod rukovodstvom jednog jakog autoriteta, moći da dođe do smirenja u zemlji i prestanka međusobnog klanja... Aćimović se, kako mi je sam govorio, konsultovao sa velikim brojem uglednih političkih ličnosti, koje su se složile da treba obrazovati takvu vladu pod mojim rukovodstvom. Aćimović se prethodno konsultovao sa predstavnikom Vermahta, čijeg se imena ne sećam, predstavnikom Upravnog štaba dr Turnera i njegovog pomoćnika dr Kisela i predstavnikom Gestapoa dr Krausa, po čijim je direktivama radio. Sa gore navedenim nemačkim predstavnicima vodio sam pregovore tek posle održane konferencije na kojoj sam izabran za predsednika vlade, upravo u kojoj sam dobio mandat da sastavim tu vladu” (Zapisnik o saslušanju Nedića od 29. I/46, Arhiv SUP Srbije).

³⁰ AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30. Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda; Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. — Stanislav Krakov, n. d., 137, tvrdi da je M. Aćimović u jednom razgovoru molio Nedića sledećim rečima da obrazuje novu kvislinšku upravu: „Moja komesarska uprava izgubila je svako poverenje kod nemačkih okupacionih vlasti i one smatraju da ona ne može da izvrši ovaj zadatak. Zato mi je od strane Turnera saopšteno da će oni, ako se ne nađe jedno efektivno srpsko rešenje, primeniti krajnje mere koje će biti potpuna podela Srbije između nemačkih saveznika na Balkanu.” Aćimović je rekao da je on lično predložio Nemcima da se vlada poveri generalu M. Nediću, kao vojničkoj ličnosti koja je ne samo najpopularnija u zemlji već koja uživa najveći autoritet u svim narodnim slojevima. „I zato sam došao kod vas, gospodine generale, da vas o svemu tome obavestim i da vas umolim u ime svih svojih saradnika, a uveren sam da je to želja i svih Srba koji vas poznaju i poštuju, da se stavite na čelo jedne vlade narodnog spasa, koja će jedina moći da zaštiti Srbiju i Srbe od uništenja.”

ja trebao da preuzmem organizovanje reda i mira u zemlji i umirenje ustanka koji je već plamteo. Ovo naročito zbog toga što su Nemci počeli da prete odmazdama prema čitavom narodu; da će u protivnom oni red i mir zavesti pomoću mađarskih, bugarskih i hrvatskih trupa... Konferencija se završila time što je Aćimović izveo zaključak o potrebi stvaranja srpske vlade, na čelu sa mnom, kao predsednikom. Ovaj zaključak bio je usvojen od sviju prisutnih... Prihvatio sam tu odluku, s napomenom da ću obrazovati vladu ako Nemci pristanu na uslove koje ja budem postavio."³¹

Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, koji je bio dobro obavešten o svim zbivanjima na relaciji nemačka okupaciona uprava u Srbiji – Savet komesara i buržoaski srpski krugovi, u svom saslušanju pred istražnim organima posle rata, takođe, iznosi pojedinosti oko postavljanja Milana Nedića za predsednika srpske kvislinške vlade. U jednom delu svog saslušanja on izjavljuje: „Nedić je svom dolasku za predsednika vlade hteo da dà formu, kao da se je on primio toga položaja na zahtev i traženje predstavnika javnog života, kao predstavnik naroda. Da bi se videlo koliko je Nedić u tome blefirao, izneću razgovor između

³¹ Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. – Boško Kostić, n. d., str. 44, daje svoju verziju pomenute konferencije: „U Beogradu se okupljaju najviđeniji Srbi, istaknuti predstavnici političkih partija, akademici, profesori univerziteta, predstavnici industrije, trgovinske, inženjerske, advokatske i lekarske komore, kao i drugi poznati javni radnici. Milan Aćimović obaveštava da je komesarska uprava podnela ostavku i kaže da su on i Ljotić ovlašćeni da o tome obaveste nemačke vlasti, kao i taj skup. Iznoseći tešku situaciju, M. Aćimović izjavljuje da su on i Ljotić mišljenja da bi trebalo stvoriti jedno mnogo autoritativnije telo, čiji bi zadatak bio da nastavi sa spasavanjem srpskog naroda. Neki su bili mišljenja da bi se te dužnosti trebao primiti D. Ljotić. Međutim, on ovo odbija, jer smatra da na čelu te nove vlade ili uprave treba da bude ličnost koja ne pripada nijednoj političkoj grupi, a istovremeno uživa u zemlji najveći autoritet. On misli da bi ovu dužnost mogao da obavi sa najviše autoriteta armijski general Milan D. Nedić, bivši ministar vojske i mornarice, koji se nalazi interniran u Beogradu. Međutim, Aleksandar Cincar-Marković, bivši ministar spoljnih poslova i M. Aćimović predlažu da se na taj položaj pozove armijski general Danilo Kalafatović, koji se nalazio u nemačkom zarobljeništvu. Ljotić je objašnjavao da on predlaže Nedića pošto se on nalazi u Beogradu, pa bi se s njim moglo stupiti u vezu, dok se đeneral D. Kalafatović nalazi u zarobljeništvu u Nemačkoj, i do njegovog eventualnog dolaska prošlo bi mnogo vremena, a srpskom narodu je potrebna brza pomoć... Na sledećem sastanku uglednih beogradskih građana, bio je prisutan i M. Nedić. Kad je saslušao šta se od njega traži, on je istakao da takav položaj iziskuje strahovitu odgovornost, pa zbog toga on ne može da primi ponuđeni položaj. Svi prisutni stali su da mole i preklinju Nedića da se on, ipak, položaja primi... Iza Belićevih reči (reč je o dr Aleksandru Beliću – M. B.) Nedić je uzbuđenim glasom rekao da pristaje da se stavi na čelo jedne srpske vlade, koja će na osnovu međunarodnih konvencija primiti odgovornost administriranja zemlje pod nemačkom okupacijom, odbijajući odlučno svaku politiku koja bi se protivila interesima srpskog naroda.”

mene i Nedića posle održanja te konferencije, kad sam ja otišao kod njega da ga kao predsednik beogradske opštine i u ime Beograda pozovem da se primi prihvatanja te dužnosti. Ja sam uglavnom rekao: „Da u najtežim trenucima naše tragedije narod je njega prizvao za vojvodu, očekujući na taj način olakšanje. Kako onda, tako i danas, narod, a naročito Beograd, sa punim poverenjem gleda da se prihvati dužnosti predsednika vlade i ispuni očekivanja i nade koje se u njega polažu. Ja mu u ime svoje i Beograda obećavam da ćemo ga svesrdno pomoći.“ Na to je Nedić odgovorio: „Hvala vam, gospodine predsedniče. Teška se dužnost od mene očekuje. Razgrađena zemlja, vojska u ropstvu, ovi crveni dižu ustanak; sve to treba da se savlada, a ja sam već star. Ali očekujem pomoć naroda i vašu, ja sam uveren da ćemo pobediti i da će Srbija živeti.“ U vezi s ovim D. Jovanović dodaje sledeće: „Pored javnih konsultovanja i razgovora, o kojima je napred bilo reči, činjenica je da iako je izgledalo na oko da je Nedić kandidat Aćimovića, odnosno te konferencije (misli na konferenciju od sredine avgusta – M. B.), koja je održana, u stvari, bio čovek ranije predisponiran od strane Nemaca za tu ulogu... Sam Aćimović mi je jednom prilikom rekao da smo jako glupi i naivni kada smo onoliko moljakali Nedića, jer da je Nedić bio još pre rata pripremljen od strane Nemaca da odigra jednu ulogu u Jugoslaviji, pa kada nije uspeo tada, onda je bar sada došao do izražaja... Ja smatram“, dalje ističe Jovanović, „da je Nedić obrazovanjem svoje vlade po direktivi Nemaca, i to baš Kronholca i te službe Ministarstva spoljnih poslova Nemačke, išao na to da stvori preduslove za potpuno preuzimanje vlasti u zemlji i u daljem momentu odstrani Ljotića. Ako se svemu tome doda činjenica da Milan Nedić nije kao aktivni komandant grupe armija odveden u zarobljeništvo, već zadržan u Beogradu, u kućnoj internaciji, onda je jasno da Nedić nije slučajno i na osnovu predloga Aćimovića i Konferencije, postao predsednik vlade, već je to ranije pripremljeno.“⁸²

⁸² AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića. – Jovanović u svom saslušanju kaže o Nediću i sledeće: „činjenica je da je M. Nedić sam u društvu čitao o svojim vezama sa Kronholcem, a hvalio se svojim vezama sa Geringom. Pored toga, često je iznosio da je on uvek bio protiv rata i da je zbog toga podneo ostavku kao ministar vojske i morarice. Međutim, činjenica je da je Nedić podneo ostavku posle bombardovanja Bitolja od strane Italijana, kada je tražio energične mere iako je znao da smo mi za rat potpuno nespremni i da bi takav istup sa naše strane značio direktnu katastrofu.“ Posebno Jovanović ističe ulogu Cincar-Markovića: „Prilikom sviju rešavanja političkih pitanja od važnosti, u tada okupiranoj Srbiji, jedan od najglavnijih savetodavaca Nemaca, bio je bivši ministar spoljnih poslova Cincar-Marković, iako on lično nikada nikakav položaj u okupiranoj Srbiji nije hteo da primi. On je sebi rezervisao da odigra odlučujućeg faktora posle pobede Nemaca, a na konferenciji mira. On je i prilikom obrazovanja vlade generala Nedića, iako nije bio njegov lični prijatelj ni Ljotićev, savetovao da se Nedić uzme za predsednika vlade.“

Kao što vidimo, i sami kvislinzi,¹³ koji su u toku rata zauzimali visoke položaje (na primer, Dragi Jovanović), priznaju u svojim saslušanjima da je reč nemačkih okupacionih organa bila presudna oko dovođenja Nedića na čelo srpske kvislinške vlade i da su sva važnija pitanja s tim u vezi rešavana na relaciji Nemci–Nedić. Aćimović je u svemu tome bio samo posrednik. Sličnu je ulogu imao i Dimitrije Ljotić, s tom razlikom što se on manje javno eksponirao, a više je delovao u pozadini, diskretno. Svakodnevno je odlazio Nediću; s njim se dogovarao, a potom odlazio Krausu, Kronholcu, Kiselu, Turneru, Bencleru bez Nedića i Aćimovića, ali sa Nedićevim znanjem. Skupovi srpskih političara imali su formalni karakter. U stvari, trebalo je da se solidarišu sa odlukama koje su Nemci već ranije doneli.

Posle obavljenih razgovora „na srpskoj strani”, Kisel je bio obavešten od Aćimovića i Ljotića da je sve završeno i da mogu početi odlučujući pregovori o reorganizaciji kvislinške uprave u Srbiji, odnosno, o formiranju nove vlade, na čelu sa Milanom Nedićem. O svemu tome Kisel je, kako sam tvrdi, obavestio Dankelmana 24. avgusta 1941. Povod je bio što je toga dana posetio Kisela oficir za vezu II (VBII) Einsatzgruppe, tadašnji SS-Obersturmführer Müller, koji je, navodno, tražio šefa komandnog štaba potpukovnika Gravenhorsta, i obavestio ga da je kod Gornjeg Milanovca nastradala jedna nemačka jedinica u borbi protiv partizana. Pošto Gravenhorst toga dana nije bio u Beogradu, Kisel je ovu neugodnu vest preneo Dankelmanu. Tom prilikom ga je Dankelman ovlastio da u najkraćem roku formira „civilnu vladu” u Srbiji.³⁴ „Saglasio sam se sa dobro promišljenim i razložnim predlogom šefa

³³ O svojim kontaktima sa Nemcima i sa Nedićem, Cincar-Marković je na saslušanju izjavio i sledeće: „Sa đeneralom Nedićem takođe nisam imao nikakve razgovore, jer je on po prispeću u Beograd bio interniran od Nemaca, a ja sam duže vreme bio odsutan – nalazio sam se u Karlsbadu na lečenju. Iz Karlsbada uputio sam lično pismo Ribentropu, u smislu obećanja učinjenih Kalafatoviću da ću pokušati da učinim sve sa svoje strane ne bi li nemačka vlada ispravila donekle stanje u našoj zemlji posle 6. aprila 1941. Međutim, prisustvovao sam skupu pred kojim je Ljotić izneo kandidaturu Milana Nedića za predsednika srpske vlade... Ne može se reći da sam često bio konsultovan od strane Nedića. U početku njegovog predsednikovanja bio sam nekoliko puta pozvan po opštim pitanjima, a docnije sve rede i rede, dok nije došao i stvaran prekid odnosa, iako se formalno nismo razišli. U mojim razgovorima ja sam uvek ponavljao da njegov rad treba da se ograniči na čisto administrativno poslovna pitanja, na pitanja koja se odnose na okupaciju i da nikako ne ulazi u neka politička pitanja, koja bi mogla da dosegnu u budućnost i dalju sudbinu Jugoslavije jer je bilo znakova da će se vlada uplesti i u pitanje budućih granica naše zemlje. On se tada u potpunosti slagao sa mnom, mada su Italijani pokušavali da u ovom smislu povedu ozbiljnije pregovore sa generalom Nedićem... Moj ulazak u vladu Nedića odbio sam iz razloga što ne vidim dalje nikakve mogućnosti da se stvari uredi sa Nemcima posle rata i raskomadanja naše države, a odgovornost koja se tovari na sebe, bila bi i suviše velika i pred narodom i pred istorijom” (AVII, br. 20/7, k. 1).

³⁴ AVII, reg. br. 11/51-23/27, Zapisnik o saslušanju Georgi Kisela; Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 9. I 1946; AVII, reg. br. 2/1a, k. 70-A, Dankelmanova izjava na saslušanju.

vojne uprave, njegovih savetnika i saradnika i dao sam pristanak da se produže pregovori, uveren da bi vlada snabdevena odgovarajućim ovlašćenjima koristila interesima zemlje (Srbije)", rekao je Dankelman u svom saslušanju posle rata.³⁴³

Kisel je odmah posle sastanka sa Dankelmanom pozvao na razgovore u svoj stan Nedića i Aćimovića. Samo dan kasnije (25. avgusta) održan je u stanu dra Turnera, u Rumunskoj ulici br. 69 (Turner se tih dana vratio sa odsustva i, navodno, odobrio razgovore koje je vodio njegov zamenik), sastanak kome su prisustvovali: Turner, Kisel, Nedić i Aćimović. Na ovom sastanku su predstavnici Upravnog štaba još „ubedivali” Nedića da neodložno obrazuje novu srpsku vladu, čak su morali, kako je izjavio Turner, na saslušanju posle rata, da zaprete Nediću, ukoliko on ne bude formirao novu srpsku vladu, da će oni, tj. Nemci, red i mir uvesti u Srbiji pomoću bugarskih, mađarskih i hrvatskih trupa.³⁵

O tom sastanku dao je svoju verziju i Milan Nedić: „Milan Aćimović došao je kod mene kolima i odveo me kod Turnera, šefa Upravnog štaba glavnokomandujućeg Srbije. Turner me primio u prisustvu dr Kisela i tom prilikom mi je rekao da po ovlašćenju zapovednika Srbije, generala Dankelmana, poverava mi sastav jedne autoritativne vlade, da bi obezbedio mir i red, jer će, u protivnom, oni ovaj red zavesti pomoću mađarskih, bugarskih i hrvatskih trupa. Zamolio sam ga da mi ostavi izvesno vreme radi razmišljanja i ja sam sutradan podneo izvesne uslove, koji su od strane Turnera i Kisela primljeni.”³⁶

Samo dva dana kasnije (27. avgusta) došlo je do novog sastanka između Nedića i Aćimovića, s jedne, i Turnera i Kisela, s druge strane. Taj sastanak (prema sećanju samog Nedića) protekao je i na sledeći dan. Bitno je ovde napomenuti da su ovo sada već bili oficijelni razgovori; da su se održavali u zgradi bivše skupštine Kraljevine Jugoslavije; da je o njihovom toku Dankelman bio podrobno obavešten i da su ovom prilikom bile uglavnom konkretizovane sve pojedinosti oko formiranja nove srpske kvislinške vlade.³⁷

Međutim, dosta je pisano u emigrantskoj literaturi, (Petar Martinović Bajica: „Milan Nedić”, Jovan P. Trišić: „O Milanu Nediću”, Stanislav Krakov: „General Milan Nedić” i drugi) da je Nedić, navodno, postavio izvesne uslove Nemcima pre nego je obrazovana „vlada narodnog spasa”.³⁸ O tome ima podataka u saslušanjima Dankelmana, Tur-

^{34a} AVII, NA, 2/1a, k. 70-A, Dankelmanova izjava na saslušanju u istražnom zatvoru Udbe.

³⁵ AVII, br. reg. 2/5, k. 27, Zapisnik o saslušanju dr Turnera u konc. logoru Neuen Qamme, CiC 6, 2. avgusta 1946; cit. saslušanje Georgi Kisela.

³⁶ Arhiv SUP, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

³⁷ Kao nap. 35.

³⁸ Petar Martinović u n. d., str. 152, tvrdi da su najvažniji Nedićevi uslovi bili sledeći: „1) Teritorijalne granice. Ovim zahtevom Nedić je obuhvatio pored Srbije i južnu Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i druge srpske pokrajine izuzev Hrvatsku sa čisto hrvatskim življem. Ministar Nemačkog Hajha, Ribentrop, smatrao je ovaj zahtev Nedićev drskim, kako je to docnije

nera, Kisela i drugih nemačkih oficira. U mnogim saslušanjima u istražnom zatvoru Nedić tvrdi da uslovi koji su prihvaćeni od okupacione uprave u Srbiji nisu kasnije ispunjeni.³⁹ O tim Nedićevim „uslovima“ nalazimo podataka gotovo u svim pismima i memorandumima koje je Nedić, za vreme svog službovanja okupatoru, slao nemačkim komandantima. Takođe, Nedićeve ostavke, koje nisu bile retke, bile su motivisane činjenicom da vojni zapovednik Srbije nije ispunio ni jedan od njegovih uslova, odnosno obećanja koja je, navodno, dao Dankelman.

pričao Turner. 2) U finansijskom pogledu tražio je Nedić da vlada Srbije zameni novac i isti štampa, i to prema potrebi naroda; da okupator sve novčane obračune vrši sa srpskom vladom putem Narodne banke; da srpska vlada vrši bez ometanja – kao i ranije – oporezivanje građana, naplaćuje takse, prireze i ostale dohotke. Ovom prilikom, Nedić je predložio obavezu vlade da okupatoru predaju predviđenu svotu (kontribuciju), radi izdržavanja okupatorskih snaga. 3) U ekonomskom pogledu Nedić je tražio: da se zemlja obrađuje i plodovi pribiraju prema nahođenju srpske vlade; da se nemačke potrebe u okupiranoj zemlji podmiruju prema posebnom sporazumu između srpske vlade i nemačkog ministra za privredu; da nemačke vojne i civilne vlasti nemaju pravo da uzimaju hranu i druge potrebe na svoju ruku od naroda. 4) U pogledu bezbednosti, Nedić je tražio da mu se dozvoli da u cilju bezbednosti u zemlji može držati oko 40.000 naoružanih vojnika, žandarima, graničara i policajaca po gradovima. Da ovo ljudstvo bude snabdeveno oružjem i municijom iz nemačkih magacina, a svim drugim potrebama da ih snabdeva srpska vlada; da srpske oružane snage ne može koristiti okupator za svrhu svoga ratnog plena u zemlji ili na kom frontu.“ Prema Martinoviću, ovi uslovi su, navodno poslali u Berlin, preko dr Turnera, ministru Ribentropu. Nemci su odbili ove zahteve.

³⁹ Nedić tvrdi da su uslovi koje je „postavio“ Turneru, odnosno Dankelmannu za obrazovanje „vlade narodnog spasa“ bili sledeći: „Prva tačka mojih uslova bila je da Srbija dobije potpunu autonomiju, tj. da vlada upravlja zemljom po našim zakonima, kako vojnim, tako ekonomskim i političkim, a Nemci da vrše samo nadzornu vlast. Druga tačka je bila ta da vlada stvori oružanu snagu, odnosno ljudstvo, a Nemci da dadu naoružanje radi čuvanja mira i javnog poretka u zemlji kao i obezbeđenje granica. Treća tačka postavljala je da se strogo odredi kolike dacije u naturi i novcu treba da Srbija, daje Nemačkoj. Da se to tačno odredi i toga se pridržava, pošto su dotle Nemci pljačkali Srbiju i uzimali kako su hteli. Te dacije lično bi ubirala vlada preko svojih područnih organa i predavala Nemcima. Četvrta tačka tražila je obustavljanje ubistava Srba van granica Srbije, a na teritoriji bivše Jugoslavije. Ovde se prvenstveno mislilo na Srbe u Hrvatskoj, koje su progonili i ubijali Hrvati. Petom tačkom traženo je da se ne sprečava od strane Nemaca dolazak Srba-izbeglica u Srbiju. Šestom tačkom traženo je uspostavljanje veze između zarobljenika i njihovih porodica u zemlji, kao i to da se dozvoli odašiljanje paketa; da se bolesni zarobljenici puste svojim kućama. Sedma tačka uslova postavljala je da se odustane od sprovođenja naređenja, izdatog od strane vrhovne komande Nemačke, da se za jednog ubijenog Nemca streljaju 100 Srba, a za ranjenog 50, već da krivci budu izvođeni na sud. Sve ove uslove Turner i dr Kisel prihvatili su sa protivuslovom da se upotrebe sve mere radi uspostave mira i reda na teritoriji Srbije. Posle obostranog prijema uslova i protivuslova, ja sam 29. avgusta 1941. obrazovao svoju prvu vladu iz svih partija, koje su u Jugoslaviji kao legalne postojale. Po obrazovanju vlade održao sam jedan govor preko radija na dan 1. septembra, gde sam izložio program vlade i pozvao pobunjenike da se umire“ (Arhiv SUP-a Srbije, 30. I 1946, saslušanje M. Nedića).

Šta je, u stvari tačno, u vezi sa navedenim preduslovima, koje je Nedić postavio Dankelmanu kao uslov da obrazuje marionetsku vladu, a koje je, po Nedićevom tvrđenju, Dankelman prihvatio. Jedan takav dokumenat je zaista postojao. O njemu ima podataka i u nemačkim i u kvislinškim izvorima, kao i u sećanjima glavnih aktera tih događaja, na primer, Turnera, Kisela, Dankelmana i samog Nedića. U vidu memoranduma, Nedić je 27. avgusta 1941. uputio Upravnom štabu uslove pod kojima bi prihvatio položaj koji su mu nudile okupacione nemačke vlasti. U jednom delu ovog dokumenta pisalo je sledeće: „Pozvat od strane nemačkih merodavnih organa da se izjasnim po pitanju zamene dosadašnje komesarske uprave jednom novom upravom, kojoj bih ja stajao na čelu, razmotrio sam celokupan položaj, kako sa g.g. komesarima, tako i sa istaknutim predstavnicima srpskog naroda u Beogradu, i našao da se mogu primiti ponuđenog položaja ako se vojni zapovednik izvoli saglasiti sa ovim uslovima rada. I. Opšti: 1) da se obrazuje srpska vlada koja upravlja svim poslovima države i naroda srpskog na ovoj teritoriji pod nadzorom Vojnog zapovednika u Srbiji; 2) da se odobri srpskoj vladi oružana sila, bez koje se ne može obezbediti red i mir u zemlji, i to: a) žandarmerija u jačini od 10.000; b) poterne narodne jedinice formirane i komandovane srpskim starešinama, čija će se snaga – do 30.000 utvrditi stvarnom potrebom srpske vlade i odobrenjem Vojnog zapovednika u Srbiji; v) oružje i oružanu spremu pod a) i b) daje vojni zapovednik u Srbiji u potrebnoj količini od zaplenjenog oružja bivše jugoslovenske vojske; 3) da se pomogne ratnim zarobljenicima u Nemačkoj na sledeći način (...); 4) poboljšati dosadašnje ekonomske i administrativne granice Srbije mogućim posedanjem dotičnih teritorija nemačkim trupama; 5) efikasno obustavljanje ubijanja, progona Srba pod Hrvatima, Bugarima i Mađarima. II. Posebni: 1) da se dozvoli obrazovanje jednog političkog saveta – Sabora, koji bi utvrdio, objavio i borio se za nove smerice srpskog naroda; 2) u unutrašnjoj politici: a) borba protiv komunizma u prvom redu je stvar srpskog naroda i njegove vlade; oružana nemačka sila potpomaže ovo ukoliko sredstva srpske vlade ne budu dovoljna; b) u slučaju sabotaže protiv nemačke vojske, represivne mere moraju pogađati samo prave krivce, a nikako nedužna lica, pa zato ove mere preduzimati tek po hitnom pribavljanju podataka kod srpskih vlasti; v) s obzirom da je nemačka vojna sila uspostavila Srbiju, potrebno je odobriti državne i nacionalne ambleme" itd.⁴⁰

Kao što se vidi iz citiranog dokumenta, Nedić je pre stupanja na dužnost dostavio neke uslove Upravnom štabu, odnosno Turneru, a ovaj ih je istog dana prosledio Dankelmanu: „Slobodan sam", pisao je Turner, „u vezi s tim da podnesem pismo generalpukovnika Nedića od 27. avgusta 1941, u kome izlaže pretpostavke pod kojima bi bio spreman da preuzme položaj predsednika vlade. O pojedinim tačkama je bilo pretresano usmeno, a namerno nije ništa stavljeno napismeno."⁴¹

⁴⁰ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173–74, Pismo Nedića od 24. VIII 1941. Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije; S. Krakov, n. d., 145–146.

⁴¹ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173–74.

Međutim, postavlja se pitanje da li su Nemci prihvatili Nedićeve uslove pre stupanja na čelo nove srpske administracije, kao što tvrdi Nedić. Nema sačuvanih dokumenata o tome, a Nedićeva tvrđenja poriču u svojim saslušanjima svi koji su sa njim kontaktirali. Posredno, iz mnogih nemačkih i kvislinških dokumenata moglo bi se zaključiti sledeće: čitav niz, po Nediću, postavljenih uslova o obrazovanju srpske kvislinške vlade, nije Dankelman sam od sebe mogao prihvatiti jer bi time bila prekoračena njegova ovlašćenja, a podnete uslove, po svemu sudeći, mogli su odobriti jedino najveći organi Rajha. No bitno je bilo kod tih uslova to da je Turneru i Kiselu prilikom pregovora 27. i 28. avgusta uspeo da ubede Nedića da ih označi samo kao preduslove. Dankelman i Turner su se, prema tome, samo obavezali da će se kod vlade Rajha založiti za prihvatanje ovih preduslova; da će ih zastupati, što je, čini se, za Nedića bilo dovoljno, a na tome će on kasnije graditi svoj kapital, tj. uvek kada bi bio nemoćan da zadovolji nemačke zahteve, izgovarao se da nisu prihvaćeni njegovi uslovi koje je odobrio Dankelman. O svemu ovome piše Turner–Dankelmanu, u već citiranom pismu od 27. avgusta 1941, s napomenom o tome koji bi Nedićevi uslovi bili prihvatljivi, koje bi odmah trebalo odbiti, a za pojedine tačke Nedićevih uslova, Nemci bi se mogli zalagati od slučaja do slučaja.⁴²

Posle dugih pregovora odgovornih predstavnika nemačke okupacione uprave u Srbiji i profašističkih buržoaskih krugova u Beogradu, 29. avgusta konačno je obrazovana kvislinška vlada bivšeg generala Milana Nedića. O tome je istog dana Feliks Bencler, poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova u Berlin. U ovom dokumentu rečeno je između ostalog: „1) Pošto se sve jasnije pokazivalo da ovdašnje nemačke vojne i policijske snage, uprkos najjačeg angažovanja i ne neznatnih gubitaka, nisu dovoljne za suzbijanje rastuće komunističke akcije, a sa druge strane su odbijena zamoljena pojačanja, moralo se pokušati da se samim Srbima prepusti da suzbiju komunističku akciju i da se time spreči sjeđinjenje komunističkih i nacionalističkih elemenata, za koje se utire put. Dosadašnja komesarska vlada, kao što je već izvešteno, nije to više bila u stanju. 2) Vojni zapovednik je zbog toga odlučio da popularnom bivšem ministru vojnom, generalu Nediću, koji je poznat kao energičan protivnik komunizma, poveri obrazovanje vlade. On mu je pri tom ostavio

⁴² U jednom delu Turnerovog pisma Dankelmanu stajalo je: „Uz I, 1) bez daljeg saglasno; 2): a) saglasno, b) civilna milicija koja ne bi smela da prekorači ukupne snage preko 5.000 ljudi; c) saglasno; 3): a) obećanje da će se na predviđeni način založiti na nadležnim mestima; b) odbijanje zalaganja; c) obećanje zalaganja od slučaja do slučaja; d) obećanje zalaganja na nadležnim mestima; 4) nema obećanja o zalaganju, pošto zasad nije moguća dispozicija; 5) obećanja da će se kod dotičnih vlada u ukazanim slučajevima uložiti prigovor. Uz II, 1) opšte obećanje, pri čemu za svaku pojedinu ličnost koju treba pozvati u savet mora biti data saglasnost zapovednika Srbije; 2): a) bez daljeg saglasno; b) opšte obećanje pri čemu se general-pukovnik Nedić složio da pri angažovanju trupa ne mogu da se spreče represalije ni protiv nedužnih; c) saglasnost da predsednik vlade ističe zastavu i da se nacionalni amblemi postavljaju samo na službenim zgradama. Odbijanje opšteg kićenja zastavama" (AVII, N-T-501, 256/1173–74).

odrešene ruke u izboru saradnika i jedino njega smatra odgovornim da ustanički pokret bude ubrzo ugušen. Nedić je danas podneo listu svojih saradnika. Prema ovoj, Aćimović zadržava Ministarstvo unutrašnjih poslova. Ljotićeva grupa je predstavljena trojicom ministara. Uostalom, lista sadrži većinom bezbojne ličnosti, s izuzetkom ministra pošta i saobraćaja generala Josipa Kostića, koji je poznat kao sposoban. Iako sva imena ne zadovoljavaju, Nedićev predlog je prihvaćen da bi se borba protiv komunističkog terora mogla odmah energično da započne. Obrazovanje nove vlade biće objavljeno u subotu ujutru. 3) Da bi se podigao autoritet generala Nedića prema njegovim ministarskim kolegama i u zemlji, on će nositi naziv ministra-predsednika, a njegove kolege će biti označene kao ministri. Ali je obezbeđeno da *de facto* novi vladin kabinet ne dobije nikakva dalja stvarna ovlašćenja no dosadašnja komesarska vlada. Novo ustrojstvo znači, sem toga, udarac protiv tobožnje Simovićeve vlade u Londonu, kojoj se izbija tlo ispod nogu. 4) Vojni zapovednik nije dao generalu Nediću nikakva obećanja kao protivuslugu za suzbijanje komunističkog ustanka. Namerava se, jedino, povećanje žandarmerije od 5.000 na 10.000 ljudi i formiranje lokalnih pomoćnih borbinih jedinica za ciljeve samozaštite, od ukupno do 5.000 ljudi. Nedić se nada da će ovim zavesti mir, za što je, dakako, preduslov da se stanovništvo zbije iza njega. Pošto vlada u svemu nije jača od prethodne, sve zavisi od toga da li će Nedićeva ličnost vršiti očekivanu privlačnost. Ako on to ne bi uspeo, preostaje samo da zapovednik upravlja zemljom bez srpske pomoći i da preuzme vojničko suzbijanje ustanka isključivo nemačkim trupama. 5) Preporučujem da se u nemačkoj štampi tretira formiranje vlade kao srpska unutrašnja stvar, i to samo ukratko, pri čemu bi moglo da se pomene da se time srpskom narodu pruža još jedna prilika da se sopstvenom snagom oslobodi komunističke kuge."⁴³

Vest o imenovanju „nove srpske vlade” doneo je 30. avgusta 1941. kvistinski list *Novo vreme*. On je u članku pod gornjim naslovom doneo sledeće saopštenje:

⁴³ AVII, NAV-N-T-120, 200/15345–46, Benclerovo pismo od 29. VIII 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. – Vishaupt je u citiranom dokumentu, str. 19 (AVII, br. 18/1, k. 70/6) o formiranju Nedićeve vlade napisao i ovo: „Koncem avgusta preduzet je pokušaj da se obrazuje nova srpska vlada, koja bi trebala da nađe oslonac u srpskom narodu. Na čelo ove vlade mislilo se da će stati čovek koji je uživao poštovanje i poverenje ne samo kod dela stanovništva, koje se još mirno držalo nego i kod bivših srpskih oficira, koji su odbegli bandama. Ova ličnost mislilo se da je nađena u bivšem jugoslovenskom, generalu Nediću, jer je bio poznat kao protivnik pobeglog predsednika vlade Simovića. U svoje vreme radio je kao vojni ministar za pakt s Nemačkom, a sem toga je opšte važio kao jaka ličnost i neprijatelj komunizma... Vladi Nedića data je od zapovednika Srbije dozvola da pojača srpsku žandarmeriju na 5.000 ljudi. Ona je smela, sem toga, da formira „pomoćnu borbenu snagu” od mesnog stanovništva u ograničenom broju i pod nadzorom. Za industrijska preduzeća, bila je sem toga, obrazovana industrijska zaštita, sa 250 „folksdojčera” kao jezgra.”

„Na molbu ministra-komesara g. Aćimovića, Vojni zapovednik u Srbiji dao je generalu Nediću mandat da sastavi srpsku vladu. General Nedić prihvatio je taj mandat i predložio je Vojnom zapovedniku sledeću listu članova vlade:

- Predsednik Ministarskog saveta armijski general Milan Đ. Nedić;
- Ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović;
- Ministar građevina inž. Ognjen Kuzmanović;
- Ministar saobraćaja Josif Kostić;
- Ministar pošta i telegrafa Josif Kostić;
- Ministar rada Panta Draškić;
- Ministar bez portfelja Momčilo Janković;
- Ministar finansija dr Ljubiša Mikić;
- Ministar pravde dr Čedomir Marjanović;
- Ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević;
- Ministar narodne privrede Mihailo Oljčan;
- Ministar prosvete dr Miloš Trivunac;
- Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr Jovan Mijušković.

Vojni zapovednik usvojio je ovaj predlog, pa je u velikoj dvorani skupštinske palate na svečan način predao generalu Nediću akt o postavljenju. Tako su vojnom zapovedniku predstavljeni i članovi vlade."⁴⁴

Šta se može zaključiti iz liste ministara, koju je Nedić podneo Dankelmanu, a ovaj je potvrdio. Prvo, da su u takozvanoj „vladi narodnog spasa" tri generala: Milan Nedić, Josif Kostić i Panta Draškić. Nedić je takođe rezervisao mesto i za četvrtog generala (Danila Kalafatovića), koji je, kao što je poznato, u svojstvu načelnika generalštaba u aprilu

⁴⁴ *Novo vreme*, br. 101, 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 330. — *Novo vreme* u istom broju opisuje atmosferu oko uspostavljanja Nedićeve vlade. „Taj svečani čin postavljanja ove 'vlade' dovršen je kod generala Heinricha Dankelmana. Nova srpska vlada primljena je juče po podne kod glavnog zapovednika u Srbiji, vazduhoplovnog generala Dankelmana. Prijem je bio određen za 17,45 časova. Tačno u 17,45 časova svi ministri, na čelu sa predsednikom Ministarskog saveta g. Milanom Nedićem, u svečanim odelima stigli su u Upravni štab, koji se nalazi u zgradi Narodne skupštine. Prilikom dolaska članova srpske vlade, jedna počasna četa nemačkih vojnika odala im je počast. Odmah posle toga, ministri su pošli prema ulazu Narodne skupštine. Na vrhu stepenica, na ulazu, srpske ministre dočekaio je ratni upravni savetnik g. Kisel, pomoćnik šefa Upravnog štaba i državnog savetnika g. Turnera. Pošto se pozdravio sa svima ministrima, on je doveo ministre u veliku salu Narodne skupštine, koja je bila ukrašena ćilimima i zelenilom. U velikoj sali, srpski ministri sakupili su se u polukrug. Odmah zatim ratni upravni savetnik g. Kisel, pomoćnik šefa Upravnog štaba, otišao je da bi dopratio vojnog zapovednika u Srbiji, vazduhoplovnog generala Dankelmana. Tačno u 18 časova u veliku salu ušao je vojni zapovednik u Srbiji vazduhoplovni general g. Dankelman u pratnji šefa Upravnog štaba državnog savetnika g. dr Turnera kao i celog svog štaba. Vojni zapovednik i članovi štaba bili su u svečanim uniformama."

1941. izdao naređenje za potpisivanje kapitulacije.⁴⁵ O tome je sam Nedić posle rata u istražnom zatvoru izjavio: „Napominjem da sam ja na listi ministara, koju sam podneo dr Turneru, bio stavio za ministra sabirača Danila Kalafatovića, ali mi je Turner rekao da to izmenim, pošto se za ministra ne mogu uzimati zarobljenici iz Nemačke, gde se tada Kalafatović nalazio, pa sam ja mesto Kalafatovića stavio generala Đuru Dokića.”⁴⁶ Činjenica da su jednu četvrtinu vlade predstavljali generali, govori da je orijentacija nemačkih okupacionih vlasti, pa i Nedića, bila da „vlada” bude tako ukomponovana kako bi se energično mogla suprotstaviti masovnim akcijama pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Pada u oči činjenica da su i u Nedićevoj vladi najveći broj ministara sačinjavali predstavnici Ljotićeve i Stojadinovićeve grupe (mada ni ova vlada nije formirana po nekom stranačkom kriterijumu). Ali, uglavnom, ličnosti koje su se još u predratnom periodu eksponirale kao pristalice Sila osovine, a to znači verni privrženici nemačkog okupatora. Međutim, i dalje su ostali po strani, nisu ušli ni u Nedićevu vladu, „poznatiji političari”, kao što su Aleksandar Cincar-Marković i Dimitrije Ljotić. U vezi s tim je i konstatacija u jednom delu citiranog Benclerovog izveštaja da „*lista Nedićevih ministara sadrži većinom blede ličnosti, s izuzetkom generala Kostića*”.

Kada je reč o Cincar-Markoviću, interesantno je mišljenje koje je o njemu dao Dragi Jovanović posle rata u istražnom zatvoru. „Prilikom sviju rešavanja političkih pitanja od važnosti, u tada okupiranoj Srbiji, jedan od *najglavnijih savetodavaca* Nemaca bio je bivši *ministar spoljnih* poslova Cincar-Marković, iako on lično nikada nikakav položaj u okupiranoj Srbiji nije hteo da primi. On je sebe rezervisao da odigra ulogu odlučujućeg faktora posle pobede Nemačke, a na konferenciji mira. On je i prilikom obrazovanja vlade generala Nedića, iako nije bio njegov lični prijatelj, ni Ljotićev, *savetovao*, da se Nedić uzme za predsednika vlade.”⁴⁷

Vojni zapovednik Srbije Dankelman održao je govor Nediću i njegovim ministrima, prilikom njihovog prijema u zgradi „Narodne skupštine”, iz koga se, pored ostalog, može videti da Srbija i dalje ostaje okupirano područje, na kojem vojna i politička vlast pripadaju okupatorima i da pojava Nedićeve vlade ne znači nikakvu autonomnost; da je njena uloga bila kao i prethodne (Saveta komesara), da slepo izvršava naredbe okupacionih vlasti. „Od pre nekoliko dana”, obratio se Dankelman Nediću, „pothranjivano neistinitim glasovima, lažnim izveštajima stranih radio-stanica, a naročito najžešćom komunističkom propagandom, u Srbiji je uzelo maha *odmetništvo*, prema kome ja, kao vojni zapoved-

⁴⁵ Čin potpisivanja akta o kapitulaciji izvršili su 17. aprila 1941. u Beogradu bivši ministar inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Aleksandar Cincar-Marković i divizijski general Mihailo Bodin.

⁴⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

⁴⁷ AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

nik u Srbiji, nisam mogao ostati skrštenih ruku, ni u stavu iščekivanja. Znam da sam potpuno saglasan sa Vama i sa ljudima od vrednosti u Srbiji, da se velika većina srpskog naroda ne slaže sa ovim *razbojnicima*, koji se danas delom skrivaju pod nacionalnom maskom, i da na osnovu najdubljeg ubeđenja okreće leđa ovim komunistima. Stoga, polazeći od te činjenice, *resio sam* da iz redova dobronamernih ljudi, ubeđenih u opravdanost mera koje treba preduzeti *prema komunistima*, obrazujem vladu koja će se i u interesu svoje rođene zemlje i iz vlastitih pobuda starati o *miru, redu i bezbednosti*, i koja će mi time dati mogućnost i da nemačke trupe povučem sa delatnosti, koja treba da bude stvar isključivo srpskih konstruktivnih snaga i srpske vlade. Vi ste, gospodine generale, izjavili da ste voljni da u ovom za svoju rođenu zemlju kritičnom času pod okupacionom vlašću i odgovorni meni kao vojnom zapovedniku Srbije, obrazujete vladu i primite odgovornost za ovu vladu i za uspostavu i održavanje javnog mira, reda i bezbednosti. Pored Vas, daje mi se prilika da pozdravim gospodu sa kojom ste obrazovali svoju vladu, pa ne bih želeo da propustim da vam stavim na srce da svoju dužnost vršite sa *strogošću, pravičnošću i viteštvom* — sa tri osnovna stuba, na kojima počiva držanje nas Nemaca. Osim toga koristim priliku da izrazim svoju zahalnost i svoje priznanje gospodinu Aćimoviću, dosadašnjem komesaru Ministarskog saveta i ministru unutrašnjih poslova, koji ulazi u vašu vladu kao ministar unutrašnjih poslova, a koji se na primeran način trudio da u prvom redu sarađuje sa načelnikom mog Upravnog štaba, državnim savetnikom dr Turnerom, vodi računa ne samo o potrebama okupacione sile, već i srpskog naroda. Pored toga, zahvaljujem i svima komesarima ministarstava, koji su se povukli s obzirom na novostvorenu situaciju i svim ostalim ljudima, koji su se trudili da u interesu svoje zemlje čine svoju dužnost u saradnji sa okupacionom silom. Ujedno izražavam nadu da ćete vi, gospodine generale, sa svojim saradnicima, pravilno koristiti u duhu potrebne saradnje i u najvećem interesu naše zemlje ovlašćenja koja Vam dajem radi postizanja postavljenog cilja i sa poverenjem u vašu lojalnost."⁴⁸

⁴⁸ *Novo vreme*, br. 101, od 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 331–337. — Dankelman nije propustio da ne zapreti novoj srpskoj vladi a preko nje i stanovništvu ove pokrajine, pogotovu pripadnicima NOP-a: „Ubeđen sam da će se, gospodo, sa akcijom policijskih snaga, koje imaju dalje da se izgrade, i sa već predviđenim preuređenjem uprave zemlje i uz pomoć dobronamernih snaga vrlo brzo doći do bitne izmene situacije, što će najbolje moći da posluži i pravilnom i socijalnom stvaralačkom radu. Gospodine generale, na kraju ne bih želeo da pređem ćutke preko činjenice da nije u naravi nemačkog vojnika da po završetku borbene delatnosti sa vojničkim neprijateljem, smatra neprijateljem mirno stanovništvo. Ali kad prljavi elementi teraju na pobunu, na ustanak ili na neprijateljske postupke ili kad se stanovništvo da zavesti na takve postupke, nemački vojnik mora da istupi protiv toga neumoljivijom strogošću. Prema tome, što brže bude postignut cilj koji imate pred očima, cilj uspostave i održanja mira, reda i bezbednosti, utoliko će brže nemački vojnik moći da se vrati svojim pravim zadacima. U tom duhu, vam ovim predajem potrebno ovlašćenje."

Kao što vidimo, mandator za Nedićevu vladu bio je nemački okupator, odnosno u ime vlade Rajha, njen ovlašćeni predstavnik — vojni zapovednik Srbije, general Hajnrih Dankelman. On je i predao ovlašćenja Nedićevoj vladi, a iz toga se vidi njen karakter. U svojoj besedi Dankelman je (kao što se vidi iz pomenutog citata) uputio niz lepih reči svojim saradnicima, izdajnicima srpskog naroda, a ujedno im zapretio, a preko njih i srpskom narodu, da dobro slušaju, da uvedu „red, mir i bezbednost“. Razume se, trenutak je bio da i Nedić lično zahvali svojim pretpostavljenim na „poverenju“. „Prihvatajući punomoćje, koje ste mi izvolili dati, ja želim na prvom mestu da Vam se zahvalim u ime srpskog naroda i u svoje ime, što ste omogućili da srpski narod dobije svoju vladu, koja će *autonomno* voditi njegove poslove i brinuti se o njegovoj sudbini. Zahvaljujem Vam i na ovde iskazanom tačnom opažanju da srpski narod nema i neće da ima ničeg zajedničkog sa komunističkim izgrednicima, koji — podstrekivani stranom propagandom — ubijaju i pljačkaju i sam srpski narod jedino u cilju da u zemlji stvore nered i time ugroze život nevinog stanovništva i najhitnije interese naroda. Predstavljajući Vam ovom prilikom svoje saradnike, molim Vas, gospodine vojni zapovedniče, da verujete u moju i mojih saradnika odlučnu volju da presečemo stvaranje anarhije u zemlji i obezbedimo joj u punoj meri mir, red i sigurnost. U okviru novih mogućnosti, koje nam pružate, da *autonomno* vodimo poslove srpskog naroda, založićemo se da budućnost srpskog naroda izgrađujemo u lojalnoj i prijateljskoj saradnji sa nemačkim Rajhom, kao i sa njegovim predstavnicima u Srbiji, verujući da će nemački narod pravilno shvatiti i oceniti neminovne potrebe srpskog naroda. Nadamo se da ćemo u najkraćem roku, sprovodeći potrebne reforme i organizujući srpske oružane snage, sopstvenim sredstvima zagarantovati red i mir u zemlji i na taj način omogućiti povlačenje nemačkih trupa koje će se posvetiti svojim sopstvenim zadacima. Srpski narod neće zaboraviti da se nemački vojnik, iako pobedilac, po svršenim ratnim operacijama, nikome nije svetio i korektno se ponašao prema srpskom narodu. S povratkom reda i mira, moja će se vlada posvetiti daljoj izgradnji zemlje u ekonomskom i socijalnom pogledu, kako bi se zemlja što pre oporavila od teških gubitaka, kojima je bila izložena. I ja, kao i moji drugovi, svesni smo odgovornosti koju primamo prihvatajući upravu zemlje, ali ćemo uložiti sve svoje snage jedino i isključivo u nacionalnom interesu, u lojalnoj saradnji sa Vama, gospodine vojni zapovedniče.“⁴⁹

Kao što vidimo, već na samom početku Nedić je gajio iluzije da će obrazovanjem njegovog kabineta, Srbija dobiti nekakvu „autonomiju“ i u svom pozdravnom govoru reč „autonomija“ on više puta podvlači. Međutim, i neki drugi kvislinški funkcioneri pretpostavljali su da će Nedićeva vlada predstavljati neku autonomiju za Srbiju. S tim u vezi, komandant Srpske žandarmerije uputio je 1. septembra 1941. akt svim komandama žandarmerijskih četa na teritoriji uže Srbije, u kome piše

« Zb. NOR, 1-2, 334; *Novo vreme*, br. 101, 30. VIII 1941.

pored ostalog: „Počev od dana dejstvovanja ove vlade, nemačka vojna sila ne meša se u nikakvo unutrašnje pitanje Srbije, a, prema tome, ni u rad same žandarmerije. Kako je nemačka vojna sila pre obrazovanja srpske vlade već preduzela izvesnu akciju na terenu za suzbijanje komunističkih razbojničkih bandi, a koja akcija još nije završena, to je naređeno da nemačka vojna sila prestane sa svojom akcijom protiv ovih bandi sa 3-ćim septembrom 1941. godine. Žandarmerija će dejstvovati potpuno samostalno u interesu isključivo srpskog naroda, služeći isključivo njemu i nikome više, na poziv i po naređenju srpske vlade.”⁵⁰

Po svemu sudeći, u krugovima srpskih političara vladalo je uverenje da će nova vlada predstavljati izvesnu autonomiju, i to je, verovatno, bilo povezano sa Memorandumom, koji je Nedić podneo Dankelmanu, pre obrazovanja vlade, u kome su bili sadržani uslovi pod kojima bi se Nedić prihvatio ove dužnosti. Isto tako, nezavisno od odluka vojnog zapovednika, sigurno je da su u preliminarim razgovorima, na primer, Kisel, Kronholc, Kraus, Turner i drugi, hrabрили Milana Nedića da će njegovi preduslovi biti prihvaćeni; da će se oni zalagati za njihovo oživotvorenje. Inače bi se teško mogle razumeti i objasniti citirane, sasvim određene reči komandanta žandarmerije, koje ovaj sigurno nije izmislio. U svakom slučaju, deo srpske buržoazije, pogotovu one koja je svoju sudbinu vezala za nemačke okupatore, prihvatio je mogućnost stvaranja autonomije u uslovima nemačke okupacije i pružio podršku Nedićevoj vladi.⁵¹

U nemačkim vladajućim krugovima bilo je dosta polemike oko obrazovanja Nedićeve vlade: da li je trebalo obrazovati jednu takvu vladu; da li je Milan Nedić bio najpogodnija ličnost da bude na čelu te vlade, a posebno da li je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja time što je obrazovao jednu srpsku vladu, a nije, navodno, dobio saglasnost od svojih pretpostavljenih. Prema tvrđenju Vishaupta: „Zapovednik oružane sile Jugoistok bio je ovom rekonstrukcijom vlade utoliko više iznenađen, jer nije bio o tome obavešten, nego samo stavljen pred svršen čin.” A i kada je bio obavešten o formiranju Nedićeve vlade, List je to ocenio kao „pokušaj na čiji uspeh treba čekati. Čista sila ostaje još uvek kao poslednje sredstvo”. Vishaupt takođe naglašava da su se protivili ne samo List, kome je Dankelman bio potčinjen, već je i Vrhovna nemačka

⁵⁰ AVII, Nća, br. 27-1-40.

⁵¹ Već u citiranom izveštaju Jovana Trišića, komandanta žandarmerije, od 15. avgusta predložene su mere da bi se podigao moral srpske žandarmerije: „a) Našim komesarima, odnosno ministrima Nemačke vojne vlasti trebali bi da predadu punu vlast, a ne polu, kao što je do sada. Pola vlasti više štete nego koristi donosi, b) Da se nemačke vojne vlasti ne mešaju u nadležnost sreskih načelnika, opština i nadležnost žandarmerije, jer iz dosadašnje prakse narod je stekao uverenje da sve naše vlasti služe interesima Nemaca. Ako bi nemačkim vojnim vlastima potrebno nešto bilo, bilo od upravnih ili drugih srpskih vlasti, uvek bi im se moglo i moralo izaći u susret, ali da se obrate nadležnim putem preko srpskih komesara” (AVII, Nća, br. 29-1-3).

komanda u principu bila protiv stvaranja jedne ovakve srpske vlade.⁶² Po Kiselovoj izjavi, koju je dao u istražnom zatvoru, Nedićeva vlada je formirana na rizik Vojnog zapovednika Srbije, uz Himlerovu saglasnost (Himler je bio šef Gestapoa); bez znanja Hitlera, Ribentropa, Nemačke vrhovne komande (OKW), jer se sumnjalo da oni neće dati svoju saglasnost. Kisel tvrdi „da se Dankelman izložio velikom riziku, prvo, što nije izvestio pretpostavljene; drugo, što je priznao jednu efektivnu vladu i da nije pridobio opunomoćenika spoljnih poslova u Beogradu (Benderà); treće, učinio je Nediću ustupke koje nije mogao održati, jer je kratko vreme iza toga bio podređen Bemeu, a početkom oktobra je bio smenjen”.⁵³

O obrazovanju Nedićeve vlade, komanda Vojnog zapovednika u Srbiji obavestila je za samo nekoliko dana, kako svoje pretpostavljene van Beograda, tako i potčinjene u Srbiji. Bencler je, na primer, tog istog dana (29. VIII 1941), uputio drugi izveštaj svom resornom ministru u Berlinu, u kome ga obaveštava pojedinačno o ličnostima postavljenim za ministre; koje resore zauzimaju, kao i to da su većinom pripadnici Stojadinovićeve i Ljotićeve stranke.⁵⁴ Samo dan kasnije, opunomoćenik ministarstva spoljnih poslova iz Beograda, izveštava svoje pretpostavljene da je nova srpska vlada, na čelu sa Nedićem, ostavila povoljan utisak u Beogradu, ali da ta vest nije imala nikakvog protivdejstva na komuniste. Jer, kako pisac ovog izveštaja navodi (Bencler), oružani ustanak u Srbiji širi se kao lavina, i on će i dalje biti problem broj jedan, kako za nemačke okupacione vlasti, tako i za kvislinšku srpsku vladu.⁵⁵ Istog dana *Donauzeitung*, nemački okupacioni list u Beogradu, doneo je vest o obrazovanju Nedićeve vlade i kratke biografije svih Nedićevih ministara. U uvodnom delu članka je konstatovano da novi Nedićev kabinet srpska javnost pozdravlja sa zadovoljstvom. „Osim predsednika vlade Nedića, o čijoj osobi smo iscrpno izvestili na drugom mestu, novom kabinetu pripadaju jedan čitav niz poznatih ličnosti srpskog javnog života.”⁵⁶

⁵³ AVII, Vishaupt, 19, reg. br. 18/1, k. 70/6.

⁵⁴ AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27, Saslušanje Kisela u istražnom zatvoru u Beogradu. Dankelman u cit. izjavi (AVII, reg. br. 2/1a, k. 70-A) navodi sledeće: „Prethodne mere obrazovanja Nedićeve vlade, u kome je OKW videla nepoželjno jačanje srpskog uticaja, kao i druge mere koje sam preduzeo, nisu naišle na odobrenje OKW. Prema shvatanju OKW, čitav moj stav je bio suviše lojalan i umeren. Stoga sam već posle nekih 8 sednica udaljen sa moje dužnosti. Istovremeno sam otpušten iz oružane sile, što je u početku rata bila krajnje stroga mera koja je izazvala senzaciju.”

⁵⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153348–49, Benclerovo pismo od 29. VIII 1941. Ribentropu.

⁵⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153347, Benclerov izveštaj od 30. VIII 1941. Ribentropu.

⁵⁷ *Donauzeitung*, 30. VIII 1941. — Jovan P. Trišić, u n. d., 43, kritikuje Nedića zbog njegove saradnje sa okupatorom. Dakle, to čini i njegov prvi komandant žandarmerije iz 1941, koji kaže: „Sigurno je da je većina Srba bila protiv saradnje deaerala Nedića sa nemilosrdnim neprijateljem-okupatorom, Nemcima, i to najviše zbog toga što je on bio armijski đeneral, načelnik Glavnog đeneralštaba, ministar vojske i mornarice i ratni komandant grupe

I general Dankelman je, takođe, po svojoj „vojnoj liniji“, obavestio 29. avgusta 1941. komandanta Jugoistoka, Lista, da je formirana nova srpska vlada, sa Nedićem kao ministrom predsednikom, i Aćimovićem, kao ministrom unutrašnjih poslova. U obrazloženju Vojni zapovednik navodi da je dosadašnja komesarska vlada bila nesposobna, a da je „oružani ustanak komunista proprimio zabrinjavajuće razmere“; da se nada da će Nedić svojim autoritetom okupiti širi krug stanovništva u antipartizanskoj borbi, a posebno da će odvojiti četnike od komunista i pridobiti ih za saradnju.⁵⁷ Već smo napomenuli na osnovu svedočanstava Visshaupta i Georgi Kisela, kakvo je bilo reagovanje feldmaršala Lista na Dankelmanovu odluku o obrazovanju Nedićeve vlade. Razume se, bilo je negativno, jer Dankelman nije prethodno dobio njegovu, a ni saglasnost OKW-a. Zbog toga je List 31. avgusta tražio obrazloženje od svojih pretpostavljenih u Berlinu da li su oni dali saglasnost na Dankelmanovu odluku o obrazovanju srpske vlade i da li su bili u toku svih pregovora u vezi s ovim pitanjem.⁵⁸

Čitavu ovu stvar je zaoštrio sam Ribentrop, ministar spoljnih poslova Rajha, koji je gledao sa podozrenjem na celo ovo pitanje; činilo mu se da je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja. Osim toga, bojao se da Nedićeva vlada ne dobije preširoka ovlašćenja pa da jednog dana ne preraste u pravu vladu. Zato već 2. septembra 1941. piše Bencleru akt sledeće sadržine: „U datim okolnostima i meni obrazovanje jedne nove srpske vlade izgleda celishodno i ja stvarno nemam ništa tome da prigovorim. Ipak mi Vaš izveštaj daje povoda za sledeće napomene: 1) Postavljanje nove vlade spada bez sumnje u one poslove u kojima prema tački 2. i 3. Firerove naredbe od 28. aprila treba da se dà učešća opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova. Iako u Vašem izveštaju nije izričito pomenuto da ste Vi u tom uzeli učešća, ja pretpostavljam da je to bio slučaj i molim da mi to potvrdite. Ako nije, molim za telegrafski izveštaj zašto je to izostalo. 2) Ma koliko da cenim samostalnost da se

armija. Iako g. Martinović želi da saradnju Nedića dovede u sklad sa međunarodnom ratnom konvencijom, to mu nije uspelo, pošto u njoj nigde nije predviđeno da se u okupiranoj od neprijatelja državi formira vlada... Nedićeva vlada, u stvari, i nije bila srpska vlada, jer srpsku vladu može da postavi šef srpske države, kome bi ta vlada položila i zakletvu, dok je Nedićeva vlada postavljena od nemačkog šefa države, a zakletvu je položila 29. VIII 1941. u zgradi nove skupštine, pred jednim Hitlerovim đeneralom koji se je slučajno našao u Srbiji kao komandant okupirane Srbije, a koji je zakletvu primio umesto Hitlera, održavši Nediću i celoj njegovoj vladi jedan govor iz kojeg se vidi da ih smatra kao svoje roblje.“ Kao što vidimo, Trišić, iako neprijatelj NOP-a, daje (u ovom slučaju) dosta objektivnu ocenu o Nediću i njegovoj vladi.

⁵⁷ AVII, NAV-N-T-501, 246/608, Dankelmanov izveštaj od 29. VIII 1941. komandantu Jugoistoka. – Istog dana Dankelman je obavestio sve feldkomandanture i krajskomandanture o formiranju Nedićeve vlade. Rečeno je da je obrazovana na predlog Turnera, sa Dankelmanovom potvrdom. Navedena su imena svih ministara i resora kojima su zaduženi; ovlašćenja vlade; da će nad njima imati nadzor nemačke okupacione vlasti itd. (AVII, N-T-501, 246/190–91).

⁵⁸ Zb. NOR, 1-1, 383.

preuzme odgovornost kod svojih činovnika, ipak bih voleo da u takvim važnim pitanjima budem prethodno obavešten i da se izdejstvuje moja odluka. Samo u posebno hitnim slučajevima može se izuzetno o tome ne voditi računa. Ovde nije bilo takve posebne hitnosti. Molim da u takvim slučajevima ubuduće budem prethodno obavešten. 3) Ako nova vlada ima unutrašnju jačinu koja se od nje iščekuje da savlada komunističke snage, treba očekivati i strahovati da će ona tu jačinu kasnije upotrebiti za to da vladi Rajha postavlja nezgodne zahteve bilo koje vrste. Stoga molim da se u kontaktu sa Vojnim zapovednikom pazi na to i predupredi da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke. Moramo zadržati mogućnost da novu vladu u svako doba vratimo u potrebne granice ili da je opozovemo. 4) Izgleda mi da je najvažnije da se sprovede potpuno razoružanje stanovništva. Molim za pismeni izveštaj šta se u tom pogledu desilo od ugovora o primirju; dalje u kontaktu s vojnim zapovednikom i Veessenmayerom, šta dalje treba da se učini u tom cilju."⁵⁹

Kao revnosan diplomata, posle konsultovanja, koja je imao sa svojim najbližim saradnicima, zatim sa Dankelmanom, predstavnicima Upravnog štaba, Gestapoa i drugih službi Vojnoupravnog komandanta, Bencler je istog dana odgovorio Ribentropu. U njegovom izveštaju pisalo je sledeće: „Uz stavku 1. U pregovorima o postavljenju nove vlade, ja sam uzimao učešća u punom obimu. Ja sam formiranje vlade pretresao u opširnim razgovorima sa vojnim zapovednikom. Ja sam se saglasio sa rekonstrukcijom vlade. Moram još jednom da naglasim da između vojnog zapovednika i mene postoji puni sporazum i da bih ja, razumljivo, u datom slučaju odmah izneo u svojim izveštajima svoje shvatanje koje bi odstupalo od shvatanja vojnog zapovednika. Uz stavku 3. I o tački 3. je ovde već prilikom obrazovanja vlade opširno bilo reči. Vojni zapovednik mi je povodom pregovora o obrazovanju vlade izričito potvrdio da on nije gospodinu Nediću ništa obećao što bi novoj srpskoj vladi davalo pravo da postavlja bilo kakve nezgodne zahteve, kao što mu nisu data nikakva obećanja ni u pogledu granica. Razume se da će se cenzura i dalje bez promena primenjivati kao i dosad. Postoji dalje i mogućnost da se nova vlada u svako doba povрати u potrebne granice ili opozove. Prilikom pregovora s Nedićem polazilo se samo od toga da bi sa novom vladom Srbija trebala da dobije još jednu šansu i savlada komunistički ustanak sopstvenom snagom i da time sačuva zemlju od nesagledivih posledica. Još je otvoreno pitanje stvaranje jednog političkog veća otprilike u smislu mojeg G. pisma br. 508 od 15. VIII, cifra 1) odeljak 4), izlaganje o „javnom forumu“. No to pitanje u ovom trenutku još nije aktuelno. Pri državam sebi da o ovom i dalje podnosim izveštaje."⁶⁰

⁵⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153406-07, Ribentropovo pismo Bencleru od 2. IX 1941.

⁶⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153404—05, Benclerovo pismo Ribentropu od 2. IX 1941.

Pošto je bilo primedbi sa mnogo strana na formiranje Nedićeve vlade, sam Ribentrop, kao što smo videli iz prethodnog izlaganja, tražio je precizne izveštaje o okolnostima pod kojima je ceo ovaj problem rešavan. Bencler se, očigledno, nalazio u pomalo neugodnoj situaciji. Jer njegov pretpostavljeni ministar nije bio obavešten o rešavanju ovako delikatnog pitanja, a pored toga gotovo svi odgovorni faktori u Berlinu, uključujući i Ribentropa, imali su utisak kao da je Nediću Vojni komandant u Srbiji obećao nešto, što nije bilo u skladu sa proklamovanom nemačkom okupacionom politikom u Srbiji. Zbog svega toga, Bencler nije hteo da u odnosima Nemaca, Nedića i njegove vlade ostane ma šta nerazjašnjeno, što bi eventualno moglo izazvati političke komplikacije.

Uprkos tome što je komandant Srbije postavio određene zadatke Nediću i njegovoj vladi u govoru od 29. VIII 1941, Bencler je, ipak, već 2. septembra imao duži razgovor lično sa Nedićem; hteo je da proveri, o eventualno nekim obećanjima koja su mu data i da iznese Ribentropov stav o svim bitnim pitanjima odnosa nemačkih okupacionih vlasti prema novoformiranoj srpskoj vladi. O pojedinostima ovog razgovora odmah je obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu. „1) Danas sam imao prvi načelan razgovor sa generalom Nedićem. U tom razgovoru on mi je ponovo spontano naglasio (svoju) punu lojalnost prema naređenjima nemačkih okupacionih vlasti. Dalje je izjavio, između ostalog, da pored glavnog zadatka suzbijanja komunističkog ustanka ima nameru da smesta najoštrije postupi protiv Jevreja, kao i što je moguće pre protiv slobodnih zidara, koji treba da budu uklonjeni iz svih javnih službi i sakupljeni u koncentracione logore, zatim spektakularni proces protiv krivaca za 27. mart. Na odgovarajuće pitanje s moje strane izjavio je, osim toga, da će sve učiniti da 6. septembar, dan zvaničnog proglašenja punoletstva mladog kralja, prođe bez demonstracija. 2) Potpuni tekst Nedićeve deklaracije preko radija od 1. 9. dat je već kroz izveštaj u štampi. Da bi se izbeglo krivo tumačenje, želeo bih da dam sledeće dopunske napomene uz dve tačke: Nema razloga dvoumljenju da se objavi zavođenje obavezne službe rada, pošto je potrebna saglasnost vojnog zapovednika, a uostalom je pukovnik radne službe Mueller – Brandenburg zasad u vezi kako s vojnim zapovednikom tako i s novim srpskim ministrom rada. Svima je jasno da, sa jedne strane, mora da se izbegne jačanje srpskog nacionalnog rada kroz srpsku radnu službu, a da je, s druge strane, nužno da se besposlena lica i omladinci uklone s ulice da bi ih se izbavilo od komunističkog uticaja. Sledi pismeni izveštaj o ovome. *Korišćenje oznaka nacionalnog suvereniteta.* I s Nedićem postoji sporazum o tome da opšte isticanje zastava ne dolazi u obzir. Zasad je dopušteno samo ministru predsedniku da istakne zastavu na svojoj službenoj zgradi i to ne možda jugoslovensku, već staru srpsku zastavu na svojoj službenoj zgradi (čime se vlada simbolično odriče ponovnog uspostavljanja jugoslovenske države). Za kasnije je predviđeno da se zastave ističu samo na javnim zgradama, i to samo u onom obimu koliko je to dosad bilo uobičajeno, što je bio slučaj samo iz posebnih povoda. Takođe

se predviđa nošenje grbova od strane vlasti i nacionalnih amblema, kao što su kokarde od strane dozvoljenih organizacija."⁶¹

Kao što vidimo, na samom početku, Nedić je mnogo obećavao onima koji su ga postavili na čelo „vlade narodnog spasa“. Pre svega, obećao je da će biti „lojalan“ nemačkim okupacionim vlastima, a to je za njih bilo neobično važno; da će glavni zadatak njegove vlade biti borba protiv komunizma, Jevreja i slobodnih zidara i da će ove „ukloniti iz svih javnih službi i sakupiti ih u koncentracione logore“. Pored toga, da će podvrgnuti sankcijama ličnosti koje su u Srbiji, svojim stavovima doprinele obaranju ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Dakle, sva ona pitanja za koja su nemački okupatori vitalno bili zainteresovani. Čak je bilo predviđeno da će srpska zastava biti isticana na zgradi predsedništva vlade, „čime se vlada simbolično odriče ponovnog uspostavljanja jugoslovenske države“. I po tome se vidi kolika su bila ovlašćenja Nedića, i njegove vlade, kada su Nemci odlučivali da li će i kakvu zastavu istaći srpski ministar-predsednik na zgradi svoje rezidencije. Nemci su, razume se, iz propagandnih razloga dozvolili isticanje srpske zastave, da bi se u javnosti stvorio utisak kako oni nemaju ništa protiv srpskog naroda. Pretpostavljali su da će i to bar delimično delovati na smanjenje antinemačkog raspoloženja među stanovništvom Srbije. Koliko su oni uspeli u tome, najbolje govore akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta, koje su bile sve intenzivnije gotovo u svim gradovima i selima Srbije.

Tako je posle mnogih objašnjenja, koja su pojedini okupacioni organi u Srbiji dali svojim resornim ministarstvima, Nedićeva vlada počela da radi. U vezi s tim moglo bi se postaviti jedno načelno pitanje. Naime, šta je rukovalo vladu Rajha da formira Nedićevu vladu? Nesumnjivo da su na to uticali mnogi faktori, ali su, ipak, postojala dva osnovna razloga: prvo, bila je želja nacističke Nemačke da se srede prilike u Srbiji; da se neutrališe narodnooslobodilački pokret. Drugo, s ovim bi se definitivno realizovala Hitlerova odluka o komadanju Jugoslavije „i kao države“, jer Aćimovićev komesarijat još nije mogao izraziti takvu negaciju državnopravne pripadnosti Srbije Kraljevini Jugoslaviji. On to nije mogao jer je po formi (a posebno po svojoj funkcionalnoj strani) izgledalo da je Srbija pod Komesarijatom samo okupirani deo jugoslovenske države. Međutim, formiranje „vlade narodnog spasa“ izgledalo je okupacionim vrhovima kao pogodno sredstvo za likvidaciju Kraljevine Jugoslavije „i kao države“. Pored toga, za nemačke okupacione vlasti nije bilo u ovom pogledu oportuno što se četnički pokret Draže Mihailovića (uprkos tome što je neprijateljski bio raspoložen prema NOP-u) vezivao za izbegličku kraljevsku vladu, te je pojava Nedićeve „vlade“, po svemu sudeći, imala zadatak da suzbije ovu pravno-političku

⁶¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153408—09, Benclerov izveštaj od 2. IX 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha.

akciju četnika DM.⁶² Pored već navedenih momenata, nije za potcenjivanje ni teza da je vlada Rajha, obrazujući Nedićevu „vladu“, računala i sa nacionalno-političkim momentom, pretpostavljajući da će Nedićeva vlada uspeti da svoju velikosrpsku nacionalno-političku liniju uskladi s kolaboracionističkom, ako se, naime, stavi u izgled, na jednoj dužoj stazi, mogućnost kasnijeg obrazovanje jedne zasebne srpske države, razume se, pod vrhovnim rukovodstvom Rajha. Sve je to kod nemačkih okupacionih vlasti moglo stvoriti uverenje da će Nedić, sa svojim isto-mišljenicima, uspeti da postigne ono što Aćimovićevom Savetu komesara nije pošlo za rukom.⁶³

⁶² Prema izjavi Harolda Turnera od 5. avgusta 1941, Milan Aćimović je sa znanjem i odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti pokušao da stupi u bližu vezu sa D. Mihailovićem, ali nije došlo do sporazuma, pa je septembra iste godine Nedić došao s njim u kontakt (AVII, NAV-N-T-200, 120/127856). Prema mnogim nemačkim izvorima, okupacioni organi su se pribijavali sporazuma i saradnje četnika D. Mihailovića i partizana.

⁶³ Evo kako general Beme, po dolasku u Srbiju (19. IX 1941), ocenjuje Nedića, odnosno njegovu vladu za tih dvadesetak dana njenog rada: „U vreme moga preuzimanja poslova opunomoćenog k-ta u Srbiji, bila je od bitnih odluka da li armijski general Nedić treba da ostane kao predsednik vlade ili ne. Posle razgovora sa načelnikom upravnog štaba, sa opunomoćenikom za spoljne poslove i generalnim opunomoćenikom za privredu, odlučio sam se da nagovorim armijskog generala Nedića da i dalje vodi poslove predsednika vlade... Zbog nedostatka snage u ovom prostoru, ja nisam mogao uzeti na sebe da ovde odlaskom Nedića stvaram nesigurnost i još veće zaostojanje situacije. Išlo se na to da se dobije u vremenu i da se prikupe sve snage i sredstva za bezobzirno savlađivanje ustanka. Nije se moglo odreći pomoći uticaja Nedićeve ličnosti i njegovih pristalica pa i onih sa minimalnom privrženošću.“

U izveštaju obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga Jugoslavije od 2. XI 1941 (AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039155-73), o Nediću je rečeno i ovo: „Najpre postavljena Aćimovićeva komesarska vlada, bila je nesposobna za rad. Narod ju je odbio, kao podložnu Nemcima. Zatim obrazovana vlada general-pukovnika Milana Nedića radi pod nemačkim rukovodstvom samostalno. General Nedić važi kao osvedočeni velikosrbin i neprijatelj komunista, kao energičan, nepodmitljiv i bezobziran. Kao ministar rata zagovarao je saradnju sa Nemačkom. Njemu se pripisuje dalekovidost i sposobnost jasnog prosuđivanja. Nedić je uspeo da za sebe veže jedan niz odlučnih ličnosti. Posle načelnih neuspeha, izgleda da je vlada, malo-pomalo, dobila korena u narodu; da li će moći uspeti protiv u Srbiji još uvek brojnih ekstremnih elemenata, mora pokazati budućnost.“ Zatim se ističe koliko je srpska uprava u svojim odlukama zavisna od nemačkih okupacionih vlasti: „Srbija je pod nemačkom vojnom upravom. Svi važniji upravni akti (na primer, ukazi – dekreti) moraju biti odobreni od komandanta Srbije. Unutrašnja izgradnja jako je usporena usled neprestanih nemira. Delimično nije se dalje stiglo od izdatog naređenja. Ali, uprkos svemu, primećuje se jedna jaka volja za izgradnju.“

OCENA KPJ I DRUGIH ORGANIZACIJA NOP-a KVISLINŠKE NEDIĆEVE VLADE

Za prvih nekoliko meseci okupacije u Srbiji bilo je izvršeno diferenciranje snaga do te mere da je znatnom delu stanovništva bila jasna izdajnička uloga Milana Aćimovića, Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, Koste Pećanca, a kasnije i Draže Mihailovića i drugih kolaboracionista. Iako su oni imali različita shvatanja o nizu ključnih pitanja, a posebno o dimenzijama saradnje sa okupatorom, zbog čega je između njih dolazilo do češćih obračuna, ipak je svim ovim neprijateljskim snagama glavni protivnik bio narodnooslobodilački pokret, i oni su protiv njega gotovo uvek jedinstveno nastupali.

Sukob između KPJ i reakcionarnih snaga, koji je započeo već od prvih dana okupacije, neprekidno se produbljivao. Ali snage protivnika KPJ nisu bile konstantne. Milan Nedić, predsednik kvislinške srpske vlade, nije imao gotovo nikakve vlasti; bio je i ostao marioneta u rukama Nemaca i, sa Ljotićem, kompromitovan kod najvećeg broja stanovništva u Srbiji. Međutim, oba ova kvislinga ulagala su maksimalne napore da se NOP u Srbiji likvidira i u tome nisu birali sredstva. Zbog svega toga KPJ i njene organizacije razobličavale su kolaboraciju ovih, kao i svih drugih slugu okupatora u nizu konkretnih pitanja. Osuđivana je mobilizacija stanovništva Srbije u neprijateljske vojne formacije; slanje ljudstva na prinudan rad u Nemačku, u Borski rudnik, Kostolac i na druge privredne objekte od značaja za nemačku ratnu industriju.⁶³³ Osuđivani su kolaboracionisti i zbog rekvizicije životnih namirnica za okupatora, zbog zločina koje vrše nad golorukim stanovništvom i, razume se, zbog akcija protiv KPJ, njenih organizacija i drugih organizacija NOP-a i partizanskih odreda. O nizu ovih pitanja, Pokrajinski komitet KPJ, PKSKOJ-a, Glavni štab za Srbiju, okružni i sreski komiteti i štabovi partizanskih odreda, izdavali su proglase, letke i razne plakate u kojima se stanovništvo poziva na otpor okupatorskim i kvislinškim vlastima.

Mi ćemo se na ovom mestu malo više zadržati na oceni Nedićeve vlade koju je dalo rukovodstvo NOP-a, odmah posle njenog formiranja, budući da je ovo imalo velikog odjeka u rodoljubivom stanovništvu. Na-

⁶³³ Prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od 3. VI 1943. do tog datuma, iz 9 okruga Srbije upućeno je na prisilan rad u Borski rudnik 11.580 radnika (AVII, Nča, br. 2/6–77, k. 59).

ime, rukovodstvo oslobodilačkog pokreta, tj. Centralni komitet Partije i Glavni štab, odmah je ocenilo pravi karakter Nedićeve vlade i smisao nemačke politike u vezi s njenim stvaranjem, iako sigurno, nije raspolagalo svim dokumentima koja smo citirali u dosadašnjem delu rukopisa.

Samo četiri dana posle formiranja Nedićeve vlade (3. septembra), u uvodniku Biltena Glavnog štaba br. 4, koji je bio posvećen oceni ovog događaja pod naslovom: *Još jedna izdajnička marionetska vlada*, Josip Broz Tito, koji se tada nalazio u centru okupirane Jugoslavije (Beogradu), pisao je između ostalog: „Stvaranje marionetske vlade u Srbiji pokazalo je da je konačno Hitleru uspjelo naći nekoliko srpskih izdajica iz redova srpskih generala i petokolonaša, koji su time dokazali da su sposobni ne samo na to da neprijatelju prodaju državne tajne i planove, kao što su to činili prije propasti Jugoslavije, nego da su spremni i na to da preuzmu i ulogu krvnika nad narodom, u interesu njemačkih fašističkih okupatora. Stvaranje te izdajničke vlade dokazuje i to da su njemački okupatori, usijed otpora naroda i junačke borbe partizanskih odreda, doživjeli poraz u Srbiji. Okupatori nisu uspjeli da iziđu na kraj sa partizanskim odredima i zato su sada kupili ovo par izroda da pomoću njih organizuju bratoubilački građanski rat u Srbiji. Stvar je vrlo jasna — njemački fašistički osvajači, vjerni svojim zločinačkim načelima, rade na tome da se srpski narod sam međusobno istrebljuje. Najprije su htjeli zavaditi Srbe, Hrvate i ostale narode Jugoslavije da bi se među sobom klali, a sada nastoje zavaditi srpski narod da bi ga na taj način lakše pokorili. Ko su ti ljudi koji danas sastavljaju vladu? General Nedić je poznati korupcionaš i izdajica, koji je već odavno potajno šurovao sa Nijemcima, koji je pripremao zajedno sa Ljotićem nekada puč i zbog toga izletio sa svog položaja. Ko je Aćimović? Aćimović je poznati policijski krvolok, njemački špijun, koji je kao upravnik grada Beograda držao u policijskoj zgradi tajnu emisionu radio-stanicu, koja je radila za Nijemce. Ništa nisu bolji ni ostali njihovi kompanjoni u današnjoj vladi. Evo, u tim izrodima njemački okupatori se nadaju da će naći sposobno oružje za gušenje narodnog otpora u Srbiji.”⁶⁴

^M Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, br. 4, od 3. IX 1941. — Dalje u istom članku Tito ističe: „Njemački osvajači bi hteli da stvore od petokolonaša u Srbiji svoju vojsku, pomoću koje bi držali u potčinjenosti srpski narod i osigurali svoju pljačku nad njim, a njemačke vojnike da pošalju na Istočni front, u borbu protiv naše velike slovenske braće, koja se tamo herojski bore i za našu slobodu. Ali im to sve neće uspjeti, jer će narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i dr., nastaviti još žestću borbu da zajedno sa narodima Sovjetskog Saveza, zajedno sa ostalim slovenskim narodima i svim podjarmljenim, unište fašističke porobljivače. Izdajnici: Nedić, Aćimović, K. Pecanac, Ljotić u Srbiji; Pavelić, Artuković, Budak u Hrvatskoj, neće uspjeti da uguše narodni otpor protiv okupatora, kao što to nisu uspjeli ni njihovi gospodari. Borba će se nastaviti svom žestinom do konačne pobjede, do oslobođenja svih naroda Jugoslavije ispod okupatorske čizme, i dok sva ta banda konačno ne bude stavljena pred narodni sud za svoja zlodjela.”

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je takođe dao svoju ocenu Nedićeve vlade, koja je gotovo identična sa ocenom koju je dao generalni sekretar CKKPJ u već citiranom Biltenu Glavnog štaba. Ta svoja stajališta PK je izrazio u proglasu, koji je upućen stanovništvu Srbije. U jednom delu tog dokumenta rečeno je: „To je podmukli, zlikovački, pakleni plan vekovnih i najgorih neprijatelja našeg naroda. I za ovo i sve ono što smo već podneli, 'vlada' Milana Nedića poziva vas na zahvalnost, poslušnost i pokornost okupatorima. Zapamtite da vas Milan Nedić, Ljotić, Aćimović i Pećanac pozivaju na zahvalnost fašističkim hordama, koje su prolele i još uvek potocima prolivaju srpsku krv, koje su potlačile i opljačkale našu zemlju... Zapamtite, svi pošteni ljudi da vas Milan Nedić i njegova izdajnička družina pozivaju na zahvalnost prema zverskim hordama, koje su izvršile masovne pokolje nad Srbima u Beogradu, Užicu, Obrenovcu, Čačku i Palanci, prema onima koji su zapalili selo Skelu i divljački bombardovali Umku i okolna mirna sela, prema onima koji su nasred Beograda obesili pet srpskih sinova i stotinama drugih streljali... Srbi, vi znate da je nemački fašizam najgori i zakleti neprijatelj svih Slovena, vi znate da je Hitlerov cilj da iskoreni naš srpski rod. I zato vi nećete nijednog trenutka nasesti ovom novom podmuklom manevru okupatora i njegovih domaćih slugu. Naš odgovor na sve to može biti samo jedan: još žešća i šira borba za narodno oslobođenje, još punije i čvršće jedinstvo svih srpskih rodoljubivih snaga. Još neumoljivija borba protiv okupatora i svih narodnih izdajnika... Fašisti žele sigurnost svojih komunikacija. Naš odgovor na to je: utrostručimo svoje udarce protiv neprijateljskih drumova, železnica, mostova, telegrafskih veza, transporta i svega onoga što neprijatelju služi za sejanje smrti po našoj slavnoj zemlji. Fašisti žele našu hranu i stoku. Naš odgovor na to je: ni jedno zrno žita, ni jedno grlo stoke neprijatelju.”⁴⁵

⁸⁵ Zb. NOR, 1-1, 106–110. — Posebno se PK obratio bivšim srpskim oficirima i podoficirima, ovim rečima: „Vas misli vlada nemačkog špijuna Nedića da upotrebi kao predvodnika oružanih rulja protiv sopstvenog naroda. Oni isti generali koji su vas u ratu odveli u propast i izdali vas, danas hoće da vašom pomoću spasu sebe od pravednog narodnog gneva. Ostajte verni svojoj oficirskoj reči. Vi imate samo jednog neprijatelja: nemačke okupatore, krvnike vašega naroda; vi imate samo jednu dužnost: odbranu svog naroda, njegove slobode i časti. Ustajte na stranu svoga naroda. Okrenite oružje protiv zajedničkog neprijatelja — protiv fašističkih dželata Srbije. Vi koji još niste u redovima partizana, priključite se odmah.” Posebno se PK obratio srpskim četnicima, odnosno četnicima K. Pećanca: „Prezirite podlog izdajnika Pećanca, koji je uvek zloupotrebljavao vaše četničko ime. Ne dozvolite da vam postavlja za vojvode i komandire prljave Ljotićeve gadove. Onako kao što ste već počeli u Mačvi, Šumadiji i drugim krajevima, borite se zajedno sa svojom braćom partizanima za slobodu i čast srpskog naroda.” Posebno se PK obratio demokratima, radikalima, zemljoradnicima, svim rodoljubima Srbije: „Vaše je mesto u zajedničkoj borbi. Danas se ne radi o posebnim interesima ovih ili onih, danas se ne radi o obliku vladavine, danas se radi o našem narodnom oslobođenju. Ujedinite svoje snage sa nama, komunistima, u moćan narod.-oslobodilački front protiv okupatora” (Ovaj proglas PK napisan je, verovatno, oko 4. IX 1941. što se može zaključiti iz dodatka pisma PK od 4. IX upućenog OK KPJ za Šabac i šabački okrug, gde se kaže: „Proglas PK umnožite odmah i rasturite u što više primeraka. Neka ne bude ni jednog sela, čak ni jednog čoveka bez njega.”

Slična ocena Nedićeve vlade može se sresti gotovo u svim drugim proglasima koje su slali: Glavni štab NOPO Srbije, PKSKOJ-a, okružni i sreski komiteti, štabovi partizanskih odreda i drugi organi NOP-a. Interesantno je napomenuti da je Podrinjski NOP odred izdao proglas narodu Podrinja povodom obrazovanja Nedićeve vlade već 30. avgusta 1941. Dakle, samo jedan dan posle prijema „vlade narodnog spasa“ kod vojnog zapovednika Srbije Dankelmana. U proglasu se narod Podrinja upozorava da ne naseda fašističkoj propagandi „kako ova vlada donosi izvesno olakšanje srpskom narodu pod okupacijom“. Naprotiv, naglašava se, da su Nedić i njegovi ministri, kao i njihovi prethodnici – komesari, izdajnici srpskog naroda i da ih treba razobličavati kao takve i boriti se svim sredstvima ne samo protiv okupatora već i protiv njihovih saradnika. „Ta vlada se naziva nova, a ima smelosti da se naziva još i srpska, a sastavljena je od starih zločinaca zbog kojih su zakukale hiljade srpskih majki, ostale hiljade siročadi i opusteli domovi, od kojih je prodan srpski narod nemačkim siledžijama. Zar je to srpska vlada koja je pre nekog vremena stavila okove na ruke srpskom narodu; zar je to nova srpska vlada u kojoj glavnu funkciju ima petokolonaš Nedić, na koga je blagovremeno ukazala Komunistička partija Jugoslavije i, otkrivajući njegove sramne mahinacije, utisnula mu na čelo žig izdajnika“ itd.⁶⁹

Sve ove ocene koje je davalo rukovodstvo NOP-a, bile su od izuzetne važnosti. Pre svega, značajno je bilo što je patriotsko stanovništvo Srbije odmah obaveštavano o planovima okupatora, koje je želeo postići stvaranjem „civilne srpske vlade“. A ti planovi, poznato je, bili su da se pomogne nemačkim okupacionim vlastima da unište narodnooslobodilački pokret Srbije. Isto tako tih dana okupaciona i kvislinška štampa, na primer, *Donaucajtung*, *Novo vreme*, *Obnova*, *Ponedeljak*, *Ljotićeva Naša borba* – pisala je da će Nedićeva vlada doneti Srbiji izvesnu samostalnost; olakšati joj sistem okupacije i niz drugih pogodnosti. Trebalo je demantovati ovakve neistine i u tome se dosta uspelo pomoću citiranih i mnogih drugih dokumenata rukovodstva NOP-a. Intenzivnim političkim radom preko partijskih i skojevskih organizacija, stanovništvo Srbije je obaveštavano o svim mahinacijama okupatora, a posebno je razobličavana ličnost Milana Nedića – koji je i u predratnom periodu sarađivao sa Nemcima; da je podržavao planove profašističkih krugova o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a posebno da je ogorčeni neprijatelj komunizma.

U sledećem Biltenu Glavnog štaba NOPO Jugoslavije, br. 5, od 8. septembra 1941, pod naslovom: „Teror fašističkih bandita“, Tito ponovo piše o tome ko je Nedić, o karakteristikama i ciljevima Nedićeve vlade

⁶⁹ Zb. NOR, 1-2, 69–71. – Dalje se u istom proglasu ističe: „Zar je to nova srpska vlada u kojoj je ministar unutrašnjih poslova Aćimović, koji je hvatao i hvata poštene Srbe, streljao ih ili predavao Nemcima da ih vešaju na Terazijama, u Šapcu i drugim mestima? Zar je to srpska vlada koja se prodala Nemcu i čini sve kako bi ovaj mogao nesmetano pljačkati goloruki srpski narod. Ne, braćo, to nisu ni novi, ni Srbi – to su stari dželati srpskog naroda, to' su izdajice, piacene prodane duše, koje za pare ljube pete nemac-tad Čizmi okupanoj srpskom krvlju.“

i kakvu opasnost ona predstavlja za srpski narod. „Izdajnik Nedić, ta hulja, koja zaslužuje istu sudbinu kao i njegov dvojnik Pavelić u Hrvatskoj, preti pokoljem naših slavnih partizana, našeg ponosa, koji svojom krvlju peru čast našeg naroda, koju je uprljao izdajnik Nedić, Ljotić i ostala petokolonaška banda. On organizuje neke čete uz pomoć nemačkih bandita, koji pljačkaju naš narod i ubijaju u masama najbolje sinove našeg naroda; on organizuje te čete da povede rat protiv srpskog naroda, da produži ono što su započeli nemački okupatori; da pokori nepokoreni srpski narod, da bude poslušan rob nemačkih osvajačkih zlikovaca.“⁶⁷

Rukovodstvo NOP-a Jugoslavije, a posebno Srbije, u prvom redu Pokrajinski komitet KPJ, zatim, okružni i sreski komiteti, redovno će i kasnije u svojim proglasima i drugim agitaciono-propagandnim materijalima razobličavati ne samo okupatore već i njegove najbliže saradnike. Svi ovi materijali, koje je dostavljao PK, analizirani su u osnovnim partijskim organizacijama, kako bi ove bile sposobne da na terenu politički deluju, da razobličavaju neprijatelje svih boja i da popularišu akcije KPJ, kao organizatora narodnooslobodilačke borbe.

⁶⁷ Bilten, br. 5. od 8. IX 1941. — U daljem tekstu citiranog članka rečeno je: „Prljavi izdajnik Nedić i ostala šaka plaćenika, pružaju svoje usluge okupatoru i ugnjetaču našeg naroda, u vreme kada taj osvajač dobija teške udarce od herojske Crvene armije, u vreme kada mu gori tlo pod nogama u svim okupiranim zemljama. Podli izdajnik Nedić se vara ako misli da će uspeti u svojim planovima. Srpski narod će njemu dati dostojan odgovor, odgovor kakav je on davao svim Brankovićima u svojoj istoriji. Srpski narodni partizani, kao i partizani u svim ostalim zemljama Jugoslavije, nastaviće još žesću borbu sa ugnjetačima našega naroda, kao i protiv raznih Pavelića, Nedića, Ljotića, Aćimovića i svih izdajica naroda. Ova vojna, marionetska vlada, na čelu sa još vajnijim generalom Nedićem, preti pokoljem. To isto je radio i njihov izdajnički partner Pavelić, ali je postigao suprotno — narod se počeo masovno dizati protiv ovog izdajice... Nedić preti pokoljem a mi mu odgovaramo da će partizani, zajedno sa narodom, nemilosrdno istrebljivati njegovu bandu, kao i njihove zločinačke gospodare. Krv za krv, smrt za smrt — naša je parola u toj opštoj narodnooslobodilačkoj borbi.“

NEDIĆ I NJEGOVA VLADA U BORBI PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA SRBIJE

Vest o obrazovanju Nedićeve vlade najveći deo stanovništva dočekaao je kao i svaku drugu okupatorsku meru za koju je video i osećao da mu je nametnuta, da je usmerena na novo tlačenje i da je samo u interesu nemačkih okupacionih vlasti. Jer u protekla četiri meseca imao je veoma loše iskustvo sa Savetom komesara, a ova nova „vlada“ trebalo je u svakom pogledu da bude rigoroznija. Patriotsko stanovništvo videlo je u svemu ovome samo produženje okupacije, a ona je sve nesnosnije pritiskivala sve naše narode. Već sam način na koji je došlo do te „vlade“ razotkrio je narodu šta od nje može očekivati. Uskoro je osetio kakva je uloga namenjena toj „vladi“, a na stanovništvo je porazno delovala i činjenica da je general Nedić tu ulogu spremno prihvatio.

U svakom slučaju, formiranje Nedićeve vlade i sve mere koje je ona preduzela nisu pokolebali raspoloženje većeg dela srpskog stanovništva niti su smanjili odlučnost oslobodilačkog pokreta da tu borbu dalje širi i razvija. Nedićeva vlada i njeni odredi formirani septembra 1941, nisu uneli nikakvu bitnu promenu u odnosu snaga između ustanika i okupatora.

Izbeglička kraljevska vlada primila je takođe s negodovanjem vest o obrazovanju Nedićeve vlade, ali iz drugih razloga. Bez obzira na to što je Nedić deklariseo svoju vladu kao „srpsku vladu“ ili „vladu narodnog spasa“, u tim krugovima u emigraciji nije na ovaj čin gledano drukčije nego kao na novu formu okupatorske vladavine s njenim destruktivnim ciljevima, drugim rečima, kao na nastojanje nacističke Nemačke da i formalno likvidira jugoslovensku državu time što će je rascepovati na sitnije, regionalne delove i što će pomoću ove „vlade“ obezbediti eksploataciju privrednih bogatstava. S tim u vezi pojava Nedićeve vlade razotkrivala je prikrivene namere okupatorskih faktora da uz pomoć kolaboracionističkih elemenata odstrane iz Srbije monarhiju i da emigrantske vrhove oko kralja liše svih koristi koje su proizlazile iz monarhističkog uređenja zemlje. To je, dakle, bila konkurentska netrpeljivost zbog mogućnosti da dvorska kamarila, na čelu s kraljem, bude konačno izigrana. Odatle sva netrpeljivost prema, Milanu Nediću, koga je emigrantska vlada i niz drugih generala (koji su se stavili u službu okupatora), na traženje Draže Mihailovića, lišila čina naredbom D. br. 25 od

19. XII/41.⁶⁸ Takav stav vlada u Londonu morala je zauzeti i zbog srpskog naroda; zatim, zbog četničkog pokreta DM, a i zbog saveznika.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pojava Nedićeve vlade izazvala je uznemirenje u krugovima oko „poglavnika”. Pavelić je bio ogorčen, u vezi s ovim činom koji se odigrao u Srbiji, ali nije imao hrabrosti da otvoreno istupi protiv vlade Trećeg Rajha. Ustaški krugovi, naime, pribijavali su se posledica koje bi mogle nastati s jačanjem Nedićeve „vlade” i koje ne bi bile u interesu vrhova NDH. U vezi s tim Zigfrid Kaše, nemački poslanik u NDH, uputio je 1. septembra 1941. pismo Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Ustanovljenje srpske vlade Nedića izazvalo je ovde uznemirenost. Maršal Kvaternik je označio Nedića kao ranijeg neprijatelja Nemaca, a njegovu vladu kao poslednji i malo vredan izbor. Proglas četničkog vođe Koste Pećanca on označava kao falsifikat i petljariju vlade. Uopšte se u ustanovljenju vlade gleda akt čija dejstva na Hrvatsku moraju biti štetna. Ovdašnji četnici bi izvesno u tome mogli da vide podsticaj za dalje nemire. Da se ni bi dopustilo da usled ovih razvoja nastane nova uznemirenost ovdašnje vlade, u pogledu političkih namera Rajha, smatram da je rešenje zemunskog pitanja potpunom predajom područja Hrvatskoj državi sada hitno potrebno.”⁶⁹

Vladajući krugovi NDH bili su nezadovoljni i zbog načina na koji su obavestili o obrazovanju Nedićeve „vlade”. Naime, očekivali su da će oni, kao „verni saradnici Nemaca”, o tako značajnoj stvari biti obavestili uobičajenim diplomatskim kanalima. Umesto toga, ustaški oficir za vezu, čije je sedište tada bilo u Zemunu, obavestio je o tome Pavelića 12. septembra 1941. kako je on tu vest saznao od vojnog zapovednika

⁶⁸ Stanislav Krakov u navedenoj publikaciji tvrdi da je emigrantska vlada, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, preko Radio-Londona 7. avgusta 1942, stavila pod zlovo „Z” čitavu Nedićevu vladu, sa njenim predsednikom. Krakov posebno ističe: „1. Da je stavljanje lica pod slovo „Z” značilo smrtnu presudu, bez ikakvog dokaza krivice, bez odobrenja, što predstavlja jednu monstroznost ne samo za jednog pravnika već, uopšte, za jednog civilizovanog čoveka. Dakle, sasvim je nepotrebna svaka diskusija da li slovo „Z” znači: zaklati, zadaviti, zarubiti, zaplotnjački ubiti ili ma kakvu drugu vrstu likvidiranja primeniti” (S. Krakov, *General Milan Nedić*, knj. II, Minhen, 1968, str. 316–317); P. Martinović, n. d., 482.

⁶⁹ AVII, Bon, 2, mf. 797–798, Kašeovo pismo od 1. IX 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. — U vezi sa Zemunom vojni zapovednik Srbije uputio je 29. VIII 1941. pismo komandantu Jugoistoka: „Od OKW stigao je akt, pov. br. 1883/41, sledeće sadržine: „Nemački poslanik u Zagrebu predložio je ukidanje zemunske zone u korist Hrvatske. Aerodrom i smeštajne mogućnosti za nemačka službena mesta bili bi od strane Hrvata stavljeni na raspolaganje u Zemunu u punom obimu. Stanovište zapovednika Srbije je da je evakuacija područja Zemuna isključena, s obzirom na političku situaciju. Ugovor o Zemunu od 4. juna zaključen je s potpisima nemačkog poslanika u Zagrebu, poslanika Kašea i maršala Kvaternika. Zapovednik Srbije pridržava se tog ugovora. U ovom trenutku u Srbiji je, po svoj prilici, pošlo za rukom obrazovanje nove vlade, koja je u mogućnosti da savlada jako zaoštrenu situaciju. Odstupanje od zemunske teritorije bi ugrozilo rekonstrukciju vlade i dalje zaoštrilo jako napetu političku situaciju. Molim da otud intervenišete kako bi se sprečio svršen čin” (AVII, NAV, N-T-501, 246/609–10).

Srbije. Naime, njega je 10. septembra, zajedno sa predstavnikom Bugarske, potpukovnikom Dimitrijem Stančevim, i italijanskim potpukovnikom Miljoracijem, Dankelman obavestio da je „iz vlastitih pobuda i svojom inicijativom imenovao Nedićevu vladu" na čelu „s plemenitim vojnikom, general-pukovnikom Nedićem", sa zadatkom da uspostavi red i mir u Srbiji, budući da nije dužnost nemačkih posadnih trupa da se bore protiv komunista.⁷⁰

Samo tri dana po stupanju na dužnost (2. septembra 1941) Milan Nedić je objavio svoj politički program u takozvanoj „deklaraciji". U njoj je, iako maglovito i konfuzno, izneo ciljeve i osnovne zadatke svoje vlade. Ti zadaci, koje su mu, razume se, postavile nemačke okupacione vlasti, su se, ukratko, svodili na sledeće: 1) da će on (Nedić) sopstvenim snagama slomiti oslobodilački pokret i Komunističku partiju, koja ovim pokretom rukovodi; 2) da će zvesti red i osigurati mir u zemlji; 3) da će obezbediti ishranu i ogrev narodu u predstojećoj zimi; 4) da će obnoviti privredu i uvesti obaveznu službu rada; i 5) da će obrazovati srpsku vojsku.⁷¹

U uvodnom delu svog „političkog programa", obraćajući se narodu Srbije, Nedić je rekao: „Aprila ove godine izgubili smo slobodu i državu, a sada nam pretila opasnost da izgubimo narod... Došao sam na vladu da spasavamo narod da se međusobno ne istrebi, da zavлада red i mir, rad i bratstvo, da sačekamo završetak rata združeni pod srpskim barjakom... Danas se vrše obračuni najvećih sila sveta. Tu mi niti možemo pomoći niti odmoći. Nemojmo da se mešamo u tuđe stvari, jer ko se meša u tuđe stvari, izvući će deblji kraj. Rešio sam se da narod povedem pravim narodnim putem, da gleda svoje interese i da se sačuva od istrebljenja. Obrazovao sam vladu narodnog spasa. Ona vam daje ovakvu izjavu — deklaraciju."⁷²

⁷⁰ Zb. NOR, 1-1, 418—419.

⁷¹ *Moja reč Srbima*, govori Milana Nedića 1941—1944, Beograd 1944, str. 4.

⁷² Isto. — Deklaracija Nedićeve vlade glasi: „Posle nepunih pet meseci od jednog nesrećno započetog i još nesrećnije završenog rata, u kome je naš narod izgubio slobodu i nezavisnost i sve tekovine svoje stoletne mučne borbe, Srbija i srpski narod dobili su svoju vladu, koja će samostalno, pod nadzorom nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, rukovoditi poslovima svoje zemlje. Vlada dolazi na upravu u trenutku, kad u zemlji ponovo prašte puške i vije se dim na zgarištima naših domova, a srpske majke i sestre zavijaju se u crno.

I ovoga puta, to su oni koji služe tuđinskim interesima ili su zavedeni tuđinskim agentima, koji su uzrok novog stradanja srpske zemlje, stradanja koje se — ako se odmah ne prekrati — može pretvoriti u potpunu propast.

Da vlastitom snagom srpskog naroda spreči tu propast, došla je nova vlada. Ona je dobila pravo da slobodno organizuje živu narodnu snagu nacionalno i radi oružane odbrane, i da je upotrebi za spas svoje zemlje i svoga naroda. To je njen pravi i najvažniji zadatak.

Ako u tome uspe, a ona u tome mora uspeti, ona će svome narodu za zimu, koja predstoji, obezbediti hleb i ogrev. U našoj zemlji ima i žita, i uglja, i drva. Pobednik u ratu i okupator naše zemlje nije ih uništio i ne želi da nam ih uzme. Ali ih uništavaju oni koji, služeći tuđim interesima, pozivaju narod na bunu; oni pale žita, ruše saobraćaj, zatvaraju rudnike, sprečavaju rad u polju, u šumi, u varoši, kao i na selu. Pod izgovorom da

Ako se ova Nedićeva „deklaracija“ (koju smo citirali u naučnom aparatu) uporedi sa izjavama koje su dali Dankelman i Turner 29. avgusta 1941, vidi se da između njih nema suštinskih razlika. Svi oni, naime, stoje na stanovištu da je rasparčavanje Jugoslavije gotova činjenica; da s pojavom Nedićeve „vlade“, navodno, nastaje nov period u istoriji Srbije; u stvari, njeno odvajanje od ostalih jugoslovenskih zemalja i stvaranje zasebne državnopravne oblasti. Nedić je verovao da će sve zadatke koje mu je postavio okupator, uspešno i lako izvršiti, pogotovu ako bude dobio obećanu pomoć koja bi se sastojala u pove-

sve što se stvara u našoj zemlji, služi tuđinu i da stoga ne treba raditi, već rušiti, oni će ostaviti naš narod bez sredstava za život. I uzalud će on čekati pomoć sa strane, ona niotkuda neće doći, kao što nije došla ni šestog aprila. Vlada, koja je izraz volje srpskog naroda za život i koncentracija njegove nacionalne snage, neće dopustiti da rušilački elementi, ma kako se oni zvali, dobiju prevagu i dovedu zemlju do anarhije i propasti. Ona poziva srpski narod, da joj u tome pomogne, da iz svoje sredine izbaci sve one koji mu smetaju, da se svom snagom posveti radu za obnovu svoje zemlje.

Samo predani rad može da ukloni ruševine, koje je na svim poljima ostavio nesrećni rat za sobom i da povрати vrednosti. Naše nacionalno bogatstvo: zemlja i šuma, rude i voda, mrtav su kapital i niko ih neće oživeti do jedino naš smišljeni i istrajan rad.

Da vrati zemlju disciplinovanom nacionalnom radu, vlada će uvesti obaveznu službu rada, pod rukovođenjem posebnog ministarstva rada. Ova služba ima u isto vreme da bude velika škola nacionalne discipline i rada za zajednicu.

Kada povрати mir i obezbedi red, vlada će se posvetiti daljem privrednom i socijalnom izgrađivanju Srbije, i na taj način spasti jezgro srpskog naroda za njegovo jedinstveno i slobodno učešće u budućem mirnom izgrađivanju nove Evrope, zajedničke domovine, koja ima da pruži svakom narodu široke mogućnosti za slobodan razvoj njegovih snaga na dobro celine.

Srpski je narod svestan da je sudbinski povezan za napore Evrope i on je u ovom ratu umeo da oceni viteško držanje nemačkog vojnika. Na njegovo prijateljstvo on će odgovoriti svojim prijateljstvom. Samo to odgovara viteškom karakteru srpskog naroda. I ukoliko pre on bude vlastitim snagama savladao rušilačke elemente u svojoj sredini, utoliko će se pre Nemačka vojska posvetiti svojim vlastitim zadacima.

Veliki Nemački Rajh, iako pobednik u ratu, neće da bude neprijatelj srpskog naroda. On nam je danas povratio pravo na upotrebu narodnih znamenja: grb i zastavu. Verujemo duboko da će sutra imati puno razumevanje za životne potrebe srpskog naroda.

Vlada neće nijednog trenutka zaboraviti na te potrebe. U tome pogledu, kao i u pogledu zarobljenika, izbeglica i u pogledu unutrašnje uprave, vlada je samim preuzimanjem svoje dužnosti obezbedila poboljšanje uslova, koje će postepeno doći do izražaja. Ona stoga mora zahvaliti, u ime svoje i našeg naroda, Velikom Nemačkom Rajhu i predstavnicima u Srbiji na velikoj političkoj uviđavnosti, kojom pravilno ocenjuje duh i potrebe srpskog naroda!

Odajemo javno priznanje i hvalu dosadašnjoj upravi komesara, koji su se založili, nesebično i patriotski, u najtežim časovima našega naroda posle katastrofe od šestog aprila, te ublažili pregoleme nevolje, jad i čemer obezglavljenog srpskog naroda.

Stvaranje srpske vlade je vidan napredak u postepenom povraćanju srpskog naroda samom sebi. Ona je dobila ovlašćenja. Za nju i za ceo srpski narod to znači ne samo veća prava već i veće dužnosti prema samom sebi. Da ih do kraja ispunimo, to je naš sveti zadatak i naš spas.

To vam je, braćo i sestre, izjava srpske vlade!

Od vas tražimo poverenje, pomoć i vremena za dela. Sve ovo samo za sreću i opstanak našeg mnogo namučenog naroda“ (Nouo vreme, 2. IX 1941).

ćanju brojčanog stanja srpskih žandarma i njihovom kvalitetnijem naoružanju. On je, takođe, verovao da će uspeh akcije protiv narodno-oslobodilačkog pokreta uticati na promenu stava Rajha prema Srbiji, koji će imati u vidu njene interese i „životne potrebe“ prilikom definitivnog krojenja karte „nove Evrope“. Razume se, ukoliko narod Srbije pokaže „zrelost“ u gušenju oružanog ustanka. Intimno, pak, Nedić je sa svojim najbližim prijateljima i saradnicima pravio i neke svoje planove, koji su predviđali: prvo, stvaranje jedinstvene srpske vojske; drugo, izgradnju dobro organizovane i čvrste unutrašnje uprave; treće, objedinjavanje svih građanskih političkih snaga pod Nedićevim rukovodstvom; četvrto, proširivanje granica Srbije i stvaranje „Velike Srbije“; i peto, usaglašavanje unutrašnjeg uređenja države sa njenim stvarnim potrebama, koristeći se pri tom iskustvom Hitlerove Nemačke.⁷³

Iz mnogih primera koje smo citirali, može se zaključiti, da je između Milana Aćimovića i Milana Nedića (mada su i jedan i drugi verno služili okupatoru) postojala izvesna razlika, ne samo s obzirom na Nedićev „autoritet“ već i u pogledu planova na dugi rok. Nedić, koji nije pripadao nijednoj građanskoj političkoj stranci, želeo je, ipak, da za vreme okupacije da svoj pečat na budućnost Srbije u takozvanoj „novoj Evropi“. Na drugoj strani, Milan Aćimović je bio spreman ne samo da verno služi Nemcima već i da sarađuje sa svim građanskim strankama koje su želele očuvanje monarhije i starog poretka, naročito sa Dražom Mihailovićem. Nedić je bio protiv takve politike i od prvog dana svoje „vladavine“ želeo je da se predstavi kao „otac Srbije“ i da „suvereno

⁷³ S. Krakov, *General Milan Nedić*, I knj., Minhen, 1963. — Evo šta je sam Nedić izjavio u istražnom zatvoru o zadacima svoje „vlade“: „Vlada je postavila sebi ove zadatke: prvo, zemlju da umiri; drugo, da što pre obrazuje oružanu snagu kao potporu mira i reda u zemlji; zatim, da zemlju administrativno uredi; da porušene komunikacije opravi i da uspostavi saobraćaj i zemlju od gladi spase.“ A koliko je „vlada“ uspeła u tome, Nedić takođe objašnjava: „Uspela je, i to zemlju je umirila na taj način što je protiv komunista upotrebila dobrovoljačke odrede, prvo u okolini Beograda, potom krećući se ka Šumadiji, i komunisti sa sviju strana su upali u užički kraj i pošli su na G. Milanovac. Kod G. Milanovca sudarile su se vladine i komunističke jedinice i komunisti su odstupili u pravcu Užica, u nameri da brane Užice ili, kako su oni nazivali „užičku sovjetsku republiku“. Zatim su vladine jedinice, potpomognute nemačkom artiljerijom i motorizacijom, u tri kolone opkolile Užice i isterale komuniste iz užičkog okruga, posedajući granicu Srbije. Drugi zadatak na ostvarenju reda i mira u zemlji, vlada je postigla na taj način što je formirala od bivših podoficira i oficira jug. vojske dobrovoljačke odrede. Vlada je uspeła da formira 23 dobrovoljačka odreda. Treći zadatak, na ostvarenju administrativne službe, vlada je sasvim uspešno sprovedla, tako da već 1. januara 1942. cela zemlja imala je sreska i okružna načelstva i pri njima okružne i sreske odbore. Okružna i sreska načelstva imala su administrativno-upravnu vlast, dok su odbori imali samoupravnu vlast. Četvrti zadatak, na obnovi saobraćaja i spašavanju zemlje od gladi, sproveli smo na taj način što smo pomoću plaćene radne snage podigli porušene mostove i druge objekte na suvozernim putevima, a na železničkim mrežama opravili stanice i iskidanu železničku mrežu, tako da su vozovi mogli saobraćati. Narod smo spasli od gladi na taj način što smo izvršili pravilnu raspodelu žita, povlačeći isto iz plodnih krajeva u pasivne krajeve, a naročito u studenički i užički kraj, gde je narod skapavao od gladi“ (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju od 30. I 1946).

vlada" pod kontrolom Nemaca, mada je i on sarađivao sa četničkim pokretom DM, ali iz drugih razloga. To se moglo videti i po tome što je on već od prvih dana hteo da se oslobodi Aćimovića, da neutrališe Dimitrija Ljotića (inače, svog bliskog prijatelja i rođaka) i da eliminiše Dražu Mihailovića (kojeg od ranije nije trpeo) – bilo time što bi ga lokalizovao u jednom kraju Srbije, kako bi ga kasnije, ako zatreba, mogao lako likvidirati (sam ili uz pomoć okupatora); ili da ga privoli da pređe u Bosnu gde bi radio na „spasavanju Srba od komunista i ustaša", a da Srbiju prepusti njemu, Nediću, da se sam – „jer je za to imao snage, obračuna sa komunistima".⁷⁴

Za sve vreme dok je bio predsednik „vlade", Nedić se ponašao kao ogorčeni i beskompromisni protivnik komunizma i NOP-a i u tom pravcu je i delovao, kako lično, tako i putem svoje „vlade". To mu je bio, u stvari, i najvažniji zadatak, razume se postavljen od Nemaca. Sve naredbe, uredbe i govori koje je održavao preko radija Nedić i njegovi ministri, bili su motivisani jedinom željom da se uništi narodnooslobodilački pokret, da se zavede „red, mir i bezbednost", dakle, ono na čemu su Nemci najviše insistirali. Tome cilju trebalo je da služi obrazovanje specijalnih oružanih odreda „sa isključivim zadatkom da rade na uništavanju komunističkih bandi i uspostavljanju redovne vlasti u krajevima očišćenim od komunizma".⁷⁵

Naređenjem ministra unutrašnjih poslova od 5. septembra 1941. bilo je obrazovano 9 takvih odreda, koji su upućeni na teren, sa sledećim rasporedom i jačinom. I odred: Umka i Obrenovac – 250 ljudi; II odred: Ralja – 60; III odred: Sopot – 280; IV odred: Vreoci – 40; V odred: Grocka – 70; VI odred: Svilajnac – 139; VII odred: Senjski rudnik – 70; VIII odred: Paraćin – 23; IX odred: Beli Potok – 30 ljudi.⁷⁶ Pored toga, bio je obrazovan i Ljotićevski odred, takozvani Prvi odred srpskih dobrovoljaca, u jačini od 120 ljudi. Nemački okupatori su naoružali i opremili sve ove odrede i uputili ih u borbu protiv partizanskih odreda. Prema tome, pored nemačkih trupa, žandarmerije i četnika Koste Pećanca (koji su se takođe stavili u službu okupatora), sredinom septembra u borbi protiv partizanskih odreda u Srbiji našla su se još 1.082 naoružana lica u Nedićevim odredima.⁷⁷ Komandni kadar za ove odrede Milan Nedić je našao u oficirima stare jugoslovenske vojske koji nisu poslani u zarobljeništvo.⁷⁸ Stvaranjem Nedićeve vlade i njenih

⁷⁴ Ova Nedićeva želja mogla se nazreti već na prvom sastanku s delegatima D. Mihailovića, koji je održan u Beogradu od 3. IX 1941, dakle, odmah posle obrazovanja Nedićeve vlade (AVII, Nća, br. 16/7, k. 1, Saslušanje M. Nedića; S. Krakov, n. d., 149–155).

⁷⁵ AVII, Nća, br. 24A-1-1.

⁷⁶ AVII, NAV-N-T-315, f. 2237/842–845, Izveštaj opšteg odeljenja komandanta Srbije od 6. IX 1941. Komandi Jugoistoka.

⁷⁷ AVII, Nća, br. 19-5-8, Izveštaj MUP-a od 15. IX 1941. – Već 3. oktobra broj odreda povećan je na 12, a docnije na 19, od kojih su bili 7 Ljotićevih (AVII, Nća, br. 24A-1-1).

⁷⁸ AVII, Nća, br. 24A-1-1. – Komandanti prvih devet Nedićevih odreda, idući po rednom broju bili su: potpukovnik Milan Meštrović, major Milan Kalabić, potpukovnik Velimir Jovanović, kapetan I klase Konstantin Rogajski, potpukovnik Marko Rajić, pukovnik Cvetko i kapetan II kl. Milan Hrkaloović.

odreda za borbu protiv oslobodilačkog pokreta, nemački okupatori su u Srbiji postigli izvestan uspeh u sprovođenju svoje političke linije. Taj politički uspeh, međutim, ni približno nije bio dovoljan da bi se okupatorske i kvislinške vlasti mogle efikasno suprotstaviti oružanom ustanku.

U prvoj svojoj naredbi, koju je izdao 5. septembra 1941, Nedić je nagovestio da će se nemilosrdno obračunavati sa svima koji se ne budu pokoravali njegovim naređenjima. „U mom prvom govoru upućenom srpskom narodu, kao i u izjavi moje vlade, tačno i nedvosmisleno je ukazano kojim se pravcem ima ići da bi se našem napaćenom narodu obezbedio potreban red i mir, a time i srećnija budućnost. Na tom putu, dužnost je sviju i svakog, a naročito državnih činovnika i organa da u svemu sleduju mojim naređenjima... Nikakvo partijsko-političko delovanje, ni u kom pravcu neću trpeti, jer ono u ovim vremenima škodi narodu. Stoga svako ispoljavanje i delovanje u tom pravcu ima prestati, a svaki onaj koji protivno postupi, ima se odmah privesti zasluženju kazni.”⁷⁹

Za prvih sedam dana delovanja Nedićeve vlade, Bencler je sebi već stvorio jednu predstavu o njenim kvalitetima. Takođe je bio dobro obavešten o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, i već 6. septembra 1941. o tome obaveštava Ministarstvo spoljnih poslova Rajha: „1) Ustanički pokret u zemlji zaoštrava se dalje. U luku između Save i Drine i južno od njega vlada stanje slično ratu. Zapovednik je prinuđen da grupe koncentriše u jedinice u jačini od najmanje bataljona. Naročito su brojni akti sabotaže protiv železničkih pruga i vozova. Juče je istovremeno bila prekinuta železnička veza Beograda sa Nišom, Sarajevom i Zagrebom, ali je ova poslednja opet uspostavljena. Prepadi na železničke stanice, sela, rudnike, industrijska preduzeća. U Beogradu i dalje mir i hapšenje raznih kolovođa. 2) To zaoštavanje dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red. Akcija vrbovanja za žandarmeriju i pomoćne snage, koja se pod komesarskom vladom potpuno nasukala, sada dobro napreduje. Prvi odredi u ukupnoj jačini od preko 1.000 ljudi već su opremljeni i narednih dana stupaju u dejstvo. 3) Dan punoletstva kralja Petra do sada, u 18 časova, u Beogradu protekao mirno i bez demonstracija. Nedić je u tom pravcu preduzeo energične mere, iako su na njega, naročito Ljotićeva grupa i vojni krugovi, vršili jak pritisak da dopusti proslavljanje te stoga mora računati s tim da će zbog te zabrane da navuče na sebe nepopularnost u nacionalističkim krugovima. Vesti o tome kako je to proteklo u zemlji, zasad još nema. 4) General Nedić drži u ruci rukovođenje vlade, koja sama po sebi nije homogena, ali se poglavito posvećuje suzbijanju ustanka. Da li će to uspeti da okonča, moći će da se sagleda tek najranije za nedelju dana.”⁸⁰

⁷⁹ AVII, br. 5/1-1, k. 1a, Naredba br. 1. predsednika Ministarskog saveta.

⁸⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153413–14.

Kao što vidimo, Bencler je u dobrom svetlu prikazao Nedića i njegovu vladu za prvih sedam dana njenog delovanja. Naime, dosta realno je procenio vojno-političku situaciju u Srbiji kada je reč o plimi oružanog ustanka. Ali da „to zaoštavanje dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red“.

Sledeći Nedićev korak, odnosno njegove vlade u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Srbije, bio je donošenje Uredbe o prekim sudovima. Uredba je doneta 7. a objavljena u *Službenim novinama* 9. septembra. U članu 1. rečeno je da je preki sud oružane sile vanredni sud koji se može obrazovati za vreme vanrednih prilika na području Srbije, a po odluci nadležnih starešina; da ministarski savet određuje početak i trajanje vanrednih prilika; da se za dela učinjena za vreme vanrednih prilika smatra da su učinjena u ratnom stanju i da preki sud izriče samo smrtnu kaznu. Takođe je naglašeno da protiv odluka prekog suda nema mesta nikakvom pravnom leku.⁸¹ Da bi se zastrašilo stanovništvo, Nedićeva vlada je propisala i Uredbu o izmenama i dopunama Uredbe o prekim sudovima. Njenim propisima bilo je predviđeno da se kazni smrću: „1. ko, znajući da je neko bio član oružane komunističke bande, ili aktivni pomagač ovih, primi ovakvo lice u svoj stan ili mu na ma koji način da sklonište; 2) ko, znajući da je neko lice bilo član oružane komunističke bande, ili aktivni pomagač ovih, primeti takvo lice pa ga ne prijavi nadležnoj vojnoj, policijskoj ili opštinskoj vlasti; 3) organi javne bezbednosti, samoupravni i drugi organi, kojima je poverena služba bezbednosti, ako saznaju za učinioce dela označenih pod 1) i 2), pa ne preduzmu mere da krivci iskuse predviđenu kaznu.“⁸²

Uprkos svim uredbama i naredbama okupatora i kvislinške uprave u Srbiji, narodnooslobodilački pokret krajem avgusta i u prvoj polovini septembra uzima sve većeg maha. Nemačka vojna uprava i kvislinška vlada generala Nedića nisu mogle uspostaviti red i mir. Naprotiv, uništenjem žandarmerijskih stanica i opštinskih uprava, srpski kvislinški

⁸¹ *Službene novine*, br. 5, od 9. IX 1941. — U članu 9. citirane uredbe rečeno je: „Preki sud oružane sile sastoji se od tri oficira, kao sudija, od kojih jedan, po mogućstvu, treba da bude sudski oficir sa pravnom spremom. Delovođa ovog suda po pravilu je oficir. U nedostatku oficira, komandant određuje jedno lice iz odreda, vično ovom poslu.“ *Novo vreme* u broju od 16. IX 1941. objavilo je odluku Nedićeve vlade od 12. IX/41, o primeni Uredbe o prekim sudovima: „Ministarski savet, na svojoj sednici od 11. septembra 1941. godine, utvrdio je da su u zemlji nastupile vanredne prilike usled kojih se uredbe o prekim sudovima oružane sile imaju primenjivati na celoj teritoriji Srbije počev od 12. septembra 1941. sve dok ministarski savet svojom odlukom ne odredi prestanak trajanja vanrednih prilika.“

⁸² *Novo vreme*, 13. XII 1941. — Dalje se u tekstu navodne Uredbe ističe: „Član 2. i čl. 8. Uredbe MS. br. 1105 od 16. septembra 1941. i njenim izmenama Ms. br. 164 od 30. oktobra 1941. menja se i glasi: 'Kažnjavanja napred navedenih zločinštava vršiće preki sud, kao i zločinštva iz tač. 1, 2, 3, 5, 6. i 7. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi za kažnjavanje zločinačkih dela, krađa i zločinačkog oštećenja tuđe imovine iz čl. 3. ove Uredbe, koje učine mlađi maloletnici, nadležni su redovni sudovi, po zakonu o sudskom krivičnom postupku'.“

aparatus bio je praktično paralizovan. Sistematskim i planskim razaranjem saobraćajnih i telefonsko-telegrafskih linija u zemlji, partizanske diverzantske grupe brzo su prerasle u veće vojne formacije, koje su se uspešno suprotstavljale neprijatelju. Jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji sve više zaoštara stanje u zemlji i dovodi u težak položaj okupatora i novu Nedićevu vladu, koji su bili nemoćni da u tom periodu ma šta ozbiljnije preduzmu za uništenje narodnooslobodilačkog pokreta. „Vlada narodnog spasa“, kako ju je deklariseo Milan Nedić, trebalo je „da spasi srpski narod od represalija okupatora“. Umesto toga, ona je intenzivno pomagala te represalije i svakog dana gubila ugled kod stanovništva, slično Savetu komesara Milana Aćimovića. Nemci su, opet, imali svoju računicu, pa su pretpostavljali da će narod Srbije pozdraviti napore Nemaca, jer su Srbiji dali novu vladu. Takva propaganda nije imala mnogo uspeha jer je većem delu stanovništva bilo jasno da je Nedićeva vlada potpuno zavisna od Nemaca i da ona slepo izvršava sva njihova naređenja. Ni u jednom pitanju Nedić nije mogao samostalno odlučivati. Upravni štab komandanta Srbije, a posebno njegov načelnik Turner, uvek su davali saglasnost na važnija pitanja o kojima je odlučivao Nedić i njegova vlada. Čak i važniji govori, koje je davao preko radija i štampe, Nedić je morao prethodno da nosi na cenzuru Turneru, Kiselu, Bencleru, Gravenhorstu i drugima, zavisno od pitanja o kome je odlučivano.⁸⁸

⁸³ Interesantno je Turnerovo izlaganje 29. VIII 1941, u pogledu zadataka Nedićeve vlade; iz njega se vidi koliko je ta „vlada“ trebalo da bude samostalna. Turner je tada, između ostalog, rekao: „Vojni zapovednik u Srbiji našao se pobuđen da u interesu srpskog naroda poveri bivšem jugoslovenskom ministru vojske, gospodinu generalu Nediću, sastav nove vlade. Zadatak ove vlade biće da sa svim snagama uspostavi red i javnu bezbednost i da ih održi. Prema nemačkom shvatanju, ne može biti zadatak nemačke vojske da vlada jednom zauzetom zemljom. To mora, naprotiv, biti stvar sopstvenih pozitivnih snaga dotičnog naroda.“

Izgleda kao da velikim delovima srpskog naroda još uvek nije postala jasna sva dalekosežnost njegovog poraza i političkih promena u vezi sa istim, pošto bi inače bilo nerazumljivo da se još uvek poklanja vera najbesmislenijim vestima i da se može zanositi mišlju kako bi ustanicima, atentatima i sličnim besmislenim delima mogao doći do neke promene ili poboljšanja sadašnjeg stanja. Smatram stoga potrebnim da iskoristim današnju priliku da iznesem otvoreno političke prilike poslednjih šest meseci te da izvučem odgovarajuće zaključke iz toga. Pre svega, hteo bih da ukažem na to da je srpskom narodu sada preko ove nove vlade data prilika da se iz sopstvenih snaga spase iz jednog stanja čije bi dalje trajanje značilo jedino potpunu propast. Nije nepoznato da su u Nemačkoj postojale znatne simpatije prema hrabrom srpskom narodu i da je Nemačka osim toga za tadašnji jugoslovenski prostor predstavljala u privrednom pogledu najbolju dopunu. Najveći deo jugoslovenskog izvoza odlazio je, što je opštepoznato, u Nemačku, te je što uže saradnja sa velikom Nemačkom bila u interesu svakog čestitog Srbina. Vođa velike Nemačke, Adolf Hitler, trudio se, već dugo pre izbijanja neprijateljstava sa Poljskom, da sklopi sa Jugoslovenskom vladom ugovor, koji bi zadovoljavao interese obeju zemalja, pa je pojačao svoja nastojanja u tom pogledu posle pobeđe nad zapadnim silama kontinenta u još većem obimu, već samo zato da bi sprečio nepotrebno proširenje ovog rata“ (*Obnova*, br. 49, 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 334–335).

U sklopu prvih mera, koje je preduzeo protiv pripadnika NOP-a, Nedić pokušava i sa nekim reformama u kvislinškom aparatu. U stvari, bila su mu potrebna izvesna pomoćna ili savetodavna tela, na kojima bi se razmatrale i usvajale uredbe, naredbe, odluke, drugim rečima, sva naređenja nemačkih okupacionih vlasti. Prema tvđenju Stanislava Krakova, bliskog saradnika Milana Nedića (u publikaciji „General Milan Nedić“), koji je bio dobro obavešten o svim zbivanjima unutar nove vlade, prvo je Nedić početkom septembra formirao neku vrstu „vojnog saveta“ na kome su razmatrana, manje-više, taktička i strateška pitanja za borbu protiv partizanskih odreda Srbije. U ovom „savetu“, kome je Nedić predsedavao, bili su generali: Dura Dokić, Josif Kostić i Panta Draškić. „Nešto kasnije, tu je uzimao učesća i načelnik vojnog odeljenja, divizijski general Aleksandar Stojanović, ranije pomoćnik Nedićev, kada je ovaj bio ministar vojni.“⁸⁴ O Nedićevom „vojnom savetu“ pišu u već citiranim publikacijama Petar Martinović Bajica i Jovan P. Trišić, što navodi na zaključak da bi se tvđenju Krakova moglo verovati.

Isto tako, Nedić je formirao nekakav „politički savet“, na koji je iznosio više opštepitička i organizaciona pitanja, ali uglavnom ona koja su bila inicirana od nemačkih okupacionih vlasti. O tome je *Novo vreme* pisalo u broju 105 od 4. septembra 1941: „Vlada narodnog spasa stavila je sebi kao prvi svoj i najveći zadatak neposrednu saradnju sa narodom. Radi toga pri predsedništvu vlade obrazovaće se 'Narodni savet' svih istaknutih rodoljuba iz Beograda i unutrašnjosti zemlje. Taj savet će se sazivati prema potrebi kao savetodavni organ vlade za rešavanje svih narodnih pitanja i potreba. Na ovaj način želi vlada generala Nedića da veže svoj nacionalni rad za sam narod, nasuprot ranije prakse gde su vlade radile bez saglasnosti naroda, pa katkad nekad i protiv njega.“⁸⁵

O radu Nedićevog „političkog saveta“ nema mnogo sačuvanih podataka, ali je evidentno da je jedno takvo telo već u drugoj polovici septembra postojalo. Bencler je u svom izveštaju Ribentropu od 2. septembra 1941. samo dodirnuo ovo pitanje rekavši: „Još je otvoreno pitanje stvaranja jednog političkog veća otprilike u smislu mogeg G. pisma br. 508 od 15. 8, cifra 1 (odeljak 4, izlaganje o „javnom forumu“). No to pitanje u ovom trenutku nije još aktuelno. Predlažem da o ovom i dalje podnosim izveštaje.“⁸⁶ O nacrtu „Uputstva od 18. septembra 1941. o merama protiv partizana“ raspravljalo se intenzivno tih dana u vladajućim krugovima Nedićeve vlade. Pošto je pročitao ovaj dokument Nedić je crvenom olovkom dopisao: „18. IX — G. ministru Jankoviću — da iznese ovo pred politički komitet na rešavanje.“⁸⁷

⁸⁴ S. Krakov, n. d., 1958.

⁸⁵ *Novo vreme*, br. 105, 4. IX 1941.

⁸⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153404—05.

⁸⁷ Zb. NOR, 1-21, 75.

I ovo je potvrda da je jedno ovakvo telo postojalo. Ali, po svemu sudeći, ono je više samo figuriralo i imalo je ograničena ovlašćenja. Nemačke okupacione vlasti su stalno u svojim izveštajima isticale da imaju velike rezerve za bilo kakvu samoupravu u Srbiji, koju Nedić pokušava da uspostavi.

Nedić je pripremao teren i za uspostavljanje nekog „srpskog parlamenta“, koji bi usvajao zakone i donosio važnije odluke; hteo je s tim da pokaže stanovništvu da se on bori za autonomiju Srbije, bez obzira na to što je okupirana cela zemlja i što nacisti uz pomoć, baš te vlade, sprovode surov teror nad stanovništvom. Sredinom septembra već je bio izgrađen nacrt „Uredbe o srpskom narodnom saboru“, koji je proučavan u pojedinim ministarstvima, a bio je dostavljen na uvid i banskim upravama i sreskim načelnicima, pa i komandi žandarmerije. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je: „čl. 1. Osniva se srpski narodni sabor koji će kao tumač osećanja i težnji srpskog naroda biti vrhovno savetodavno telo Vlade narodnog spasa; čl. 2. Srpski sabor sastavljaju narodni predstavnici iz redova narodnih prvaka, delegata staleških organizacija i istaknuti predstavnici kulturnog i javnog života; čl. 3. Svaki srez odašilje u Sabor svoga predstavnika, izabranog na skupu predsednika opština i narodnih prvaka dotičnog sreza. Beograd odašilje u Sabor 3 predstavnika, a svako okružno mesto po 1. Staleške organizacije odašilju po 1 svog predstavnika u Sabor. Predsednik vlade narodnog spasa imenuje do 50 predstavnika iz redova kulturnih i javnih radnika, zaslužnih za narod.“⁸⁸

Nacrt citirane uredbe bio je dostavljen Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije 20. septembra 1941. Međutim, Upravni štab, niti, pak, vojni zapovednik ili koja druga okupaciona nemačka služba, nisu bili raspoloženi da prihvate, odnosno da odobre formiranje ovakvog tela pri Nedićevoj vladi. Videli smo da je i oko formiranja same vlade bilo dosta prigovora. Sem toga, to je bilo vreme kada su Nemci posumnjali u efikasnost Nedićeve vlade, jer ona nije bila sposobna da se suprotstavi naglom jačanju oslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zato je već bilo predloga, da se i sama vlada smeni.

Za prvih petnaest dana svoga delovanja, Nedićeva vlada nije imala nikakvog uspeha u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Toga je bio svestan Nedić, njegovi ministri i većina onih koji su njegovu politiku sprovodili. Nemci su posebno pratili tok zbivanja na vojnom planu u ovom delu okupirane Jugoslavije i nisu ni izdaleka bili zadovoljni s onim što je do tada postignuto u obračunu sa pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Zbog toga Nedić čini nove napore i već 14. septembra drži govor preko radija, koji je sutradan štampan na plakatima

⁸⁸ AVII, Nća, br. 24/1-1, k. 1a. — U daljem tekstu nacrta pomenute Uredbe stajalo je: „Sabor bira iz svoje sredine predsednika, 3 potpredsednika i 5 sekretara Sabora, kao i stalne odbore, i to: za nacionalnu kulturu, za privredu i finansije, za socijalnu politiku i za opšte nacionalne poslove. Čl. 7. Sabor se saziva u redovno zasedanje uredbodavnim putem, najmanje jedared godišnje. Istim putem on može biti i raspušten, no s tim da se novi ima sazvati u roku od 3 meseca.“

i lepljen na vidnim i prometnim mestima u Beogradu i ostalim gradovima i selima u Srbiji. Istog dana (15. IX 1941) Nedićev govor je bio objavljen u svim kvislinškim i okupacionim listovima u Beogradu. Glavni akcenat, i ovom prilikom, Nedić je stavio na oružanu borbu komunista. Pozvao je sve one koji su pod oružjem i nalaze se u šumi, „a koji nisu učinili nikakva dela zločina“ da se vrate do 17. septembra svojim kućama, obećavši im da će biti pošteđeni zakonske odgovornosti. Nedić u svom govoru takođe upozorava na snagu Nemaca, na opasnost od bombardovanja, kaznenih ekspedicija i mnogih drugih represalija. Ministar-predsednik je posebni deo izlaganja posvetio „onima koji su u šumi“: „Obraćam se i vama, grešnici, verovatno da je i među vama većina samo zabludela. Dođite svesti. Ostavite šumu, pušku i bombu. Vratite se porodici i domu svom. Vratite se svom rodu. Ostavite velike i silne, neka se oni među sobom objašnjavaju. Ne mešajte se u tuđe račune. Dajemo vam poslednji rok. Svaki onaj koji se do 17. septembra vrati svome domu, a koji nije učinio nikakvo delo zločina, biće pošteđen zakonske odgovornosti. One koji se u ovom poslednjem pozivu ne odazovu, uništiće srpski narod, svestan da uništavajući njih, spašava sebe.“⁸⁹

Pošto Nedićev govor od 14. septembra 1941. nije imao nikakvog efekta, jer do 17. septembra „oni koji su u šumi“ nisu se vratili svojim kućama, Nedićeva vlada čini nove napore u preduzimanju represalija protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. U vezi s tim sačinjen je novi plan „mera koje treba preduzeti protiv odmetnika koji se ne predaju“. Posebno je istaknuto: „1. izvršiti njihovu učenu, i to: vođe učeniti poimenično sa po 100.000 dinara. Članove naoružanih bandi uopšte sa po 5.000 din. 2. Konfiskovati odmah svu pokretnu i nepokretnu imovinu odmetnika i iz nje isplaćivati ove nagrade, kao i nadoknađivati štetu koju oni pričinjavaju. U ove svrhe konfiskovati i imovinu svih njihovih jataka, pomagača i hušaka iz gradova čija se dela utvrde. 3. Internirati odmah očeve, braću, odnosno sinove odmetnika (starije od

⁸⁹ *Ponedeljak*, 15. IX 1941. – O plimi oružanog ustanka pristizali su svakodnevno izveštaji sa terena. U izveštaju komande žandarmerije od 7. IX 1941. pisalo je: „Komunističko-banditsko-razbojnička akcija na teritoriji Srbije, a naročito u njenim severnim i severozapadnim krajevima, pojavila se u tolikoj meri da je javna bezbednost u tim krajevima postala jako ugrožena. Napadaji na državna nadležstva, kao žandarm. stanice, srezove, poreske uprave, opštine; zatim, na saobraćaj, na železničke stanice, pruge, mostove, itd., svakodnevnice su pojave. Ovom zlu mora se stati na kraj, kako u interesu sadašnje srpskog naroda, tako još više u interesu njegove budućnosti... Zbog toga je baš danas neophodna potreba da se g.g. oficiri, podoficiri, žandarmi i svak ko oseća ljubav za svoj narod, angažuje u ovom radu do krajnjih granica“ (AVII, reg. br. 2/1, f. 1, k. 135). – Zbog opasnosti da ustanici ne napadnu i sam Beograd, uprava grada Beograda propisala je Uredbu o dolasku i prijavljivanju građana. U jednom delu pisalo je: „Svi koji su bez razloga došli u Beograd posle 1. maja, moraju napustiti grad. Najhitniji interesi Beograđana zahtevaju da u Beogradu ostanu samo ona lica čiji je boravak neophodan, te stoga, a na osnovu propisa čl. 64. i 67. Uredbe o ustrojstvu i delokrugu Uprave grada Beograda, propisujem sledeću naredbu: 1) Svaki nov pridolazak lica sa strane u Beograd sa ciljem stalnog nastanjenja, zabranjuje se. Izuzetak se može činiti za boravak samo onim licima koja su po potrebi stalne službe, prinuđena da se nastane u Beogradu“ (*Novo vreme*, 14. IX 1941).

18 godina), kako bi oni služili kao taoci. 4. Prilikom zarobljavanja odmetnika, kao npr. Cigana iz Meljaka, odmah ih slikati i objaviti u štampi da svet vidi ko su ti što izigravaju nacionalne junake. Ovo isto učiniti i prilikom hvatanja odbeglih robijaša, Jevreja i odmetnika drugih nacionalnosti. 5. U pogledu pod 1) objaviti da će član bande koji ubije nekog od odmetnika, voda ili pomogne da se uhvati ili ubije, pored dobijene nagrade, biti još i amnestiran za svoja krivična dela."⁹⁰

U realizaciji svog osnovnog zadatka – borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta, Nedić se od prvog dana suočio sa teškoćama. Ne samo sa svojim žandarmima već ni sa ostalim kvislinzima: ljotićevcima i četnicima Koste Pećanca, pa kasnije ni sa jedinicama četničkog pokreta Draže Mihailovića, koje su mu takođe pomagale, nije se mogao uspešno suprotstaviti partizanskim odredima. Uplašen time, a pre svega mogućnošću da u borbi sa partizanima izgubi žandarmeriju, koju je s mukom prikupio, Nedić je, nekoliko dana posle obrazovanja vlade, zatražio od Nemaca da hitno angažuju svoje slobodne jedinice, „jer bi dalje širenje ustanka moglo imati kobne posledice ne samo za Srbiju i Jugoslaviju nego i za ceo Balkan“.⁹¹

⁹⁰ Zb. NOR, 1-21, Nacrt uputstva Nedićeve vlade od 18. septembra 1941. o merama protiv partizana. – Dalje se u istom predviđaju kazne za lica u službi Nedićeve vlade koja pomažu partizane: „6. U pogledu oficira, podoficira ili vojnika iz oružanih odreda ili žandarmerije, koji bi u toku akcije prešli na stranu odmetnika, primeniti i na njih odredbe iz tačke 2. i 3; 7) Sva ona vojna lica i činovništvo koji se pozivu za borbu protiv odmetnika ne odazovu, brisati iz reda državnih službenika sa gubljenjem svih prava u pogledu penzija, otpremnine itd., i, ako postoji opasnost da bi se ovi mogli pridružiti odmetnicima ili ih ma na kakav način mogli pomoći, internirati ih; 8) Napretnuti sve sile da se stanje izbeglica poboljša, ali u isto vreme obavestiti izbeglice da će svako onaj koji bi odmetnika na ma kakav način pomagao, biti izručen vlastima one teritorije sa koje je pobjegao; 9) Internirati sve poznate aktivne komuniste naročito u Beogradu; 10) Preduzeti najenergičnije mere protiv hušaka po gradovima; 11) Da bi se sprečila tuđinska huškačka politika, oduzeti sve radio-aparate i zameniti ih javnim zvučnicima, koji bi u svim gradovima bili postavljeni bilo po otvorenim, bilo zatvorenim mestima pogodnim da prime veći broj slušalaca. Eventualno predvideti dozvolu upotrebe detektora kojim se jedino može slušati Beograd.“ – MUP Nedićeve vlade bio je još 7. IX 1941. propisao učenu za ustanike, po kojoj se „daje za ubijene ili uhapšene starešine partizana 25.000 dinara, a za obične partizane po 3.000 dinara nagrade“ (AVII, k. 33, f. 11, dok. 12).

⁹¹ Koliko su Nedićevi organi imali vlasti na terenu, koliko su bili samostalni, kako su se prema njima odnosile nemačke vojnoupravne vlasti uopšte, odnosno prema kvislinškim vlastima u Moravskoj banovini tokom 1941. godine, svedoči, pored ostalog, i izveštaj Banske uprave Moravske banovine od 9. IX 1941: „Zaveden je ukaz da šef banske uprave, upravnik policije, komandant žandarmerijskog odreda, sreski načelnik iz mesta, predsednik opštine, kao i drugi referenti, svakog jutra odlaze na referisanje ili zajedničko konsultovanje kod feldkomandanta, gde se tom prilikom na okupu uvek nalaze šefovi vojnoupravnih odeljenja feldkomandanture, kao i mesni krajskomandant. O tim sastancima potpisani vode kratke pribeležke u vidu svakodnevnog Biltena. Krajskomandanture, zbog svojih širokih ovlašćenja i autonomnih shvaćanja svoje vlasti, a obzirom na mesne prilike i događaje, ne stoje ni u kakvom odnosu kolaboracije sa banskom upravom, te sreskim i opštinskim vlastima na svojoj teritoriji izdaju naređenja i zahteve i druga upravna akta

O proceni vojno-političke situacije u Srbiji i sposobnosti Nedića i njegove vlade da neutrališu NOP u ovoj pokrajini bila su podeljena mišljenja predstavnika okupacionog sistema u Srbiji. Na primer, komandant Jugoistoka i Viša komanda za naročitu upotrebu 65, bili su skeptici u tom pogledu. Na drugoj strani, vojnoupravni komandant Srbije Dankelman, i opunomoćenik ministarstva spoljnih poslova Bencler smatrali su da se „vlada narodnog spasa“ bez neke velike pomoći Nemaca može uspešno suprotstaviti ustanicima, kojih je tada bilo oko 14.000, i zavesti „red, mir i bezbednost“. Zbog delikatne situacije u kojoj su se našle nacističke i kvislinške snage u Srbiji, feldmaršal List odlučuje 4. septembra da u Srbiju pošalje ojačani 125. pešadijski puk

bez koordinacije s banskom upravom. Sreska načelstva, odnosno sreski načelnici, u pogledu izvršenja primljenih naređenja i zadataka pa i uprave uopšte, potčinjeni su neposredno krajskomandantima. Zbog ovakvog odnosa, položaj sreskih načelnika, koji su dužni da barem dva puta mesečno odlaze na referisanje u sedište Krajskomande, delikatan je i težak, tim više što su zahtevi, naređenja ili gledišta odnosnih krajskomandanata pokatkad teško saobražljivi, i uz to i odveć zapovedničkog tona i beskompromisni... Banska uprava ne dobija obaveštenje od krajskomandanata o onome što oni naređuju ili propisuju sreskim načelstvima, nego se to saznaje posrednim putem i tek tako banska uprava dobija mogućnosti da, kod izvesnih slučajeva, intervencijom kod feldkomandanture olakšava ili ublažuje situaciju na terenu, kao i položaj sreskih načelnika gde god je to bilo blagovremeno i moguće" (AVII, br. 23/1-6, k. 1a).

Banska uprava Dunavske banovine u svom izveštaju od 11. IX 1941. takođe govori o svojim problemima. Ovog puta oni ih vide na strani partizanskih odreda: „Za poslednjih 15 dana stanje javne bezbednosti u ovoj banovini poremećeno je u znatnoj meri akcijom komunista, koja je postala vrlo aktivna. Ta aktivnost izgleda da je došla kao odgovor na najavljene mere koje je gospodin predsednik vlade nagovestio u proglasu. Tako je prema izveštaju sreskih načelnika jedan veliki broj opština zatvoren, jer su komunisti popalili opštinske arhive, a opštinskim časnicima i službenicima zabranjen je svaki dalji rad. Ovakvo je stanje naročito u srezovima: Aranđelovac, Lazarevac, Topola, Kragujevac, Rača, Vel. Orašje, Sm. Palanka i Zabarima, gde skoro, sem vrlo poznatog broja opština, sve ostale opštine uopšte ne funkcionišu" (AIRPS, Vlada M.N., II, 24).

Načelnik sreza Veliko Orašje u svom izveštaju od 18. IX 1941. takođe piše o neprekidnim akcijama i sabotажama pripadnika NOP-a: „Javna bezbednost u srezu je nepovoljna zbog pojave četa naoružanih bandita, koje se zadržavaju po šumama, a potom ulaze u pojedina sela i pale opštinske knjige i arhive. Dosadašnji rad na suzbijanju komunističkih oružanih akcija nije dao nikakve rezultate. Sistem patroliranja nemačkih vojnih jedinica, pomoću motornih vozila nimalo ne zbunjuje komuniste, jer se oni odmah nakon prelaska vozila ponovo i prkosno pojavljuju i slobodno kreću po selima gde su strah i trepet za stanovništvo. Žandarmerija je mali broj da bi mogao povesti ma kakvu akciju čišćenja na terenu. Razvlačenje akcije čišćenja udvostručava broj komunističkih jedinica, jer im neki prilaze iz kukavičluka, pošto oni predstavljaju isključivu silu od koje narod ima respekt i straha" (AVII, br. 49/3-1, k. 28).

Sličnim tonom piše i načelnik sreza dobričkog (Prokuplje) u izveštaju od 25. IX 1941: „S obzirom na sadanje teške i izuzetne prilike, a da bi se mogao održati red i mir u potpunosti, i da bi se moglo udovoljiti naređenjima nemačke vojne sile i naših vlasti, kao i da bi se građanima zagarantovala lična i imovinska bezbednost, potrebno je da se uspostave ukinute žandarmerijske stanice" (AVII, br. 29/1-1, k. 28).

i jedno lako artiljerijsko odeljenje 164. pešadijske divizije.⁹² Samo dan kasnije List izdaje novo naređenje kako bi se skršio otpor pripadnika oslobodilačkog pokreta: „Pojačati pritisak na stanovništvo u krajevima koji trpe ustanike, da bi se stanovništvo pridobilo, s tim da prijavljuje pojavu bandi nemačkim službenim ustanovama, ili, pak, da sadejstvuje pri uništenju pobunjeničkih žarišta, f) Bezobzirne i neodložne mere protiv ustanika, njihovih pomagača i saradnika (vešanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportacija rodbine u koncentracione logore itd.). g) Oštar nadzor nad srpskom žandarmerijom. Pasivno držanje, npr., kad dopuste da budu razoružani, bez sopstvenih gubitaka, imaju se odmah oštro kazniti! S druge strane, preporučuje se stavljati u izgled novčane nagrade za hrabro držanje i energičnu akciju, h) Pojačana upotreba poverljivih lica (poverenika), radi utvrđivanja kolovođa, hušaka i ustaničkih gnezda.”⁹³ List je posebno insistirao na tome da se obezbede glavne saobraćajnice — Beograd, Đerdap i rudnici, kao što je Bor, koji su od izvanrednog značaja za nemačku privredu.

Postepeno, Bencler, pa i Dankelman počinju da uviđaju da Nedić sa svojim snagama nije u stanju da se efikasnije suprotstavi oslobodilačkom pokretu. Oni o tome i pišu u izveštajima svojim pretpostavljenim. U vezi s tim, 11. septembra 1941, dakle, svega 12–13 dana posle formiranja Nedićeve vlade, u Berlin je Bencler poslao sledeći izveštaj: „Sudeći po večerašnjem stanju stvari, izgleda da Nedićeva vlada nije mogla sopstvenim snagama da savlada ustanički pokret, jer su se do sada novostvorene i u akciju ubačene formacije očigledno pokazale kao nepouzdate. Pod dejstvom komunističkih, nacionalizmom kamufliranih parola, sada i pojedine grupe četnika zauzimaju neprijateljski stav prema nemačkim okupacionim trupama, ali do sada sa njima nije došlo do borbi. Predsednik vlade Nedić i ministar unutrašnjih poslova Aćimović, s kojima je danas o situaciji detaljno raspravljano, a o čijim časnim namerama nema sumnje, potpuno dele to shvatanje i jasno su izjavili da sada ostaje još samo rešenje da se ustanički pokret uguši jedino nemačkim trupama.”⁹⁴

Samo dva dana kasnije (dakle, 13. septembra), List obaveštava Nemačku vrhovnu komandu (OKW) o nepouzdanosti srpskih državnih or-

⁹² V. Glišić, n. d., 54.

⁹³ Zb. NOR, 1-1, 390–391.

⁹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153419. — U izveštaju oficira za vezu kod više komande 65. od 12. septembra 1941. takođe se govori o nesposobnosti Nedićeve vlade: „Nova srpska Nedićeva vlada neće takođe biti u stanju da daljim naoružavanjem srpske žandarmerije ustanak zaustavi, niti da ga potpuno uguši. Tako je, prema podacima državnog savetnika Turnera, srpska žandarmerija u Šapcu pojačana sa 400 ljudi, radi ponovnog uspostavljanja mira i reda u tamošnjoj okolini. Ova žandarmerija stoji, međutim, već danima bez ikakvog dejstva u Šapcu, pošto sama sebe smatra suviše slabom za nastupanje protiv ustanika u daljoj okolini Šapca. Ministar-predsednik Nedić zamolio je državnog savetnika Turnera u jednom aktu od 10. IX za jednog nemačkog komandanta za vođenje napada protiv ustanika u okolini Šapca. Ova mera ministra-predsednika mora se smatrati kao jedan dokaz njegove sopstvene slabosti” (AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 303–5).

gana. Komandant Jugoistoka naglašava da su snage NOP-a znatno ojačale i da iz dana u dan postižu uspehe. U takvoj situaciji, prema njemu, vojne formacije Srpske žandarmerije su potpuno nepouzidane. Radi gušenja ustaničkog pokreta i zavođenja reda i mira u Srbiji, komandant Jugoistoka predlaže da se preduzimaju vojne operacije protiv snaga NOP-a. U vezi s tim naglašeno je da sve nemačke snage treba da se objedine pod jednom komandom. Ozbiljnost situacije zahtevala je da se menjaju pravila mirnodopskog komandovanja; konkretno, List predlaže generala Bemea, kao dobrog poznavaoца balkanskih prilika, za vrhovnog zapovednika nemačkih trupa u Srbiji. Sve ove mere List predlaže radi zavođenja reda i mira u zemlji.⁹⁵

Uvažavajući predloge svog komandanta, kao dobrog poznavaoца prilika na Jugoistoku Evrope, Hitler mu je istovremeno, 16. septembra 1941, stavio u zadatak da uguši oružani ustanak u Srbiji. U jednom delu te naredbe piše: „1. Stavljam u dužnost zapovedniku oružane sile na Jugoistoku, general-feldmaršalu Listu, da uguši ustanički pokret u prostoru Jugoistoka. Pre svega, u srpskoj oblasti osigurati saobraćajne linije i objekte važne za nemačku ratnu privredu, a potom najoštrijim merama za duže vreme uspostaviti poredak... 2. Za sve vreme sprovođenja ovog zadatka stavljaju se sve vojne jedinice, koje se nalaze u krajevima ustanka i one koje će se naknadno dovesti, pod komandu komandujućeg generala 18. armijskog korpusa, generala pešadije Bemea. Jedino on ima celokupnu vlast u krajevima ustanka u duhu uputstava oružane sile na Jugoistoku.”

A kao pojačanje „Vrhovna komanda vojske uputiće na srpsku teritoriju, sem postojećih posadnih trupa, najpre jednu pešadijsku diviziju, oklopne železničke vozove i trofejne tenkove, a izvršiće pripreme za dovođenje, u slučaju potrebe, još jedne divizije čim takva jedna bude slobodna na Istočnom frontu”.⁹⁶

Načelnik štaba Nemačke vrhovne komande, general Kajtel, istog dana (16. septembra), u duhu Hitlerove zapovesti, konkretizovao je šta treba preduzeti protiv komunističkih ustaničkih pokreta u Evropi. U jednom delu te naredbe pisalo je: „a) Svaki akt uperen protiv nemačke okupacione vojne sile, bez obzira na bliže okolnosti pojedinih slučajeva, mora se svesti na to da je komunističkog porekla; b) da bi se nemiri ugušili u začetku, moraju se, pri prvoj pojavi, bez odlaganja primeniti najoštrije mere, da se na taj način silom sprovede autoritet okupacione sile i spreči dalje širenje. Pri tome, imati u vidu da jedan čovečji život u dotičnim zemljama često ne vredi ništa i da se zastrašujuće dejstvo može postići samo neobičnom svirepošću. Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti, kao opšte pravilo,

⁹⁵ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036909–10; Zb. NOR, 1-1, 422–423; AVII, NA, reg. br. 1/2, k. 2a.

⁹⁶ Zb. NOR, 1-1, 427–428.

da odgovara smrtna kazna 50–100 komunista. Način izvršenja smrtnae kazne mora još pojačati zastrašujući efekat."⁹⁷

Citirane naredbe postale su osnovne smernice, kojih su se morale pridržavati nemačke vojne, upravne i civilne vlasti u borbi protiv partizanskih odreda Srbije. A njihov realizator postao je general peša-dije Franc Berne, poreklom Austrijanac, koji je u Beograd stigao 19. septembra 1941. On je od Hitlera dobio izvanredna ovlašćenja da komanduje i vojnim i pozadinskim snagama okupatora, jer se smatralo da će samo jedna centralizovana komanda moći da uguši ustanak, koji se bio raspplamsao svom snagom. Berne je pored izvršne vlasti, imao pravo naređivanja svim vojnim i civilnim ustanovama, pa i komandantu Srbije. Radi uprošćavanja komandnih odnosa, a i zbog neslaganja s komandantom Srbije, 9. oktobra 1941. preuzeo je i njegove poslove.⁹⁸

Citirajući navedena nemačka dokumenta, hteli smo da pokažemo da, ma koliko da se računalo na Nedića i njegovu vladu, nemački faktori odgovorni za okupacioni sistem u Srbiji, nisu mnogo računali na pomoć koju im je nudila ova kvislinška uprava. Nemci su se oslanjali jedino na sopstvene snage. Dankelman je čak dao inicijativu (pošto je računao da Nedić nije sposoban da uguši ustanak u Srbiji) da se pozovu Italijani u pomoć. U vezi s tim održan je u Beogradu i jedan sastanak neidentifikovanog datuma (računa se da je to bilo oko 10. septembra), kome su prisustvovali vojnoupравни komandant Srbije, italijanska delegacija i Milan Nedić. Nemački izvori ukazuju da do sporazuma nije došlo, pošto su Italijani oklevali, a i ministar-predsednik srpske vlade se zalagao da ostanu nemačke trupe, smatrajući da „niko drugi nije u stanju da zavede red, mir i bezbednost u Srbiji”.⁹⁹

Italijansko poslanstvo u Beogradu, tokom septembra 1941, imalo je više kontakata sa Nedićem, mada su Nemci gledali sa podozrenjem na ove razgovore. Nedić je, međutim, o sadržini ovih razgovora obaveštavao i Turnera i Benderà. O tome je Bencler poslao 11. septembra 1941. izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova, u kome, između ostalog, piše: „Nedić me je juče zamolio, preko posrednika, za razgovor koji je održan danas u podne. Trajao je pola časa. Nedićeva izlaganja nisu donela nikakva bitno nova gledišta. On je samo u početku energično naglasio da su Italijani poslednjih dana bili više puta kod njega i da on ima utisak da oni pokušavaju da na njega utiču u smislu koji je štetan po nemačku liniju. Ipak se nije upuštao u precizno navođenje činjenica, ali je napomenuo da on ne namerava da se odazove tom uticaju. Očevidno da je dostavljanje tog saopštenja bilo stvarni povod za razgovor.”¹⁰⁰

⁹⁷ Zb. NOR, 1-1, 431–432. – Kajtel je 28. IX 1941. ovu svoju naredbu dopunio: „da svaki vojni komandant stalno raspolaže izvesnim brojem nacionalističkih, demokratsko-gradanskih i komunističkih talaca različite političke orijentacije. Prema političkoj pripadnosti počinioća dela iz odgovarajuće grupe talaca će se vršiti streljanja” (AVII, NA, 41 b-8/1-350).

⁹⁸ Zb. NOR, II-1, 429.

⁹⁹ AVII, Nća, br. 1-2-24.

¹⁰⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153418.

Bez obzira na kontakte sa Italijanima, koji nisu imali, bar u to vreme, neki značajniji efekat, general Berne je, uz pomoć Upravnog štaba, stvarao planove da se svim sredstvima okrene protiv oružanog ustanka u Srbiji. Kajtelova naređenja davala su mu za to široka ovlašćenja, a Turner mu je u svemu nesebično pomagao svojim savetima i predlozima. Jer gotovo svim organima nemačke okupacione uprave u Srbiji bilo je jasno, već od sredine septembra, da je Nedićeva vlada slaba; da su njeni odredi nesposobni, iako su u njih polagane velike nade. Razočaranje visokih nemačkih funkcionera u Beogradu bilo je tako veliko da je komandant Srbije 21. septembra morao izvestiti komandanta Jugoslova: „1. Vlada Nedićeva nije u stanju da uguši ustanički pokret. Srpski upravni aparat je paralizovan u velikom delu zemlje.“¹⁰¹

Tog istog dana Harold Turner, u opširnom referatu koji je uputio Bemeu, savetuje ga kakav stav da zauzme prema Nediću, njegovoj vladi i celokupnom upravnom aparatu, u periodu kada Nemci budu počeli sa drakonskim merama u obračunu sa stanovništvom okupirane Srbije. Pored ostalog, on predlaže da se bar u prvoj fazi delovanja nemačkih ekspedicija, Nedić povuče sa položaja predsednika vlade: „Izgleda mi da iz psiholoških razloga“, pisao je Turner, „nije umesno da se Nedićeva vlada zadrži na položaju u momentu kad trupe (nemačke) preduzimaju izvršnu vlast i kad se za ugušivanje ustanka upotrebljavaju jače vojne snage. Time bi ona pred narodom izgubila svoj dobar glas, što nije bila u mogućnosti da sopstvenim snagama uguši komunistički ustanak, već se poslužila zato okupacionim trupama. Tako bi se, bez sumnje, u narodu tvrdilo; time bi se stvorilo stanje koje bi onemogućilo saglasnost naroda s vladom pošto se ustanak uguši.

Stoga nameravam da gospodinu generalu Nediću oprezno predložim, u strogo privatnom razgovoru u četiri oka, da podnese zapovedniku Srbije ne samo svoju ličnu već i ostavku cele vlade. Istovremeno bi on, pored toga, održao govor preko radija, pri čemu bi izložio da je prošlo već nedelju dana otkako je uputio svoj poslednji poziv srpskom narodu. Pošto se, naime, srpski narod oglušio o njegove opomene, to su sad okupacione vlasti uzele u svoje ruke ugušenje ustanka, pa, prema tome, on je morao steći ubeđenje kako je njegova misija promašila cilj.

Ovakva bi činjenica osigurala generalu Nediću povlačenje koje je bilo razumljivo za javnost u svakom pogledu, dok bi se gospodinu zapovedniku prepustila mogućnost da ga po izvršenom čišćenju srpskog prostora opet pozove, ako zapovednik bude mišljenja da bi ponovo trebalo angažovati čoveka od ranga i položaja kao što je general Nedić. Nezavisno od ovoga, mora se uzeti u obzir i to da će se teško moći uopšte

¹⁰¹ Zb. NOR, 1-1, 443. — U naređenju komandanta nemačkih trupa za naročitu upotrebu 65, generala artiljerije Badera, od 18. IX 1941, rečeno je sledeće: „3. Neprijateljski otpor ima se bezuslovno slomiti. Spaliti sva naselja iz kojih se, ili iz čije se blizine bude dejstvovalo na nemačke trupe, ili u čijoj se blizini bude našlo oružje i municija. Naročito paliti zalihe slame i sena, ukoliko postoji sumnja da je u njima skriveno oružje i municija. Sve muškarce starije od 14 godina pohvatati, odvesti u koncentracioni logor, koji će obrazovati divizija i tamo ih čuvati“ (Zb. NOR, 1-1, 439).

ponovo obrazovati vladu ili da će se i naći ljudi koji bi bili voljni da se prihvate uprave zemlje posle preduzetih mera koje su po sebi neminovne, a po dejstvu svirepe. Ali ovo će ipak biti potrebno stoga što sopstvene raspoložive snage prosto ne bi bile u stanju da to vrše za duže vreme."¹⁰²

Iz Turnerovog referata vidi se kakva je bila uloga Nedića i njegove vlade. Nedić je bio stvarno igračka u rukama nemačkog okupatora; nije imao nikakve vlasti i Nemci su ga stalno ponižavali do te mere da je njegov autoritet naglo opadao, ne samo kod stanovništva već i kod Nedićevih najbližih saradnika. Kao što vidimo, Nemci su postavili „civilnu vladu“ 29. avgusta, a već posle tri nedelje, razočarani u njen neuspeh u borbi protiv partizanskih odreda Srbije, predlažu da ona podnese ostavku. Međutim, do ostavke bar tada nije došlo. Berne je prihvatio gotovo sve predloge iz referata Harolda Turnera, ali se u pogledu tretmana Nedićeve vlade nije složio. Ni sam Nedić, pa ni njegovi ministri nisu hteli da prihvate predlog načelnika Upravnog štaba, već su izrazili spremnost novom komandantu (Bemeu) da produže putem koji su obeležili u trenutku obrazovanja vlade. Od tada, pa do kraja okupacije, Nemci su nekoliko puta hteli da smene Nedića, ali je ovaj sticajem mnogih okolnosti uspevao da se tome odupre. On je to sve uspešnije činio ukoliko je Nemačka zapadala u dublju krizu na frontovima (Istočnom i Zapadnom). Jer Nedić je znao da okupator bez srpske kolaboracionističke uprave ne može upravljati, kao i to da pogodniju ličnost od njega ne može naći. Koristeći se takvom situacijom, i sam je u nekoliko navrata (da bi iznudio neke ustupke okupatora) pretio svojim ostavkama i ostavkama svoje vlade, i postavljao čak i ultimativne zahteve.

General Berne, sa izvanrednim ovlašćenjima, odmah je počeo sa pripremama za uništenje ustanka u Srbiji, u prvom redu, u predelu Podrinja. Ova orijentacija na „čišćenje“ trougla između Drine i Save čini se da je razrađena još u štabu Vrhovnog komandanta Jugoistoka. Uglav-

¹⁰² Zb. NOR, 1-1, 445–446. – U daljem tekstu Turner savetuje kakve mere treba preduzeti prema administraciji, upravnom i policijskom aparatu: „Tome treba još dodati da vlada ne može nikako administrativno dejstvovati sve dok su u toku vojničke mere i dokle god se zemlja ne smiri. Sem toga, moraju se našoj vojnoj upravi dati potpuno određene ruke za vreme dok dolazi do izražaja samo izvršna sila, tj. ne bi se moglo imati obzira prema komesarskoj ili pravnoj vladi. Vojna uprava bi objavila upravnu reformu, koja je već u toku, uz istovremeno čišćenje stanovništva i odgovarajuće stroge zakone o dužnostima činovnika kao i protiv korupcije. Sprovođenje bi trebalo silom nametnuti od strane vojne sile, i tako bi se, po čišćenju zemlje, mogao staviti srpskim sopstvenim snagama u ruke aparat kojim bi bile u stanju da vrše upravne funkcije.“

Pođe li se ovim putem, to bi bilo celishodno, takođe i iz psiholoških razloga, da se povuku novoobrazovani policijski odredi sa prostora gde sada dejstvuju. Postoji, naime, bojazan da će ove snage u momentu vojničke upotrebe izgubiti svoj unutrašnji borbeni elan, kad budu videle da zadatke koji su im povereni izvršavaju Nemci i da se silom prilika vojnička akcija okreće i protiv onih snaga koje pripadaju nacionalnim krugovima. Moglo bi dakle doći do pasivnog otpora, a u najgorem slučaju, čak do toga da se ove snage dadu razoružati, čime bi se neprijateljima nemačke sile dalo u ruke još i oružje.“

nom, tog istog dana kada je sačinjen Turnerov referat, Berne je izdao i svoju prvu naredbu. U jednom njenom delu rečeno je: „5. Neprijateljski otpor se mora bezuslovno slomiti. Sva lica, koja učestvuju u borbi, ma u kom vidu, imaju se smatrati za gerilce i kao takva tretirati. Imaju se spaliti sva naselja iz kojih ili iz čijih okolina se puca na nemačke trupe, ili u čijoj se blizini bude našlo oružje i municija. Sve muško stanovništvo od 15–60 godina pohvatati i za prvi mah uputiti u sabirne logore za zarobljenike, koje će urediti divizija. Ono će se docnije upotrebiti po odsecima za radove, naročito za sečenje kukuruza po poljima duž drumova, kao i za prikupljanje letine. Celokupno žensko stanovništvo od prvog dana koristiti za iste radove ili prisiliti za druge radove. Po naročitom naređenju imaju se zarobljenici otproviti u naročite koncentracione logore severno od Save, koje će ustrojiti komandant Srbije; žensko stanovništvo potisnuti prema jugu na Cer, čuvajući pri tome prikupljenu žetvu.“¹⁰³

Nedićeva vlada je bila obaveštena o ekspediciji koju nacisti pripremaju protiv stanovništva Srbije i ona se na početku usprotivila. No kasnije, kada je saznala za kategoričan Hitlerov stav, kao i za mogućnost da vlada bude ne samo smenjena već i odvedena u zarobljeništvo, svi kvislinški funkcioneri solidarisali su se sa represalijama koje okupator priprema. I ne samo to, kvislinzi su svim sredstvima podržavali zločine okupatora.¹⁰⁴

Pre toga je Nedić napisao jedan memorandum, kao odgovor na Turnerov referat, odnosno na predloge koji su u njemu bili sadržani. Memorandum je bio, u stvari, protest kako u pogledu ignorisanja po svim pitanjima njegove (Nedićeve) ličnosti i nove vlade, a isto tako neslaganje sa ekspedicijom koju su Nemci pripremili, odnosno već sprovodili. To je bio najoštrije prigovor okupacionim nemačkim vlastima od jednog njihovog saradnika iz Srbije. Prosto je neshvatljivo kako je Nedić imao hrabrosti da u takvom tonu piše, odnosno odgovara onima od kojih je zavisila njegova sudbina. Razume se, Nedić nije protestovao protiv ekspedicije na komuniste ni njihove simpatizere, već protiv toga što su Nemci primenjivali isti kriterijum zločina prema celokupnim srpskim stanovništvom. „Pozvata da u određenom roku da svoj odgovor“, pisao je Nedić Turneru krajem septembra 1941, „vlada se na dvema uzastopnim sednicama pozabavila pitanjem koje ste mi izvolili postaviti, odnosno daljeg držanja vlade u trenutku kada nemačka vojna sila

¹⁰³ Zb. NOR, 1-1, 451.

¹⁰⁴ Na tom poslu svi kolaboracionisti bili su jedinstveni: i Nedić i Pećanac i Ljotić. Njima se kasnije pridružio i Draža Mihailović, verujući da će narodnooslobodilački pokret definitivno biti razbijen i uništen. Od tada je saradnja Mihailovića sa okupatorom i kvislinzima bila stalna. Ona je bila samo nejednakog intenziteta (ali o ovome u posebnom poglavlju), jer je to zavisilo od situacije u Srbiji. Kada je nastupila kriza u NOP-u Srbije krajem 1941. i 1942. godine, saradnja sa okupatorom i Nedićem bila je nešto slabija, a na momente su se odnosi čak i zaoštravali do te mere da su izbijali i međusobni oružani sukobi, naročito sa Ljotićevcima. Kasnije, kada je četnički pokret DM zapao u tešku krizu, saradnja DM sa okupatorom i kvislinzima postajala je sve čvršća.

pristupi u Srbiji kaznenoj ekspediciji, koja bi mogla da bude vrlo krvava. Radi pravilnog rasuđivanja i u cilju da se zauzme jedan pravilan stav s pogledom na sadašnje i buduće interese srpskog naroda, izložio sam članovima vlade, zajedno sa gospodinom Aćimovićem, sve pobude koje su, prema Vašim rečima, opravdale nemačku vojnu upravu da donese odluku o kaznenoj ekspediciji i njeno shvatanje da bi za to srpska vlada imala da zauzme povučeno držanje, ostajući u stavu posmatrača, s tim da se po zavođenju reda i mira ima da prouči kakve bi se funkcije mogle ostaviti vladi."¹⁰⁵

U daljem tekstu Nedićevog memoranduma analizira se ukupna vojno-politička situacija u Srbiji, a posebno se ističe da je njegova vlada stupila na dužnost u trenutku „kada je talas komunističkih izgređa preplavio zemlju i na sve strane pokazivao razorno dejstvo svoje propagande”. U istom delu ovog dokumenta Nedić izlaže kojim slojevima društva pripadaju komunisti i njihovi simpatizeri, iznoseći niz falsifikata u pogledu njihovog socijalnog porekla. Napomenuto je i to da komunisti imaju slab uticaj među masama; da je njihov vođa pobjegao iz zemlje; da Nedićeva vlada ima sve više pristalica u narodu, naročito na selu, i da u svim sukobima njegovi odredi nižu pobjede.

Nedić je bio posebno uvređen što mu je savetovano da se privremeno povuče sa položaja predsednika „vlade”, odnosno da cela „vlada narodnog spasa” prestane sa radom dok okupatori ne budu likvidirali partizanske odrede Srbije. U vezi s tim on iznosi: „Primorati tu vladu (njegovu, Nedićevu) da odstupi, to znači skrenuti sa dobrog puta kojim se pošlo i izaći u susret onima koji ne žele smirenje u ovom delu Evrope i koji su protivu same pomisli zajedničke saradnje srpskog i nemačkog naroda.” O nemačkoj ekspediciji, koja je već tada harala po Podrinju i drugim delovima Srbije, Nedić takođe iznosi svoje mišljenje: „Kaznena ekspedicija neće pomoći, i nastojanje vladino da okupi živu nacionalnu snagu i stavi je u službu protiv komunista. Onako kako nam je predstavljena, ona uopšte neće praviti razliku između komunista i nacionalista. Hoće li ona, bar, izazvati razliku između oružanih i nenaoružanih? Da li je to kaznena ekspedicija protiv komunista i izgređenika, koji oružjem u ruci ustaju protiv nemačkih vojnika i napadaju srpske građane, ili je to borba protiv nenaoružanog srpskog naroda, strašna po svojim posledicama, borba za njeno uništenje.”¹⁰⁶

Nedić je ovom svom memorandumu dao i nekakav sentimentalni, obeshrabrujući zaključak, ali, uprkos svemu, on insistira da i dalje ostane na čelu „vlade narodnog spasa”: „Srpska vlada je, prema tome, spremna da produži putem koji je obeležen sa nadležnom nemačkom vojnom upravom u trenutku kada je obrazovana. Sve što može da učini

još AVII) Nča, br. 1a, 10/1-1.

¹⁰⁶ Isto. — U jednom delu Memoranduma Nedić veliča nemačku naciju i njenu oružanu silu: „Mi smo slobodni iskazati svoje uverenje, da veliki nemački narod takvu borbu ne poznaje i neće da je vodi ni protiv najljućih svojih neprijatelja Engleza i Sovjeta, najmanje protiv srpskog naroda, za koji je skoro punim dokazima utvrđeno da ga je u rat protiv nemačkog Rajha gurnula jedna šaka plaćenika i zavedenih.”

— da se prilagodi potrebama vremena, a da izbegne uništenje svoga naroda i sve što je u skladu sa časću i dostojanstvom njegovim, ona će učiniti. Imajući na umu vazda dve krupne istine: da je potreba srpskog naroda da se oslobodi komunističke more i da je osnov njegove budućnosti iskrena i lojalna saradnja sa nemačkim narodom."¹⁰⁷

Nedićevi protesti nisu imali nikakvog odjeka kod odgovornih faktora nemačke okupacione politike u Srbiji. Jedino su Nemci, na osnovu sopstvenog uverenja, došli do zaključka da bi „povlačenjem“ Nedićeve vlade imali više štete nego koristi, pa su odlučili da ulogu kvislinga prilagode planovima komandujućeg generala Bemea. Jer povući Nedića, tako reći u trenutku kada je on tek bio imenovan za kvislinškog predsednika vlade, značilo bi veliki neuspeh nemačke politike u Srbiji, te se od toga odustalo. Ali okupacione vlasti su, ipak, uzele u svoje ruke ugušivanje oružanog ustanka u Srbiji, iako je to za njih bio vanredno težak poduhvat. Ustanak[^]se baš u tom periodu toliko razvio da okupator više nije ni pomišljao da borbu ustanika može jednovremeno ugušiti u svim krajevima Srbije. Zbog toga se odlučio „za čišćenje luka Save“, a kasnije zapadnih delova Srbije i Šumadije.

Opunomoćeni komandujući general Berne je za sledeća četiri dana izdao još dve naredbe svojim komandantima. Prvom, koja je izdata 23. septembra, povećao je raspon starosti muškaraca koje treba pohvatati, od 14 do 70 godina, dodajući da treba razoružati i srpske kvislinške činovnike, uključujući policiju i žandarmeriju, „držati ih odvojeno i strogo čuvati, a ukoliko uzmu učešća u borbenim radnjama protiv nemačke oružane sile, odmah ih streljati“.¹⁰⁸ Samo dva dana kasnije, u poverljivom naređenju svojim komandantima, Berne daje nove instrukcije: „Ako ovde ne postupimo svima sredstvima i sa najvećom bezobzirnošću, naši će se gubici penjati do neizmernosti. Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena. Vi ste osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti *zastrašujući primer*, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Svaki, koji blago postupi, greši o živote svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost, bez obzira na ličnost, i stavljen pod ratni sud.“¹⁰⁹

Pripadnici nemačkih oružanih snaga, uz pomoć nedićevaca, ljotićevaca, četnika Koste Pećanca i drugih, bili su, nesumnjivo, „zastrašujući

¹⁰⁷ Isto. — U istom dokumentu Nedić traži pomoć nemačkih vojnih snaga kako bi njegova vlada prebrodila teškoće: „Ona tvrdi (Nedićeva vlada), na svoje lično i moralno jemstvo, da je većina srpskog naroda protiv komunista i izgređenika; da se ona već diže iz sopstvene inicijative i na poziv svoje vlade protiv njih, i da joj je potrebna samo pomoć da konačno istrebi iz svoje sredine uzročnike nemira i nerada. Pomoć koju bi nemačka vojna uprava ukazala srpskom narodu u borbi, bila bi od neocenjive važnosti za sadašnjost i budućnost. Srpski narod je kroz celu svoju istoriju dokazao veliku zahvalnost onima koji su mu u teškim danima pomogli. Neće biti drugčije ni prema nemačkom narodu.“

¹⁰⁸ Zb. NOR, 1-1, 454—455.

¹⁰⁹ Isto, str. 460.

primer" za stanovništvo Srbije. Striktno su se pridržavali Bemeovih naređenja; hapsili su, streljali, palili kuće, pljačkali imovinu nedužnih građana; bombardovali njihova sela i činili mnoga druga nedela. Kulminacija zločina dostignuta je pojačanjem nemačkim jedinicama. Naime, stigla je 342. pešadijska divizija iz Francuske; iskrcala se u prostor Srema i usmerila svoja dejstva u pravcu Podrinja. Samo u toku jednog dana (24. septembra) iz Šapca i okoline, bilo je uhapšeno 4.000 lica.¹¹⁰

Tokom septembra, dakle, i pre nego što je stigla 342. nemačka divizija, Nemci su vršili masovne zločine i u mnogim drugim krajevima Srbije. „Vlada narodnog spasa" ili je bila nemi posmatrač svih ovih nedela, ili je i sama u njima učestvovala. Navešćemo samo nekoliko podataka da bi se videlo kako je srpski narod masovno gubio živote na očigled „svoje", „srpske vlade", da bi se i na ovim primerima videlo kakva je stvarno bila njena uloga tada, pa i kasnije. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da je od 1. do 3. septembra u Beogradu streljan 21 čovek; 3. septembra 50 ljudi; 5. septembra, na putu kod Svilajнца, streljano je 5 ljudi; 15. septembra streljano je u Beogradu 50 ljudi, a isto toliko kod Loznice. Istog dana u Užicu su javno obešena 4 čoveka, a samo pet dana kasnije (20. septembra) streljano je u ovom gradu 165 ljudi. Dvadeset prvog septembra na pruži Cačak—Užice obešeno je 12 ljudi zbog diverzantskih akcija. U Velikom Gradištu, 23. septembra, streljana su 23 čoveka.¹¹¹

Iz dana u dan zločini okupatora i kvislinga, bili su sve veći, ali je, isto tako, antiokupatorsko raspoloženje stanovništva raslo. Streljanja su povećavala mržnju ne samo prema okupatoru već i prema svima koji su podržavali nacističku politiku. Kao i streljanja prethodnih meseci, tako su i ova u septembru bila samo izraz nemoći Nemaca da uguše ustanak. Oslobođilačke snage baš u septembru su preduzele napade na raznim pravcima, shodno ranijem planu o stvaranju i proširenju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Na početku oktobra 1941, Nedićeva vlada već se „prilagodila" nemačkim kaznenim ekspedicijama, u kojima je sada i sama aktivnije sudelovala sa svojim oružanim odredima. Interesantna su dva događaja u samoj vladi u tom periodu: prvi, da je Milan Nedić, u svojstvu ministra-predsednika, privremeno preuzeo i resor ministra unutrašnjih poslova, i, drugi, da je izvršena rekonstrukcija vlade. Nema sumnje da se i jedan i drugi događaj odigrao po uputstvu Nemaca, a motiv ovih personalnih promena, nesumnjivo, bio je jedini i isključivi — da se Nedićeva vlada što bolje osposobi u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

U vezi s ovim prvim pitanjem Nedić je izdao naredbu 1. oktobra 1941. u kojoj obaveštava sve ministre, banske uprave, komande žandarmerije, srpske dobrovoljačke komande i četnike Koste Pećanca da s ovim datumom preuzima i resor ministra unutrašnjih poslova. Kao razlog Nedić ističe da je ministru Milanu Aćimoviću odobreno šestonedeljno odsustvo i da treba da otputuje u Karlove Vari radi lečenja; za to vreme

¹¹⁰ Zb. NOR, 1-1, 464.

¹¹¹ Zb. NOR, 1-1, 387, 404, 424, 436, 438, 443, 453.

svi vladini resori treba još više da se angažuju kako bi se povratio red i mir u zemlji. Nedić posebno apeluje da se „svi zločinci, pljačkaši i komunisti, uhvaćeni, predaju najbližim komandantima odreda, radi stavljanja pod preke sudove, i brzo kazne”.¹¹²

Zašto je stvarno Milan Aćimović poslat na „šestonedeljno bolovanje”, baš u periodu kada Bemeove ekspedicije počinju sa masovnim zločinima protiv stanovništva Srbije. Iako o tome nema dovoljno sačuvanih dokumenata, ipak neki izvori ukazuju da su bila dva osnovna razloga. Prvi je, da se Nedić i Aćimović nisu trpeli. O tome govore u svojim saslušanjima Nedićevi najbliži saradnici. Na primer, Tanasije Dinić daje svoju verziju, o uzrocima neslaganja ova dva istaknuta kvislinška funkcionera. „Raspra koja je postojala u komesarskoj upravi između stojadinovićevaca, sa Aćimovićem na čelu, i Ijotićevaca, nije prestala sa obrazovanjem Nedićeve vlade. Naprotiv, samim tim što je Aćimović bio ostao u Nedićevoj vladi kao ministar unutrašnjih poslova, ta je raspra još više bila potencirana. Pošto se, pak, smatralo da Nedić podržava Ljotića, nastupila je jedna nemoguća netrpeljivost između Nedića i Aćimovića.”¹¹³

Slično mišljenje imao je i Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, koji ističe da je do sukoba češće dolazilo u Nedićevoj vladi među „najodgovornijim” ličnostima: „S jedne strane, lična netrpeljivost Nedića pod uticajem Ljotića, a s druge strane netrpeljivost nemačkog poslanstva i Kronholca prema Aćimoviću.”¹¹⁴ I Nemci su tada računali da bi ovako važan resor privremeno trebalo ustupiti Nediću, u periodu kada su sve okupacione i kvislinške snage bile angažovane u borbi protiv oslobodilačkog pokreta.¹¹⁵

¹¹² *Obnova*, br. 76, 1. X 1941; Zb. NOR, 1-2, 354. – U jednom delu citirane naredbe Nedić ističe: „Svi organi ovoga Ministarstva, kako u Beogradu tako i u zemlji, nastaviće svim silama, da se narod smiri i vrati svome redovnom životu. Sve razbojničke i pljačkaške bande uništavati sa žandarmerijom i dobronamernim narodom koji trpi od njih i moralno i materijalno. Vlasti imaju narod pomagati da postradala sela i gradovi budu što pre popravljeni i vraćeni svom redovnom životu. Naročito saobraćaj ima biti obezbeđen. Prilaz gradovima slobodan. Trgovina i ostali život osigurani. Vlasti će pomoći svima onima koji su na prevaru odvučeni u šume da se vrate kućama. Oružje imaju predati žandarmeriji. Protivu njih neće se preduzimati kazneni postupak ako nisu izvršili zločinačka dela i ako budu mirni i otpočinu raditi.”

¹¹³ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića.

¹¹⁴ AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30. Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića. – O tim neslaganjima govori i profesor Treu, agent BDS-a, u svom izveštaju od oktobra 1941: „Ali najveća teškoća je došla od tadašnjeg komesara za unutrašnje poslove Milana Aćimovića. On je, u osnovi u svojoj duši bio protivnik jednoj vladi Nedića. Ustvari, on je (Aćimović) igrao „na dve stolice”. S jedne strane, ne bi hteo da pokvari svoje odnose sa Nemcima, ali, s druge strane, ne bi hteo da prekine svoje stare veze sa bivšim vlastodršcima” (Arhiv SUP-a Srbije, br. 25734/10).

¹¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153468, Turnerov izveštaj komandantu Jugostoka, od 10. X 1941.

Međutim, iako je Aćimović, u sporazumu između Nedića i Nemaca, privremeno „oslobođen“ funkcije koju je obavljao, ipak mu je Nedić dao zadatak da posle „lećenja“ poseti srpske zarobljeničke logore u Nemačkoj, da kod vojnika i oficira popularise Nedićevu vladu i da vrbuje oficire i podoficire, u prvom redu one koji su profašistički orijentisani, da se vrate u zemlju po odobrenju Nemaca i da stupe u „vladine jedinice“ za borbu protiv NOP-a. Ovo potvrđuje i Nedić u svom saslušanju od 30. januara 1946. godine.¹¹⁶

Već smo napomenuli da je početkom oktobra Nedić izvršio prvu rekonstrukciju svoje vlade da bi je učinio „efikasnijom“. Rekonstrukcija je, razume se, izvršena uz obavezne konsultacije i saglasnost nemačke okupacione uprave. Imajući loše iskustvo sa svojim pretpostavljenim u Berlinu oko formiranja Nedićeve vlade, Bencler je sada bio obazriviji pa je još 3. oktobra 1941. obavestio Ribentropa o personalnim promenama koje se predviđaju u srpskoj vladi i tražio saglasnost Ministarstva spoljnih poslova. Bencler je doslovno pisao: „Već prilikom javljanja o obrazovanju Nedićevog kabineta, ukazao sam na to da u novo-obrazovanom kabinetu ne zadovoljavaju svi članovi. To se u međuvremenu potvrdilo, a i sam Nedić je to uvideo. Usled toga, u tom pogledu treba da se preduzme zamena pojedinih članova vlade... Rekonstrukcija, koja se vrši u punom sporazumu između svih zainteresovanih nemačkih nadležstava i Nedića, znači jačanje vlade utoliko što novi ministri, potpuno svesni neophodnosti i neizbežnosti postojeće kaznene akcije protiv Srba, preuzimaju svoje zvanje i voljni su da istraju u vladi čak i ako u utorak pre podne kaznena akcija bude veoma oštro sprovedena. Dobrovoljačke formacije Nedićeve, mogu, uostalom, da se u poslednje vreme pohvale pojedinačnim uspesima, ne bez značaja.“¹¹⁷

¹¹⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 30. I 1946. — U jednom delu saslušanja Nedić u vezi s ovim pitanjem ističe da je Aćimovića slao u Nemačku „radi obilaska vojnika, podoficira i oficira koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima“ i da vidi „raspoloženje zarobljenika prema mojoj vladi, kao i to da li žele da se vrate u zemlju i stave na raspoloženje meni, odnosno mojoj vladi“. Na pitanje islednika kakvi su bili rezultati te misije koju je imao da izvrši Aćimović, Nedić je izjavio: „Rezultati su bili dobri, jer su se gotovo svi zarobljenici izjasnili i odobrili politiku vlade narodnog spasa i dali izjavu da žele da se vrate u zemlju i stave meni na raspolaganje. Ispravljam se utoliko što je reč 'gotovo svi' jako izražena pa je zamenjujem reči 'mahom svi', što je zaista odgovaralo stvarnom stanju.“ Nedić dalje ističe da mu je po povratku Aćimović podneo izveštaj o rezultatima svoje „misije“ i da su posle toga preduzete mere: „Sastavljen je spisak zarobljenika na koje smo računali da se vrate u zemlju i upotrebe kao stručnjaci za izvesne grane privrednog života, a za neke zarobljenike imali smo nameru da uđu u sastav vladinih odreda. Isto tako u spisak smo uneli kako bolesne zarobljenike, tako i one za koje su diktovale socijalne potrebe da se vrate (porodice materijalno neobezbeđene, bez radne snage itd.)“ Spisak je poslan Upravnom štabu na odobrenje pa su tamo Nemci vršili izmene. Ljotić je ubacio neke svoje ljude, a bilo je slučajeva da su porodice pojedinih zarobljenika izdejstvovale preko Nemaca da se i ti zarobljenici ubace u spisak.“

¹¹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153436.

Sedmog oktobra Izvršena je pripremana rekonstrukcija Nedićevog kabineta, koji je u novom sastavu izgledao ovako: predsednik ministarskog saveta Milan D. Nedić; ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović; ministar građevina Ognjen Kuzmanović; ministar finansija Dušan Letica; ministar prosvete Velibor Jonić; ministar pošta, telegrafa i telefona Josif Kostić; ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević; ministar pravde dr Čedomir Marjanović; ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr Jovan Mijušković; ministar narodne privrede Mihailo Oljčan; ministar saobraćaja Dura Dokić. Stavljeni su na raspoloženje dotadašnji ministri: Momčilo Janković, Panta M. Draškić, dr Miloš Trivunac i dr Ljubiša Mikić.¹¹⁸

Samo dva dana posle personalnih promena u Nedićevom kabinetu, vojni zapovednik u Srbiji obavestio je komandanta Jugoistoka o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, pa je istakao da „sem rekonstrukcije vlade, u političkoj situaciji nije bilo promena. Detalji su izneti u izveštaju Upravnog štaba pri zapovedniku Srbije”.¹¹⁹

Nedićeva vlada u novom sastavu energično se zalagala za sledeće principe: prvo, da stekne poverenje nemačkih okupacionih vlasti, koje je bilo poljuljano tokom septembra, i, drugo, da se svim raspoloživim sredstvima što bolje suprotstavi partizanskim odredima Srbije. U vezi s tim, Nedić je već 12. oktobra (dakle, samo pet dana posle promena u vladi), uputio proglas narodu Srbije. Ovog puta on se posebno obratio seljacima, s pozivom: „Ustaj seljače, i brani svoje ognjište od komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika.” Nedić je uputio stanovništvu na selu mnoge „savete”, od kojih je najviše bilo naglašeno: da se bore protiv komunista svim sredstvima i da im ne daju ishranu; da disciplinovano obrađuju zemlju; da daju okupatorima viškove i rekviziju i da održavaju, zajedno sa njegovom (Nedićevom) vladom, „red, mir i bezbednost” u zemlji. Ni ovog puta Nedić nije zaboravio komuniste, partizane, borce za oslobođenje Srbije, koje je predvodila Komunistička partija Jugoslavije. Na njihovu adresu uputio je niz uvredljivih reči: „Znate li ko vas i zašto odande nagovara da goloruki ustanete protiv okupatora, koji je bio pokazao neobičnu širokogrudost prema nama. Mislite li da možete nešto učiniti. Ništa, izginućete ludo. Doći će jedna za drugom kaznena ekspedicija. Slistiće vaše selo; popaliće šume; pobijaće u toj borbi cele vaše porodice. Nevini će stradati isto kao i bezumnici i zločinci. Odneće vam se sva hrana.”¹²⁰

Svi Nedićevi govori, razume se, i ovaj, prethodno su pregledavani, cenzurisani od pojedinih službi nemačkih okupacionih organa u Srbiji. To se može zaključiti i iz izveštaja vojnog zapovednika u Srbiji od 11. ok-

¹¹⁸ *Službene novine*, br. 115 od 14. X 1941; *Novo vreme*, 8. X 1941.

¹¹⁹ *Zb. NOR*, 1-1, 494.

¹²⁰ *Ponedeljak*, 13. X 1941. – Na kraju govora Nedić se još jednom obratio seljacima ovim rečima: „I zato vas u ime srpstva pozivam: ustajte, branite svoje ognjište od komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika od boga i vlasti, od porodica i društva, od crkve i vere. Znaj da je ovo sveta borba za odbranu Srbije i srpstva. Sa oružjem ili bez njega udri i uništavaj crvene bandite gde ih stigneš, jer ćeš samo tako naći spas. Ako i padneš u toj borbi, spašćeš svoj dom, spašćeš svoju decu, srpski narod.”

tobra 1941, u kome je rečeno, pored ostalog, da će Nedić 12. oktobra održati govor srpskom narodu; da će u njemu osnovna tema biti – borba protiv komunizma; da je govor pregledan i da odražava nemačku okupacionu politiku.¹²¹

I dok je Nedić vršio promene u vladi; držao govore preko radija i štampe; dok je prilagođavao politiku svoje vlade nemačkoj okupacionoj politici, on je, paralelno s tim, sada u svojstvu ne samo ministra-predsednika već i zastupnika ministra unutrašnjih poslova – izdavao naredbe svojim oružanim odredima, banskim upravama i sreskim načelstvima da intenziviraju borbu protiv komunizma. To se može zaključiti i po tome što su beleženi svakodnevni sukobi između njegovih jedinica i partizanskih odreda gotovo u svim delovima Srbije. Na primer u izveštaju „VII odreda oružane sile“ Nedićeve vlade od 1. oktobra pisalo je da je 28. septembra u selu Babovcu, kod Svilajнца, odred nedićevaca pozvao iz Lapova 80 nemačkih vojnika i vodio borbe sa 400–500 partizana.¹²² *Novo vreme* je u broju od 2. oktobra 1941, na naslovnoj strani objavilo članak da je kod Svilajнца „uništena velika komunistička banda“; da su u borbi ubijena 34 komunista, uhvaćeno 17 i ranjeno 80. Međutim, poznato je da su kvislinzi uvek uveličavali gubitke protivnika, a prikrivali svoje. Gotovo je sigurno da je slično i s ovom akcijom, u kojoj svoje gubitke nisu ni pomenuli.¹²³

Slične vesti svakodnevno je objavljivalo i *Novo vreme*, *Ponedeljak*, *Obnova*, *Naša borba* i drugi listovi i časopisi. Na drugoj strani, Nemci beleže bilans svojih zločina u oktobru. Oni su bili poražavajući za nedužno stanovništvo Srbije. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da je 342. nemačka divizija, samo u vremenu od 24. septembra do 9. oktobra 1941, u Podrinju uspela da u borbi uništi 88 pripadnika NOP-a. Pored toga streljano je 1.127 građana, a 17.420 ih je zarobljeno. Pljačkali su okupatori na ovom, kao i drugim delovima Srbije, sve na što su naišli, pa je u istom periodu zaplenjeno 1.205 grla goveda, 1.861 ovca i 940 svinja.¹²⁴

Do 20. oktobra 1941. na teritoriji šabačkog okruga bilo je pohapšeno oko 22.000 građana i sprovedeno u šabački logor. Do tog datuma ista divizija streljala je u Podrinju 3.631 čoveka. Streljani su ne samo muškarci već i žene, starci, pa i deca.¹²⁵

Kaznene ekspedicije nisu harale samo u šabačkom okrugu, već i u drugim delovima Srbije. Na primer, u vremenu od 15. do 24. oktobra u Kraljevu je uništeno oko 2.000 muškaraca i žena. Među streljanima je bio znatan broj radnika. Pored toga, nastradali su i svi muškarci izbeglice iz raznih krajeva Jugoslavije, koji su bili smešteni na železničkoj stanici.¹²⁶

¹²¹ Zb. NOR, 1-1, 507.

¹²² AIRPS, *Vlada M. N. I*, 3. – Prema cit. izveštaju, u ovoj borbi poginulo je 34 partizana, 2 nedićevca, a 5 ih je bilo ranjeno.

¹²³ *Novo vreme*, 2. X 1941.

¹²⁴ Zb. NOR, 1-1, 492.

¹²⁵ V. Glišić, n. d., 59–60.

¹²⁶ Zb. NOR, 1-1, 571. – Opširnije o ovom pitanju vidi V. Glišić, n. d., str. 64, 65, 66, 67.

Međutim, najmasovniji zločin u toku okupacije izvršili su Nemci 21. oktobra 1941. u Kragujevcu. Nemački izvori beleže da je tada streljano 2.300 lica. Dr Venceslav Glišić, u svojoj studiji „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944“, procenjuje da je broj streljanih negde oko 3.000. U mnogim drugim publikacijama koje su posle rata napisane na ovu temu, navode se podaci da je u Kragujevcu 21. oktobra 1941. ukupno streljano oko 7.000 ljudi. Ta se brojka najčešće i danas pominje. Mi smatramo da istoriografija NOR-a i revolucije još nije utvrdila tačan broj streljanih. Jer nije isključeno da su Nemci u svojim izveštajima pokušali da „ublaže“ ovaj svirepi zločin, pa su naveli manji broj streljanih nego što je stvarno. Teško je poverovati da su oni brojali toliku masu svojih žrtava, već su otprilike naveli bilans ovog svog zločina. Dakle, ipak, na osnovu mnogih drugih izvora zaključujemo da je cifra streljanih „oko 3.000“ premašena, i da je morala biti znatno veća. Detaljnija istraživanja na ovu temu daće, verovatno, u bliskoj budućnosti preciznije odgovore. Značajno je na ovom mestu istaći da su pored Nemaca u ovom zločinu učestvovali i pripadnici „Nedićeve oružane sile“ – Peti dobrovoljački odred, kojim je komandovao Marisav Petrović.¹²⁷ Masovna streljanja izvršena su, takođe, 27. i 30. oktobra 1941. u Beogradu. Ovog puta stradalo je oko 2.200 Jevreja i Cigana.¹²⁸

Svi ovi zločini motivisani su u nemačkim naredbama, u stvari, kao odmazda zbog akcija koje su partizanski odredi vodili protiv pripadnika „nemačke oružane sile“, odnosno, rečeno je da su nacisti delovali po ključu Kajtelove naredbe: za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati 100, a za svakog ranjenog 50 građana Srbije.

Kao što vidimo, masovni zločini izvršeni su tokom oktobra, uprkos tome što je u Srbiji postojala „vlada narodnog spasa“. Navedeni primeri govore, koliko je ta „srpska vlada“ spasavala svoj narod. Činjenica je da su najmasovniji zločini izvršeni baš u toku dvomesečnog delovanja Nedićeve vlade. Nedić je u vezi s ovim 9. januara 1946. izjavio: „Zbog ovog slučaja (mislio je na streljanja u Kraljevu i Kragujevcu – M. B.) moja vlada je dala ostavku, ali kako su Nemci obustavili dalja masovna streljanja i pošto su zahtevali da se ostavka povuče, to je u vladi preovladalo mišljenje da i dalje ostanemo na vlasti.“¹²⁸³

To što je Nedić, odnosno njegova vlada bila podnela ostavku, „dirnuta“ masovnim streljanjima stanovništva Srbije, nije joj smetalo da 30. oktobra 1941. propiše „Uredbu o dopuni Uredbe o prekim sudo-

¹²⁷ Zb. NOR, 1-1, 571; V. Glišić, n. d., 67; S. Krakov, n. d., 245, o ovom događaju piše i sledeće: „Dan kasnije, pukovnik Boško Pavlović se vratio u Beograd sav crn u licu od umora, očajanja i užasa, u kome je dan ranije u Kragujevcu živeo. Sa sobom je doneo spiskove, koje mu je nemački komandant u Kragujevcu, zloglasni major Kenig, bio predao. U toj gomili hartije 2.300 imena označavalo je nasilne smrti tolikog broja stanovništva moga rodnog grada Kragujevca.“

¹²⁸ AVII, br. 16/7-3, k. 1.

^{1Ma} Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

vima", kojom se još više pooštravaju kazne protiv pripadnika oslobo-
dilačkog pokreta.¹²⁹

Takav je Nedić ostao do kraja svoje vladavine. Identična je bila cela „vlada narodnog spasa“. Stalno je donosila uredbe, naredbe i mnoga druga akta nasilja, koja su uglavnom bila uperena protiv boraca za nacionalno i socijalno oslobođenje svoje zemlje (protiv komunista i njihovih simpatizera), dakle, protiv svih onih koji su bili za oružanu borbu protiv okupatora i njihovih saradnika. Pritisnut mnoštvom nepobitnih dokaza o svojoj saradnji s okupatorima i brojnim dokazima o svom terorističkom režimu, Milan D. Nedić je konačno, pred Državnom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (u Beogradu, 9. januara 1946), priznao takav svoj stav prema narodnooslobodilačkom pokretu. Priznao je, dakle da je mnogo puta „opominjao“, pretio; vršio represalije protiv svih onih koji su bili protiv okupacije. Nediću su bile dobro poznate prilike u okupiranoj Srbiji. O tome govore mnogi izveštaji koje su mu periodično ili u prigodnim situacijama, slali njegovi funkcioneri iz okruga, srezova i gradova. Milan Nedić, a i svi njegovi najbliži saradnici, dobro su znali koliko je okupator svojim terorizmom pritiskao narod. I, umesto da mu koliko-toliko pomogne, on je sam još više otežavao situaciju srpskog naroda pod okupacijom.

Rukovodstvo NOP-a Srbije i narednih meseci je insistiralo da se Nedić i njegova vlada razobličavaju kao saradnici okupatora. To čini i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u pismu od 10. oktobra 1941, koje je upućeno svim okružnim komitetima u ovoj pokrajini: „Vaš je najvažniji zadatak danas razgoliti Nedića, Pećanca i Ljotića, kao agente Nemačke, izdajice srpskog naroda. Sa svim poštenim ljudima iz svih političkih partija i rodoljubivim elementima, koji su protiv okupatora, stvarajte čvrste političke sporazume na bazi zajedničkog cilja borbe protiv okupatora i njegovih slugu. U svim srezovima, i celom okrugu, stvarajte oslobodilačke odbore, u koje će ući svi poštenu ljudi, a koji odbori treba da budu izraz volje celog naroda za borbu protiv okupatora i izdajnika.“¹³⁰

Slična pisma upućivao je PKSKOJ-a, Glavni Štab NOPO Srbije, okružni komiteti – sreskim komitetima, štabovima odreda, odnosno komitetima i organizacijama na terenu.

¹²⁹ *Novo vreme*, 1. XI 1941. – U Biltenu, br. 18, Obaveštajnog odseka Nedićeve žandarmerije daje se pregled stanja u „vladinim odredima, četnicima, dobrovoljcima i komunističkim redovima po okruzima“. Dalje se navodi da se vrši čišćenje terena od komunista i da u tome učestvuju: žandarmi, nemačke i bugarske okupatorske trupe: „Nemci vrše čišćenje terena u požarevačkom, kragujevačkom i delimično u kraljevačkom i kruševačkom, a Bugari u leskovačkom okrugu. Najjača akcija naših snaga vrši se u zaječarskom, kragujevačkom i kruševačkom okrugu. Akcije nisu dale pozitivne rezultate i nije uništen ni jedan partizanski odred.“

¹³⁰ Zb. NOR, 1-1, 172.

ORUŽANE SNAGE NEDIĆEVE VLADE

a) *Žandarmerija i policija*

U svim dosadašnjim poglavljima mi smo uzgredno pominjali problem oružanih jedinica koje su kvislinzi, po nalogu Nemaca, organizovali već od prvih dana okupacije. Međutim, smatramo da ovo pitanje treba šire analizirati, s obzirom na činjenicu da su kvislinške vojne formacije, kako Saveta komesara tako i Nedićeve vlade, upotrebljavane isključivo protiv sopstvenog naroda; trebalo je da održavaju „red, mir i bezbednost“, da se bore protiv partizanskih odreda i da nemačkim okupatorima omoguće nesmetanu eksploataciju prirodnih bogatstava neophodnih za ratnu privredu. Jer, mada su okupacione „posadne trupe“, zajedno sa različitim vrstama policijskih odreda Trećeg Rajha bile znatne, one su, ipak, bile nedovoljne da se skrši svaki otpor narodnih masa protiv okupatora. Pomoć kvislinških vojnih jedinica, posle izbijanja oružanog ustanka u Srbiji, bila je Nemcima još neophodnija, a delovi nemačkih snaga trebalo je da se povuku na Istočni front.

Kao što se vidi iz Turnerovog akta od 22. juna 1941. o „Organizovanju širokih mera proгона stanovništva po Srbiji“,¹³¹ vojni zapovednik Srbije, general protivavionske artiljerije Šreder naredio je pojačanu upotrebu srpskih policijskih i žandarmerijskih snaga. Ovi kvislinški, naoružani policijski odredi imali su se obraćati neposredno nemačkim okupacionim komandama (kako se to u tom aktu kaže) — „kad nastane opasnost, tj. kad mesni zapovednik srpskih policijskih snaga bude smatrao da nije više gospodar situacije“.¹³²

Kvislinške vojne formacije bile su još malobrojne za vreme komesarijata Milana Aćimovića. Samim tim, nisu bile u stanju da pruže jači otpor pripadnicima oslobodilačkog pokreta. To je bio, kako smo već ranije istakli, jedan od glavnih razloga pada komesarijata. U Nedićevoj vladi oružanim jedinicama se poklanja više pažnje. Kako su Nemci gledali na pojavu i razvitak „oružanih srpskih odreda“ govori se u izveštaju Harolda Turnera iz decembra 1941: „Pojačanje srpske policije odredio je prvi zapovednik, general Ferster već 23. 4. 1941. Isto tako na-

¹³¹ Zb. NOR, 1-1, 341–343.

¹³² Zb. NOR, 1-1, 340, Šrederov izveštaj od 22. VI 1941. komandantu Jugostoka.

ređeno opremanje nije uspjelo, naišavši na protivne težnje vojnih ustanova. Zato policija na početku ustanka nije bila dovoljno sposobna za akciju. Razvoj situacije vodio je do konačnog gubitka ugleda komesarske vlade. Stoga je nakon savetovanja sa svim ustanovama, koje su uzele učešća krajem avgusta 1941, formirana Nedićeva vlada. Prvi cilj Nedićeve vlade bio je da u saradnji s nemačkim trupama uguši ustanak."¹⁸⁸

Da bi opravdao poverenje koje su mu Nemci ukazali, Milan Nedić je sve svoje snage usmerio na jačanje svoje „oružane sile“, sa kojom je trebalo da se obračuna sa komunistima i njihovim simpatizerima. To je Nedić nagovestio i u programu svoje vlade od 1. septembra 1941, u takozvanoj „deklaraciji“, u kojoj je istaknuto da je stvaranje „srpske vojske“ jedan od glavnih zadataka njegove vlade. O tome on govori i u svojoj izjavi pred istražnim organima u Beogradu 9. januara 1946. godine: „Prve mere moje vlade bile su za stvaranje oružanih odreda, i to uglavnom na dobrovoljnoj bazi, s tim da se snage žandarmerije, koje su bile u reorganizovanju, i organizaciono učvrste. Nekako istovremeno sa mojom vladom, Nemci su uspostavili kontakt i sa izvesnom grupom četnika Koste Pećanca, koja je do toga vremena bila u šumi. Ovaj kontakt je takode uspostavljen preko dr Krausa, šefa Gestapoa. Na dan-dva pre organizovanja moje vlade, Košta Pećanac dao je takođe proglas narodu Srbije, pozivajući i sve one četnike koji nisu bili pod njegovom komandom da se pridruže i njegovim odredima. Odmah posle ovoga, Pećanac je došao u Beograd, javio mi se i stavio na raspoloženje. Na ovaj način moja je vlada došla do prvih oružanih odreda. Što se tiče dobrovoljaca, oni su se u samom početku diferencirali u dve grupe: ljotićeve, koji su bili pod komandom svojih oficira, i dobrovoljce, čiji su komandanti bili iz redova bivše jugoslovenske vojske. Na ovaj način stvorene su tri komande: dobrovoljci – ljotićeve, pod komandom tada pukovnika Koste Mušickog; dobrovoljci i žandarmerija, pod generalom Stevanom Radovanovićem, i četnici, pod komandom Koste Pećanca. Sve ove oružane snage imale su jedinstvo pod mojom vladom. Ovo se jedinstvo ogledalo u samom komandovanju, tj. u upotrebi ovih oružanih snaga. Pomoću ovih trupa, pošto nemačkih trupa nije bilo dovoljno u Srbiji, ja sam počeo da zavodim red.“¹³⁴

Međutim, ma koliko da je Nedić Nemcima obećavao da će sa svojom vojskom, koju je željno očekivao, ugušiti u Srbiji „pobunjenički elemenat“, baš oko ovog pitanja, u samim vrhovima Nemačkog Rajha bilo je dosta oštarih i polemičkih tonova; neslaganja, nedoumice itd. Naime, dok su na jednoj strani nacisti računali da će Nedić kao armijski general bivše jugoslovenske vojske, sa dosta iskustva, uspostavljanjem srpskih oružanih odreda, odnosno njihovom jačinom, pomoći Nemcima da uguše oružani ustanak u Srbiji, na drugoj strani ti isti Nemci plašili su se, upravo, srpskih oružanih odreda; da se oružje, koje im budu dali, ne okrene protiv njih.

las AVN, N-T-315, f. 2237/842–845, pov. br. 407.

134 AVII, br. 16/7-4, k. 1; Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

Onog istog dana, kada je „vlada narodnog spasa“ formirana, Bencler je obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu o tome, na koji način vojni zapovednik Srbije misli da se Nedić efikasno može suprotstaviti pripadnicima oslobodilačkog pokreta: „Vojni zapovednik nije dao generalu Nediću nikakva obećanja kao protivuslugu za suzbijanje komunističkog ustanka“, pisao je Bencler. „Namerava se jedino povećanje žandarmerije od 5.000 na 10.000 ljudi i formiranje lokalnih pomoćnih borbenih jedinica za ciljeve samozaštite od ukupno do 5.000 ljudi. Nedić se nada da će ovim zavesti mir, za što je, dakako, preduslov da se stanovništvo zbije oko njega.“¹⁸⁵

Koliko su najodgovorniji funkcioneri Nemačkog Rajha bili oprezni prema Nedićevoj „oružanoj sili“, vidi se i po Ribentropovom pismu od 2. septembra 1941, upućenom Bencleru. U vezi s ovim problemom u njemu je bilo istaknuto: „Ako nova vlada ima unutrašnju jačinu, koja se od nje iščekuje, da savlada komunističke snage, treba očekivati i strahovati da će ona tu jačinu, kasnije upotrebiti za to da vladi Rajha postavlja nezgodne zahteve bilo koje vrste. Stoga molim, da se u kontaktu sa vojnim zapovednikom pazi ra to i predupredi da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke. Moramo zadržati mogućnost da novu vladu u svako doba vratimo u potrebne granice ili da je opozovemo“.¹³⁶

Uprkos svim rezervama koje su okupatori imali u odnosu na planiranu Nedićevu „oružanu silu“, vojno-politička situacija u ovom delu Evrope, s obzirom na snagu partizanskih odreda Srbije, nalagala je da se što pre formiraju kolaboracionističke oružane snage, ali pod vrhovnim nadzorom nemačkog okupatora. Interes nemačkih okupacionih faktora nametao je potrebu da vlada Rajha konačno pristane na to da Nedić formira svoje oružane odrede, koji će se, zajedno sa nemačkim okupacionim jedinicama, boriti protiv partizana.¹⁸⁷

Nedić je proklamovao da će svoju „oružanu silu“ ojačati na principu dobrovoljnosti. Stoga je u svim svojim govorima, naročito iz prve polovine septembra (a i kasnije), insistirao na ovom pitanju. Tako je na osnovu njegovih instrukcija održan sastanak, 3. septembra 1941. u sali Kolarčevog univerziteta, sa oficirima bivše jugoslovenske vojske, koji su se tada nalazili u Beogradu. Samo dva dana kasnije, na istom mestu se okupio znatan broj podoficira. I jednom i drugom sastanku predse-

¹³⁵ AYU, N-T-120, 200/153345-46.

¹³⁶ AVII) N-T-120, 200/153406-07.

¹³⁷ Vishaupt je na str. 18. citiranog rukopisa ovako opisao ciljeve nemačke politike u Srbiji u to vreme: „Pošto srpske snage bezbednosti nisu mogle da održe red i bezbednost u zemlji, to je zapovednik u Srbiji našao hitno potrebnim da odmah pojača i bolje naoruža srpsku policiju i žandarmeriju da bi što više izbegao upotrebu nemačkih trupa i rasteretio nemačke organe bezbednosti. Pri tome stajale su u Srbiji samo slabe i za gerilski rat nedovoljno obučene i spremne trupe na raspoloženju. Ustanak se nije mogao uništiti samo sa ovim snagama, pa i pored najoštrijih represivnih mera do kraja avgusta bilo je ukupno oko 1.000 komunista i Jevreja streljano ili javno obešeno, a kuće okrivljenih spaljene – nije se mogao zaustaviti stalni porast oružanog ustanka.“

davao je general Panta Draškić, ministar rada u Nedićevoj vladi. Traženo je od oficira i podoficira da kao „patrioti“ stupaju u Nedićeve oružane odrede i da se bore, rame uz rame sa okupacionim snagama, protiv partizana.¹³⁸

Posle samo nekoliko dana (9. septembra), Nedić se preko Radio-Beograda obratio srpskoj omladini, apelujući i na nju da odustane od oslobodilačke borbe i prestane sa akcijama koje je svakodnevno izvodila u mnogim krajevima Srbije. Razume se, Nedić nije zaboravio da pozove omladinu u svoje redove, protiv, kako se on izrazio, „komunističkog zla“.¹³⁹

Uglavnom, samo sedam dana nakon obrazovanja Nedićeve vlade, po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova, bilo je obrazovano 9 specijalnih oružanih odreda, o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu. Pored nemačkih trupa, žandarmerije i četnika Koste Pećanca, sredinom septembra, u borbi protiv ustanika našli su se još 1.082 naoružana lica u Nedićevim odredima. Već 3. oktobra broj odreda je povećan na 12, a docnije na 19, od kojih je bilo 7 ljotićečkih.¹⁴⁰

U saslušanju pred istražnim organima u Beogradu, januara 1946, Milan Nedić čak tvrdi da je njegovih oružanih odreda u borbi protiv oslobodilačkih snaga bilo više: „Drugi zadatak na ostvarenju reda i mira u zemlji vlada je postigla na taj način što je formirala od bivših podoficira i oficira jugoslovenske vojske dobrovoljačke odrede. Vlada je uspela da formira 23 dobrovoljačka odreda.“¹⁴¹

Feliks Bencler je na početku bio takođe optimista u pogledu regrutovanja ljudi u Nedićeve oružane jedinice, pa u vezi s tim već 6. septembra 1941. obaveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu: „To zaoštavanje (misli na jačanje oružanog ustanka) dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red. Akcija vrbovanja u žandarmeriju i pomoćne snage, koja je pod komesarskom vladom potpuno nasukana, sada dobro napreduje. Prvi odredi u ukupnoj jačini od preko 1.000 ljudi već su opremljeni i narednih dana stupaju u dejstvo.“¹⁴²

¹³⁸ *Novo vreme*, 4. IX i 6. IX 1941. „Sa istom disciplinovanosti, kao i oficiri pre dva dana, sa istim patriotskim pobudama da se stave na raspoloženje napaćenoj Srbiji i da joj pomognu, okupili su se i podoficiri juče u imponantnom broju, pažljivo slušajući svog ratnog komandanta i ministra generala“ (*Novo vreme*, 6. IX 1941).

¹³⁹ *Novo vreme*, 10. IX 1941. — Nedić je, pored ostalog, tada izjavio: „Omladino naša, vama se danas obraćam, vama upućujem svoj poziv, jer ste vi, baš vi, umesto da budete oslonac, obnovioci zemlje svoje, učinili najviše da još bolnije zakrvave ionako teške rane njene. Nesrećna tuđinska propaganda pomutila je vaš vid i zbunjene i obmanute gurnula vas da baš vi budete oruđe propasti naroda svog.“

¹⁴⁰ AVII) Nča> br. i9_5_8, Izveštaj MUP-a od 19. IX 1941; AVII, Nča, br. 24A-1-1.

¹⁴¹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Saslušanje Nedića od 30. I 1946.

¹⁴² AVII, NAV-N-T-120, 200/153413-14, Benclerov izveštaj od 6. IX 1941.

Kao što se Nedić obraćao oficirima, podoficirima, omladini, isto je činio i radnicima, seljacima i drugim slojevima društva, tražeći od svih beskompromisnu borbu protiv komunista. Uza sve ove apele ministar-predsednik „srpske vlade“, nije postigao očekivani priliv „dobrovoljaca“ u svoje odrede, kojima je želeo da „spasava srpstvo“.¹⁴³ Zato je morao silom da prikuplja ljudstvo, što se uskoro praktično pretvorilo u prinudnu mobilizaciju. O tome piše pukovnik Jovan P. Trišić, u publikaciji „O Milanu Nediću“ (on je bio na čelu kvislinške žandarmerije za vreme takozvane vlade komesara, kao i prvih petnaestak dana za vreme „vlade narodnog spasa“): „Bilo je raznih pretnji, na primer da će svi oni oficiri, koji se na stave na raspoloženje Nediću, biti lišeni slobode i sprovedeni u zarobljeništvo, kao što je docnije i bilo; zatim, da će oficiri, koji nisu rodom sa teritorije Srbije, a sada žive u Srbiji, ako se ne prijave Nediću na službu, biti proterani u njihova rodna mesta.“¹⁴⁴

Slično piše o ovom problemu i Petar Martinović-Bajica, u svojoj knjizi „Milan Nedić“. On je, doduše, bio više naklonjen Nediću i njegovoj vladi nego, na primer, Jovan Trišić. Kroz celu Martinovićevu „studiju“ provejava misao da Nedić nije bio izdajnik; da je on bio „tribun srpskog naroda“, „spasilac Srba“ i tome slično. Ali, uprkos svemu, morao je i on da prizna da je „apel na aktivne oficire u zemlji da stupe u jedinice Nedićeve oružane sile i da brane svoj narod od zlotvora, imao slabiji odziv“.¹⁴⁵

U sličnom tonu o Nediću piše i Stanislav Krakov, sestrčić Milana Nedića, u već citiranoj studiji „General Milan Nedić“. Krakov je bio direktor kvislinškog lista *Obnova*; češće se sastajao sa Nedićem i moglo bi se reći da je važio za jednog od savetnika kvislinškog srpskog predsednika za politička pitanja. Pored ostalog, on navodi da je Nedić imao problema oko stvaranja „oružane sile“, sticanjem mnogih okolnosti, na-

¹⁴³ O problemu koji je Nedić imao pri regrutovanju ljudstva u svoje oružane jedinice, govori i Vishaupt na str. 49. cit. napisa: „Vlada Nedića ne može da dođe do izražaja iako je nekoliko puta istupala protiv komunista, pa se protivstavila i protiv nacionalnih ustanika. Sigurno je da Nedić nije uspeo da pridobije za sebe 1.200 srpskih oficira, koji su se, prema podacima, zadržavali u Beogradu. Jedva 100 njih stavilo mu se na raspoloženje. Konstatovano je, takođe, da je jedan od najboljih ustaničkih vođa, pukovnik Mihailović, stupio u vezu sa srpskim oficirima u Beogradu. Nediću nije dalje uspelo da dođe do 5.000 ljudi pojačanja što mu je odobreno za pojačanje žandarmerije i samo 1.100 su mu se stavili na raspoloženje. Navodno, pukovnik Mihailović, imao je svoje pipke i u srpskoj policiji.“

¹⁴⁴ J. Trišić, n. d., 47.

¹⁴⁵ P. Martinović, n. d., 160. — Autor ove knjige o Nediću piše i sledeće: „Sem Nedićevih oružanih snaga, za borbu protiv komunista bila je angažovana i politička organizacija 'Zbor', na čijem se čelu nalazio bivši ministar pravde Dimitrije Ljotić. Ubrzo prilazi Nediću sa celokupnim ljudstvom i poznati četnički vojvoda iz prvog svetskog rata, Košta Pećanac, koji je tada bio izvan okupatorskog domašaja. Odmah su formirana sva ministarstva gde je otpočeo rad u duhu predratnih zakona. Pri predsedništvu vlade formiran je i vojni odsek, na čelu sa armijskim generalom Aleksandrom Stojanovićem. Za komandanta žandarmerije postavljen je divizijski đeneral Stevan Radovanović... Za sve vreme, Nedić je pomagao novčano, sa hranom i drugim potrebama sve Srbe i van Srbije, kao i nacionalni pokret D. Mihailovića“.

ročito zbog toga što su Nemci bili rezervisani u pogledu pouzdanosti kvislinških vojnih formacija. Zanimljivo je napomenuti da se Krakov u vezi s ovim pitanjem poziva na američkog pisca Martina Davida, koji je u svojoj knjizi „Ally betrayed“ (izdani saveznik), navodno napisao i sledeće: „Jedini među svim evropskim narodima, Srbi i Poljaci, nisu dali ni jedan jedini vojnički odred za aktivnu podršku nemačkoj vojsci.“¹⁴⁸

Sasvim je tačno, na primer, da na Istočnom frontu nije bilo nijedne vojne jedinice, mobilisane u okupiranoj Srbiji. Nasuprot tome, tamo su bile upućene legije iz Belgije, Holandije, Francuske, Norveške, Danske, NDH (tzv. Hrvatska legija). Ali pitanje je da li je to zasluga generala Milana Nedića što na Istočnom frontu nije bilo pripadnika srpskih kvislinških vojnih jedinica,¹⁴⁷ ili su ovde bili posredi neki drugi razlozi. Sigurno je da se pri razmatranju ovog pitanja ne sme mimoći okolnost da je vlada Rajha znala za raspoloženje srpskog naroda (naročito u Srbiji) prema Sovjetskom Savezu, bez obzira na to kakvo je u njemu društveno uređenje. Međutim, netačnost Davidove postavke dobija već sama činjenica da je Milan Nedić, upravo, intenzivno radio na tome da se formira i ojača kvislinška vojska s područja okupirane Srbije, koja bi stajala pod njegovim vrhovnim rukovodstvom, ali pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti.

Prema tome, došavši na čelo „vlade narodnog spasa“, Milan Nedić nije stvorio neku novu, sopstvenu vojsku, već je samo ojačao, proširio, organizaciono učvrstio, uz pomoć Nemaca, postojeće kvislinške vojne formacije koje su delovale i za vreme Saveta komesara. Srpska žandarmerija je i dalje bila okosnica njegove vojske, s tim što je tada Nediću, odnosno Nemcima, prišao Košta Pećanac sa svojim četnicima i što su se minimalne jedinice Ljotićevog „Zbora“ proširile. Sam Nedić u vezi s tim ističe: „Prve mere moje vlade bile su za stvaranje oružanih odreda i to uglavnom na dobrovoljnoj bazi s tim da se snage žandarmerije, koje su bile, reorganizuju i organizaciono učvrste.“¹⁴⁸ Bilo je predviđeno (i počelo se na tome raditi) da se u svakoj opštini na okupiranom području Srbije formira i seoska milicija, koja će stajati u svako doba na raspolaganju kvislinškim vlastima. U naredbi komandanta Nedićeve žandarmerije od 7. septembra 1941. spominju se, pri tome, i četnici Draže Mihailovića, s napomenom da bi s njima, navodno, „trebalo uhvatiti vezu“.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Citat iz spomenute knjige Davida Martina, New York, 1946, str. 155.

¹⁴⁷ S. Krakov, n. d., 257–258.

¹⁴⁸ A VII, br. 16/7-4, k. 1. Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

¹⁴⁹ Zb. NOR, 1-1, 405–411. – Pukovnik J. Trišić, n. d., 92, tvrdi da ni Nedić nije imao dovoljno poverenja u žandarmeriju, bojeći se da će pristupiti četnicima Draže Mihailovića: „Ja sam vršio dužnost komandanta žandarmerije od 24. juna do 12. septembra 1941, kada sam predao dužnost komandantu đeneralu Stevanu Radovanoviću... Nedić je likvidirao žandarmeriju samo zato što je znao da se je mahom opredelila za Dražu. Nedić nije lično hteo dozvoliti da se žandarmerija naoruža.“ Trišić navodi da je Nedić dobio 2.000 pušaka, ali da je naredio đeneralu Radovanoviću da ne da ni jednu pušku žandarmima: „Moja želja kao vršioca dužnosti komandanta žandarmerije bila je, a tako sam se 18. avgusta i sa Dražom sporazumeo, da se žandarmerija

Sva pitanja oko stvaranja Nedićeve „oružane sile“ bila su konkretnizovana u „Odobrenju komandanta Srbije od 5. septembra 1941. kvislinškom ministarstvu unutrašnjih poslova da se brojno pojača srpska žandarmerija i izvrši nova dislokacija“. U tom dokumentu pisalo je između ostalog: „1. Komandant Srbije, s obzirom na situaciju, odobrio je: a) pojačanje srpske žandarmerije; b) uspostavljanje milicije od strane srpske vlade. Vlada namerava najpre uz a) formiranje žandarmerijske trupe, koja će se sastojati od začetaka koji sada već postoje; od zavrbovanih pomoćnih žandarma, možda od četnika koji bi pristupili; dobrovoljaca „Zbora“ gospodina Ljotića, i od drugog zavrbovanog ljudstva“.

Zatim se naglašava da je već do tada formirano prvih 8 opremljenih žandarmerijskih bataljona, sa približno 1.600 ljudi i da će već 7. septembra biti upućeni u razne delove Srbije: „Svrha njihovog uspostavljanja je borba protiv komunističkih bandita i vraćanje nemačke oružane sile u Srbiji njenim sopstvenim zadacima. Prema tome, i u interesu je trupa da ni u kom slučaju ne sprečavaju Srpsku žandarmeriju u njenoj delatnosti, kada je, po potrebi i na traženje, podržavaju u njenoj borbi. Jedna takva podrška sme samo onda uslediti kada angažovanje izgleda plodonosno i kada se za tu borbu pravo naređivanja nad svim angažovanim snagama prenese na jednog oficira nemačkih oružanih snaga.“

U istom aktu nemačkog komandanta Srbije, bili su precizirani i zadaci srpske kvislinške žandarmerije: „Zadatak novoformiranih žandarmerijskih bataljona je: Pročišćavanje dodeljenog područja i postavljanje žandarmerijskih stražara u naseljima, koja će još biti određena. Svakim bataljonom zapovedaće jedan od bivših trupnih oficira, kome će svi domaći koji stupe u žandarmeriju u svakom pogledu biti podređeni. Svi žandarmi su potpuno uniformisani i nose staru srpsku uniformu. Pojačanje žandarmerije iz redova četnika i stanovništva – kasnije milicija (vidi tačku 1b) – ne nosi uniformu, ali se bori samo u sastavu žandarmerije i podređen je najstarijem komandantu žandarmerije“.¹⁵⁰

naoruža, te kao takva da produži sa vršenjem svoje dužnosti na čitavoj teritoriji Srbije, održavajući red i mir i štiteći ličnu i imovinsku bezbednost građana. Po sporazumu sa Dražom, žandarmerija je trebala da se priključi Dražinom pokretu samo u slučaju kada se saveznici priključe granicama Jugoslavije i kada bi se podigao i opšti narodni ustanak.“ Iz ovog citata, kao iz cele Trišićeve knjige, vidi se da je on, kao komandant Srpske žandarmerije, bio Dražin pristalica, da ga je Nedić zbog toga uhapsio, poslao u logor, a potom u zarobljeništvo.

is» AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 267-9. – U ovom dokumentu komandanta Srbije, predviđene su i neke druge pojedinosti: „Komandanti srpskih žandarmerijskih bataljona snabdeveni su posebnim legitimacijama srpske vlade. Uzorci legitimacija već su dostavljeni Višoj komandi LXV radi prosleđivanja trupci. Uzorci legitimacija biće istovremeno dostavljeni i svim nadležstvima (mestima) koja imaju veze s ovim ustrojstvom. Srpska vlada će postaviti oficire za vezu pri vojnim, odnosno okružnim komandanturama. U svim mestima gde takve komandanture ne postoje, oficiri za vezu biće uvek pridodani najvišem trupnom komandantu... Trupa i vojne komandanture obaveštavaju se o delatnosti novoformiranih srpskih žandarmerijskih bataljona i, u slučaju potrebe, izveštavaju o tome nadležnim putem komandanta Srbije. Cim formiranje srpske žandarmerije bude uspešno završeno, uzeće se u obzir formiranje milicije, pomenuto pod 1b. Naređenja i saopštenja u pogledu toga biće pravovremeno upućena.“

Da bi se imao pravi uvid u stvaranje novih kvislinških odreda (iako je o tome do tada vodilo brigu Ministarstvo unutrašnjih poslova), Nedić je 7. septembra izdao naredbu o obrazovanju „vojnog odeljenja“ pri predsedništvu vlade. Na čelo ovog organa, postavljen je, u svojstvu načelnika, general Aleksandar Stojanović a za njegovog pomoćnika, takođe, general Bogdan Maglić. U citiranoj naredbi su precizirani zadaci ovog vojnog odeljenja, pa je naglašeno da će ono voditi računa o organizaciji, formiranju, rasporedu i upotrebi Nedićeve „oružane sile“.¹⁵¹

Istog dana (7. septembra 1941), komandant Srpske žandarmerije, uputio je naređenje svim komandirima žandarmerijskih četa na teritoriji Srbije, obaveštavajući ih da je, sem postojećih žandarmerijskih četa, formirano još 8 oružanih odreda „vladinih snaga“ i da oni već citiranog datuma stupaju u akciju protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Ovo naređenje je, u stvari, razrada dokumenta vojnog zapovednika Srbije od 5. septembra, s tim što je ono konkretizovano i dat je zadatak svakoj žandarmerijskoj četi kako da koordinira svoje akcije sa akcijama vladinih odreda i nemačkih okupacionih snaga. U jednom delu naređenja komandanta žandarmerije rečeno je: „Komunističko-banditska razbojnička akcija na teritoriji Srbije, a naročito u njenim severozapadnim krajevima, pojačava se u tolikoj meri da je javna bezbednost u tim krajevima postala jako ugrožena. Napadaji na državna nadležstva, kao žandarmerijske stanice, srezove, poreske uprave, opštine, pa zatim na privatne svojine, ubistva nevinih građana, svakodnevnih su pojave... Dosadašnja akcija naše žandarmerije na suzbijanju ove komunističke banditske akcije nije dala zadovoljavajuće rezultate. Razloga tome ima više, a glavni su: nedovoljno naoružanje žandarma i slabo materijalno stanje. Vlada armijskog generala g. Nedića rešila je da najodlučnije i energično stane na put razornoj akciji destruktivnih elemenata i povrati u zemlji red i mir. Da bi postigla ovaj cilj, upotrebiće se najradikalnija sredstva. Organizovaće se vojne jedinice potrebne jačine, koje će sa žandarmerijom i patriotskim organizacijama pristupiti čišćenju ugrožene teritorije. Na snagu se stavlja ratno vojno zakonodavstvo. Zbog toga je baš danas neophodna potreba da se gg. oficiri, podoficiri, žandarmi i .svako ko oseća ljubav za svoj narod, angažuju u ovom radu do krajnjih granica, kako fizički, tako i duhovno.“¹⁵²

151 AVII, br. 15/1, k. 1a. — Interesantno je da su ovom naredbom određena i 3 viša i 3 niža oficira i da se među njima nalazio i Velimir Piletić, koji će kasnije biti jedan od istaknutijih komandanata četnika DM u istočnoj Srbiji.

¹⁵² Zb. NOR, 1-1, 405–411. — Vishaupt u svom napisu, str. 27, iznosi podatke kako je komandant Jugoistoka bio obavešten o jačanju srpske žandarmerije i kako je uopšte gledao na ovo pitanje: „Da je ovoj vladi zapovednik u Srbiji dao odobrenje za pojačanje i bolje naoružanje žandarmerije, doznao je general-feldmaršal List najpre iz jedne notice u trupnoj novini: „Straža na Jugoistoku“ od 6. septembra. Dva dana kasnije, 8. septembra, dobijena je radio-depeša Vrhovne komande oružane sile, u kojoj je stajalo: „Prema izveštaju Nemačkog obaveštajnog biroa, ekspozitura u Beogradu, od 6. septembra, general Nedić izdao je proklamaciju srpskom narodu u kojoj je izneta odluka da će se poštovanje postojećih zakona u Srbiji u slučaju potrebe sprovesti vojnim sredstvima. Proklamacija se imala saopštiti prilikom

Nemci su redovno u svojim izveštajima beležili podatke o jačanju kvislinških formacija; o njihovom naoružanju, pouzdanosti, uspesima, neuspesima i svim drugim faktorima od kojih je zavisila sposobnost da se efikasnije suprotstave oružanom ustanku u Srbiji. Vojni zapovednik Srbije u dnevnom izveštaju od 14. septembra 1941. ističe, na primer, da Nedićeva vlada čini ozbiljne napore na jačanju srpske žandarmerije, a paralelno radi na pripremi uredbe o specijalnim sudovima „protiv sabotera i prestupnika”.¹⁵³ Samo dva dana kasnije, na sastanku, koji je održan pod rukovodstvom komandanta Jugoistoka, na kome je diskutovano o vojnopoličkoj situaciji u Srbiji, zabeleženo je i sledeće: „General Nedić, verovatno nama naklonjen, izgleda da se pošteno trudi. Dopusštena je policija jačine 15.000 pušaka, jer je, s obzirom na ranije naoružanje graničnih carinika, već i bez toga bilo u srpskim rukama skoro 13.000 pušaka, koje su uračunate u napred navedeni broj. Naknadno je izdato samo 2.000 pušaka, i 100 lakih mitraljeza. Srpska policija, pošto je na početku zatajila kod Šapca, u toku dalje upotrebe južno od Beograda pokazala se dobro. Namera je komandanta Srbije da srpskoj policiji dodeli jedan vlastiti rejon za čišćenje i smirenje, dok bi nemačke jedinice izvodile veće pothvate u naročito teškim rejonima.”¹⁵⁴ Istog ovog datuma (16. IX), u izveštaju, Harolda Turnera, koji je poslat komandantu Jugoistoka, naglašava se, između ostalog, da su „s uspehom upotrebljeni, južno i jugoistočno od Beograda, protiv komunista delovi novoformirane Srpske žandarmerije”.¹⁵⁵

zboru novoformiranim oružanim jedinicama srpske vojske. Vođa traži neposredni izveštaj i zahteva jasnu ispravku da ni u kakvom slučaju neće biti dozvoljeno formiranje nikakvih jedinica srpske vojske. U obzir može doći jedino ograničeno pojačanje žandarmerije za ugušivanje nemira, ali bez naoružanja teškim oružjem.” Još 9. septembra podneo je zapovednik oružanih sila dostavljeno izjašnjenje zapovednika Srbije, a ono glasi: „Srpskoj vladi dozvoljeno je samo ograničeno pojačanje žandarmerije i policije bez teškog oruđa, a po odobrenju zapovednika u Srbiji. Sve druge vesti su lažne.” Dan docnije, 10. septembra, feldmaršal List saopštio je zapovedniku Srbije da je najpre iz novinskih beležaka saznao da su novoj srpskoj vladi učinjeni neki načelni ustupci. Pošto je izrično na mene po direktivi vođe br. 31. od 9. juna prenet kontrola nad izvršnom vlašću, koju imaju zapovednici u prostoru okupiranom od nemačkih trupa, to naglašavam da moram biti prethodno orijentisan o takvim presudnim i načelnim stvarima”.

FB AVII, NAV-N-T-501, 246/328. Dnevni izveštaj komandanta Srbije od 14. IX 1941. komandantu Jugoistoka.

¹⁵⁴ AVII, NAV-N-T-312, r. 456, s. 8040253-8.

¹⁵⁵ Zb. NOR, 1-1, 436. — U Izveštaju komandanta Jugoistoka od 8. IX 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o reorganizaciji kvislinške vlade Srbije 1 o merama za ugušivanje ustanka, data je ocena i o aktivnosti srpske žandarmerije: „Razmere borbi sa bandama, činjenica da su ustanici većinom dobro naoružani a očigledno i umešno vođeni — dopušta zaključak da nacionalistički srpski pokret — možda i četnici nekako rade ruku pod ruku sa takozvanim komunistima. Uz to spada i to da se upravo u poslednje vreme Srpska žandarmerija učestano pokazala nepouzdanom gde god nije bila u osloncu na nemačke trupe, ili da se bar držala samo pasivno” (AVII, NAV-N-T-501, 5.246/C. 606-7). A u izveštaju komandanta Srbije od 10. IX komandantu Jugoistoka naglašeno je da srpska vlada radi na sprečavanju komunista da ruše red: „Žandarmerija se organizuje. Sprečen napad ustanika na Rakovicu” (AVII, NAV-N-T-501, 246:292-93).

pojevac i u drugim okolnim selima; pominju se gubici i na jednoj i na drugoj strani, a posebno se govori o uticaju partizana na seosko stanovništvo i slabom autoritetu Nedićevih vlasti na terenu: „Sela su pod apsolutnim uticajem komunista, jer samo oni i dolaze u sela, u narod. Narod je prema vojsci (Nedićevoj) potpuno nepoverljiv pa čak ni hranu neće dobrovoljno da pruži, iako se ova bez pogađanja plaća. Nikakva obaveštenja ne mogu se dobiti, a vrlo su retki ljudi koje sam uspeo pridobiti i poslati u susedna sela da bi prikupio podatke o kretanju bandita, a koje sam morao i plaćati. Zašto je narod takav, sasvim je razumljivo, vlast ne postoji; banditski teror je gospodar situacije, kome se selo povinjava, a sve ostalo prima sa krajnjim nepoverenjem.”¹⁶⁰

Nedićeva vlada je naročito oskudevala u oficirskom i podoficirskom kadru, jer su se dobrovoljci slabo javljali, a jedan deo oficira prilazio je četničkom pokretu D. Mihailovića. Znatan broj ih je ginuo u borbama protiv partizana. Zbog toga je Ministarski savet, na Nedićev predlog, 15. oktobra 1941. doneo Uredbu da se svi pitomci vojnih akademija iz Kraljevine Jugoslavije, koji su se nalazili u zemlji, prikupe radi produženja njihovog školovanja. Naglašeno je da će se škola zvati: „Oficirska škola žandarmerije”, da je njen zadatak „da se svi pitomci vojnih akademija koji su se nalazili u zemlji osposobe za boračke starešinske dužnosti”. Rečeno je takođe da će ova škola početi da radi 1. novembra i da će biti smeštena u zgradi u kojoj je već radila Podoficirska škola žandarmerije.¹⁶¹

Nismo mogli naći podatke koliko se pitomaca prijavilo u prvoj grupi, ali su izveštaji sa terena, od banskih uprava i sreskih načelstava, kazivali da je odziv bio izuzetno slab i da su to koristili četnici DM i partizani da pitomce regrutuju u svoje redove. Zanimljivo je, međutim, da se prvih dana novembra pominju pojedini pripadnici kvislinških oružanih formacija da su oni iz sastava „Srpske garde”. Verovatno da su iz već tada obrazovane Podoficirske, i naknadno formirane „Oficirske škole žandarmerije” pojedinci izdvajani i za „Srpsku gardu”. To se vidi i iz naredbe Milana Nedića od 18. novembra 1941, u kojoj, pored ostalog, stoji: „Pošto je odred Srpske garde osposobljen za vršenje svoje dužnosti – službe osiguranja i obezbeđenja – naređujem: da odred Srpske garde primi službu obezbeđenja zgrade Predsedništva Ministarskog saveta i Ministarstva unutrašnjih poslova od 21. novembra ove godine.”¹⁶²

Pored navedenih kvislinških oružanih jedinica u Srbiji, Tanasije Dinić, ministar u Nedićevoj vladi, tvrdi da su pred kraj 1941. Nemci pokušali da u Srbiji stvore neku vrstu „SS srpske legije”, po ugledu na neke druge zemlje Evrope. Prema njemu, „već su se bili našli ljudi koji su na tome bili počeli da rade uz primenu terora i posebnih privilegija od strane Nemaca”. Navodno je već bilo počelo prijavljivanje pristalica, ali do stvaranja „legije” nije došlo jer se pobunio Nedić i svi

¹⁶⁰ AIRPS, *Vlada M. N.*, I, 1.

»AVII, br. 13, k. 2.

¹⁶² AS, m. pr. br. 21-133/43.

ministri iz njegovog kabineta.¹⁶³ Nismo mogli naći neki drugi dokumenat o ovom slučaju, ali, ukoliko je ovo tačno, interesantno je da je bilo i takvih pokušaja. Međutim, nešto kasnije, tokom 1942. i 1943. godine, Nemci su u Beogradu obrazovali specijalne policijske jedinice od pripadnika srpske nacionalnosti pod nazivom „srpski Gestapo“. Ali o tome će biti reči u posebnom delu ove monografije.

Ma koliko da je problem ljudstva bio težak, Nedić ga je, sa svojom vladom ipak nekako rešavao. Reorganizovane su kvislinške vojne formacije tokom septembra i oktobra 1941, pa i kasnije, ili na dobrovoljnoj osnovi (čega je bilo sve manje) ili prisilnom mobilizacijom. Međutim, pitanje naoružanja „vladinih jedinica“ uvek je zavisilo od Nemaca. Oni su davali zastarelo oružje i municiju i, pored toga, u ograničenim količinama. Zato je Nedić u svakom pismu koje je upućivao Upravnom štabu ili vojnom zapovedniku Srbije, isticao naoružanje svoje vojske kao prvo-razredni problem, govoreći da efikasnost cele kvislinške uprave zavisi od toga koliko će i kako biti naoružane njegove jedinice. To Nedić čini 1 u pismu vojnom zapovedniku od kraja oktobra 1941; tražeći: 1) da mu se naknadno dodeli 3.000 pušaka, 100 mitraljeza, bombe i odgovarajuća municija; 2) da mu se ustupi iz direkcije plena (u zgradi nove Državne štamparije) 3.000–3.500 kompleta vojničkih uniformi, sa pripadajućim stvarima: „G. predsednik je molio da mu se izda oružje i municija, jer posle izaslatih odreda na teren, u magacinima Komande žandarmerije nije bilo više oružja, dok je, međutim, broj dobrovoljaca i pozvanih obveznika kako u Beogradu, tako i u unutrašnjosti toliki da bi se mogao poslati do sada još jedan talas naoružanih odreda“, rečeno je u propratnom pismu koje je poslato iz Nedićevog kabineta komandantu Srbije.¹⁶⁴

I u novembru su Nedić i njegovi komandanti na terenu neprekidno insistirali na snabdevanju oružjem i drugom vojnom opremom „vladi odanih jedinica“, kako bi se ove efikasno suprotstavile komunistima. Na primer, komandant niškog žandarmerijskog odreda Čed. K. Jovanović, u pismu od 11. novembra 1941, koje je upućeno lično Milanu Nediću, analizirajući vojnopolitičku situaciju u niškom okrugu, za koju je rekao da je „zabrinjavajuća“, traži hitno nove količine oružja i municije da bi se prilike sanirale. On insistira da mu se kao prva pomoć dodeli 500 pušaka sa po 150 metaka; 20 puškomitraljeza sa po 1.000 bojnih metaka; 500 bombi i druge vojne opreme: „Ovo je neophodno potrebno“, pisao je komandant Jovanović, „iz razloga da bi se suzbila komunistička banda

163 Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

¹⁶⁴ AVII, br. 22/1-1, k. 1a. – U jednom delu citiranog pisma rečeno je i sledeće: „Što se tiče zahteva dobrovoljačke komande, četnika, pojedinih grupa, koje su voljne da sarađuju u borbi protiv komunista, kako u Beogradu tako i u unutrašnjosti, treba sve molbe koje dolaze Upravnom štabu, bez daljeg upućivati pret. vlade, odnosno MUP-u na nadležnost. Predsednik g. Nedić, odnosno vlada, odgovaraće za sve ono što se od upravnog štaba traži za naoružanje srpskih odreda – bilo to žandaimi, dobrovoljci, četnici, sa kojima je ugovorena saradnja ili pojedinačne grupe, a vlada će po najboljem nahođenju, ne isključujući sporazum i sugestiju Upravnog štaba, deliti i davati šta kome treba i upućivati oružano ljudstvo gde i kad treba, vodeći pravilno o svemu računa.“

koja operile u okolini Svrljiga, ugrožavajući srezove, svrljiški, belopalački i niški. Ova banda noću 7/8. o.mca, napala je na Sićevo i železničku stanicu Sv. Petka, te oštetila električnu centralu u Sićevu koja snabdeva električnim osvetljenjem grad Niš i Prokuplje, a četnički odred i bugarsku posadu u Sićevu razoružala i odvela sa sobom. Noćas su komunisti zauzeli i Lebane."¹⁶⁵

Da bi svoje oružane odrede mogao efikasnije suprotstaviti partizanskim snagama, Milan Nedić je 21. novembra 1941. izdao naredbu o obrazovanju jedinstvene komande za četničke, ljotićevske i „svoje“, nedićevske, oružane odrede: „Svi delovi srpskih oružanih snaga, u pogledu komandovanja, operativne upotrebe i snabdevanja, potpadaju pod Komandu žandarmerije. Neposredno pod komandom žandarmerije su komandant Srpske dobrovoljačke komande i komandanti operativnih grupa. Operativne grupe se formiraju prema zadacima i potrebi. One su sastavljene od jedinica oružane sile, koje formira Komanda žandarmerije, jedinice Srpske dobrovoljačke komande i izvesne jedinice četnika vojvode Koste Pećanca."¹⁶⁶ A samo dan kasnije, Milan Nedić je izdao uputstvo novopostavljenom komandantu Srpske žandarmerije, generalu Stevanu Radovanoviću, o obezbeđenju železničkog, drumskog, vodenog i telefonsko-telegrafskog saobraćaja, od diverzija i sabotaza partizana i drugih pripadnika NOP-a.¹⁶⁷

¹⁶⁵ AVII) reg- br. 38/4-3, k. 2; Zb. NOR, 1-21, 154. — Uprkos svim naporima, vojni zapovednik Dankelman nije bio zadovoljan učinkom Nedićeve vlade na planu suzbijanja oružanog ustanka; pogotovu posle izveštaja vlade da bi trebalo da nemačke okupatorske vlasti i dalje ostanu u zemlji i održavaju red. „Vreme je kratko“, izjavio je u vezi s tim Nedić, „vi žurite, a nama je nemoguće izvršiti tako brzo selekciju ljudi. Ako ne izvršimo selekciju, u našu miliciju će se uvući i komunisti, koji će čitave odrede na samom terenu prebacivati na stranu pobunjenika“ (AVII, br. 23/2-1, k. 1.).

¹⁶⁶ Zb. NOR, 1-21, 156.

¹⁶⁷ Zb. NOR, 1-21, 159–161. — U jednom delu ovog uputstva rečeno je: „Dosadašnji način obezbeđenja saobraćaja i saobraćajnih postrojenja pokazao se nedovoljan i nemoćan da spreči komunističke bande u njihovoj razornoj akciji u vršenju dela sabotaze, koja su se prvenstveno ispoljila na prekidima redovnog železničkog, i suvozemnog saobraćaja, rušenju i kvarenju pogotovu svih važnijih saobraćajnih objekata.“

Nedić prvo zahteva obezbeđenje železničkog saobraćaja: „Na prvo mesto po svojoj važnosti dolazi železnički saobraćaj i njemu se, po svaku cenu, mora obezbediti normalno funkcionisanje. S obzirom na ovo, za njegovo obezbeđenje mora se uložiti najveći trud i raspoloživa sredstva i upotrebiti najveći broj naoružanog ljudstva.“

Potom Nedić insistira na zaštiti saobraćaja na suvozemnim putevima: „Zaštita i obezbeđenje suvozemnog saobraćaja imalo bi se izvršiti slično kao i železničkog. S obzirom da ne raspolažemo jačim motorizovanim odredima za osiguranje saobraćaja na suvozemnim putevima, i ovde bi, u prvom redu, *morala* biti upotrebljena žandarmerija i ljudstvo oružanih odreda, a *zatim* seosko i gradsko stanovništvo pod nadzorom i kontrolom organa upravnih vlasti i žandarmerije.“

Saobraćaju vodenim putevima Nedić takođe poklanja pažnju: „Obezbeđenje saobraćaja na vodenim putevima ne predstavlja nikakvu teškoću i potrebno je samo dovoljno osigurati pristaništa i njegova postrojenja i sprečiti dolazak nepozvanih lica na plovne objekte, dok bi se istovremeno imala izvr-

Koliko je bilo brojno stanje Nedićeve „oružane snage“ u pojedinim periodima tokom 1941. godine nema preciznih podataka. Vishaupt u citiranom napisu tvrdi da je samo žandarmerija bilo 2.000–3.000 desetinu dana posle obrazovanja Nedićeve vlade.¹⁶⁸ A u istorijskom pregledu „Oslobodilački rat jugoslovenskih naroda 1941–1945.“ (knj. I) navode se podaci da je tada moglo biti žandarmerija oko 3.000 (uključujući u ovaj broj i novoformirane poterne odrede); u Ljotićevskim oružanim formacijama, objedinjenim u Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, takođe oko 3.000 ljudi, a isto toliko i četnika Koste Pećanca.¹⁶⁹ Po našoj slobodnoj proceni, „Nedićeva, oružana sila“, imala je do sredine septembra 1941. oko 10.000 ljudi, koji su bili direktno angažovani bilo na čuvanju objekata, ili u borbama protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Međutim, tek krajem novembra Nemci daju precizne podatke o snazi kvislinških vojnih formacija u Srbiji. Iz tih izvora takođe saznajemo detaljnije kakve je sve mere Nedić preduzimao u prvom tromesečju svoje vladavine na jačanju svojih oružanih snaga.¹⁷⁰ U Planu izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih Milanu Nediću, koji je bio odobren od nemačkog komandanta Srbije 1. decembra 1941. istaknuto je da je dolaskom Nedića na čelo srpske vlade odobrena i profesionalna žandarmerija od 5.000 ljudi, ali da ih je do ovog datuma bilo postavljeno samo 4.220. Kako je među postavljenim bilo i „nepouzdatih“, kojima je oduzeto oružje, i taj broj je smanjen i znosio je 3.628 žandarmerija.¹⁷¹

Prema istom izvoru saznajemo da je na dan 1. decembra 1941. postojala u Srbiji „Žandarmerija za pojačanje“ (vladi verni četnici i Ljotićevci) u jačini od 4.084 vojnika. Zatim, vladi verni četnici (pripadnici četničkog pokreta Koste Pećanca), uključujući u taj broj i 1.000 starijih ljudi koji se nalaze kod svojih kuća – oko 3.500 ljudi. Prema navede-

šiti i stroga kontrola svih lica zaposlenih na brodovima, odakle bezuslovno ukloniti sve nepouzdate i sumnjive službenike.

Obezbeđenje telefonskog i telegrafskog saobraćaja imalo bi se obezbediti. po Nediću, na taj način, „što bi se stavilo u dužnost Ministarstvu pošta i telegrafa, koje bi isto izvršilo raspoloživim ljudstvom i na način, kojim bi se postigli najbolji rezultati“.

Tako su Nedić i njegova vlada obezbeđivali „red, mir i bezbednost“ nemačkim okupatorima u Srbiji. To je bila prava svrha organizovanja ove kvislinške administracije.

¹⁶⁸ „Vladi je prepušteno pravo da pojača svoje oružane snage. Žandarmerija je sada jačine 2.000–3.000 ljudi, vrbovanjem oficira i podoficira stare srpske vojske, popeće se na 5.000 ljudi. Kao dodatak uspostaviće se pomoćna milicija i konačno će se u pojedinim naseljima obrazovati od mesnog stanovništva jedna vrsta milicije. Za ovu svrhu stavljen je od zapovednika Srbije vladi do sada na raspoloženje 15.000 pušaka i veći broj mitraljeza“ (Vishaupt, 33–34).

¹⁶⁹ *Oslobodilački rat*, I, 65.

¹⁷⁰ AVII, NAV-N-T-501, 256/001173-74, iz Turnerovog izveštaja komandi Jugoistoka od 28. novembra 1941. stoji da je: „Nedić bio i ostao uporan u jačanju svojih oružanih snaga, u prvom redu žandarmerije“.

¹⁷¹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 256/1171-72. Plan izgradnje naoružanih vladi vernih organa u Srbiji obaveštajnog odeljenja vojnog zapovednika Srbije od 1. XII 1941.

nim ciframa, proizlazi da je na dan 1. decembra 1941. godine bilo ukupno 11.212 naoružanih žandarma, vladi vernih četnika i ljotičevaca i četnika Koste Pećanca.

Pored navedenog broja pripadnika Nedićeve „oružane sile“, krajem novembra, odnosno početkom decembra 1941. postojali su specijalni policijski organi (beogradska gradska policija i policija drugih gradova Srbije), u kojima je do tada bilo regrutovano 1.432 policajca, a posebno 348 agenata. U istom periodu bilo je 5.000 ljudi u graničnim jedinicama.

Na osnovu iznetih podataka proizlazi da je ukupan broj vojnika pod oružjem, koji su po odobrenju nemačkih vojnih vlasti stajali na raspolaganju kvislinškoj vladi Milana Nedića, iznosio 17.792. Takvo stanje bilo je do kraja 1941. godine.

Naravno da je navedeni broj vojnika trebalo naoružati, tj. opremiti svom potrebnom vojničkom opremom. To Nedićeva vlada nije mogla sama učiniti, jer je bila lišena prava i mogućnosti da poseduje svoje magacine oružja i ostale vojne opreme, već se za naoružanje morala obraćati nemačkim vojnim vlastima koje su joj i odobrile držanje navedenog broja vojnika. Međutim, i nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu bile ovlašćene da na relaciji odnosa sa kvislinškom vladom u Srbiji recavaju i ovo pitanje. One su samo davale predloge svojim nadležnim komandama, komandi Jugoistoka, OKW i drugim. Tako je opunomoćeni komandujući general u Srbiji, po odobrenju vrhovnog zapovednika suvozemne vojske, izdao novo naređenje 13. decembra 1941. za naoružanje „Nedićeve oružane sile“. U navedenoj naredbi stajalo je da se naoružavaju sve vojne formacije srpske vlade: policija, žandarmerija, dobrovoljci Nedićeve vlade, dobrovoljci Ljotićevog „Zbora“, četnici vojvode Koste Pećanca; zatim, železnička granična zaštita kao i carinici. Svi su oni bili evidentirani u feldkomandanturama i krajskomandanturama i snabdeveni oružnim listovima, na kojima se nalazila fotografija naoružanog lica.¹⁷²

Za sprovođenje ovih mera naoružanja bili su odgovorni komandanti dotičnih vojnih formacija. Oni su svojim životom morali jamčiti da se, pored dozvoljenog naoružanja i municije, neće naći kod vojnika nikakva rezerva. U čl. 3. navedenog naređenja rečeno je da se sve te mere oko naoružanja, dobijanje oružnih listova i drugo, moraju obaviti do 31. decembra 1941. godine.¹⁷⁸

U skladu sa reorganizacijom srpskih oružanih odreda, koja je izvršena na predlog Upravnog štaba, odnosno njenog načelnika Harolda Turnera, od 1. decembra 1941, Milan Nedić već 16. decembra stvara veće grupe oružanih odreda: žandarmerije, dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca. Rečeno je da na području Srbije ima šest takvih grupa: 1. Rudnička grupa (komandant major Milan Kalabić); 2. Kragujevačka grupa (komandant potpukovnik Mihailo Stefanović); 3. Čačanska grupa (koman-

¹⁷² AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 256/1160, Naredba opunomoćenog nemačkog generala i vojnog zapovednika u Srbiji o načinu snabdevanja oružjem i municijom oružanih snaga Milana Nedića.

¹⁷⁸ Isto.

dant potpukovnik Božidar Kostić); 4. Požeška grupa (komandant major Manojlo Korać); 5. Užička grupa (komandant potpukovnik Sreten Stranjaković); i 6. Raška grupa (komandant poručnik Mašan Đurović). U naredbi je istaknuto i to da su komandanti grupa istovremeno i komandanti mesta u sedištu štaba grupe.¹⁷⁴

Tako je Nedić stvorio svoju „oružanu silu“. Žandarmerija mu je bila na početku glavni oslonac. Ona je bila pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova, ali i pod kontrolom nemačke okupacione uprave. Glavni joj je bio zadatak da suzbije narodnooslobodilački pokret, ali i da obavlja mnoge druge zadatke, kako bi nemački okupator mogao nesmetano da eksploatiše privredna i druga bogatstva okupirane Srbije.

b) *Dimitrije Ljotić i njegovi dobrovoljci*

Dimitrije Ljotić, bivši ministar pravde Kraljevine Jugoslavije, osni-vač, ideolog i vođa Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“, pripadao je onoj grupi profašistički orijentisanih srpskih političara koji su se odmah posle okupacije Srbije najaktivnije stavili u službu nemačkog okupatora. Iako je naredbom nemačkog komandanta Srbije od 9. maja 1941. bio zabranjen rad svih udruženja i političkih partija, ipak je odobren rad Ljotićevom fašističkom pokretu „Zbor“ već 25. maja, a to znači nepun mesec dana posle formiranja Saveta komesara Milana Aćimovića.¹⁷⁵

Videli smo u prethodnim delovima teksta da Ljotić nije lično učestvovao u vladi Saveta komesara niti u Nedićevoj vladi. Takođe smo analizirali pitanje zbog čega on nije hteo da se prihvati nijedne funkcije u kvislinškom okupacionom aparatu¹⁷⁶ (jedino je bio komesar za obnovu Smedereva, ali to mu je bila počasna funkcija). Međutim, Ljotićeve pristalice su najaktivnije učestvovala u svim kvislinškim administracijama i prilikom svake rekonstrukcije „vlade“, Nemci su uvek ozbiljno računali na njih. Sam Ljotić, iako nije hteo da se prihvati nijedne značajnije funkcije, najuže je sarađivao sa svim nemačkim okupacionim službama, posredno ili neposredno; gotovo uvek je na izvestan način uticao prilikom izbora pojedinih ličnosti na odgovornije funkcije. Već je bilo reči o tome da je Ljotić, sa svojim istomišljenicima, doprineo padu Saveta

¹⁷⁴ AVII, br. 47/4-1, k. a.

¹⁷⁵ AVII, Nća, reg. br. 3/1, k. 87. Ljotićevo pismo – Feldkomandanturi Beograd. U jednom delu pisma rečeno je: „Na osnovu čl. 3. Naredbe o zabrani rada i osnivanju udruženja od 9. maja o. g., dole potpisanom čast je zamoliti da se jugoslovenskom narodnom pokretu „Zbor“ dozvoli dalji rad. Prema pravilima, prostirao se rad pokreta na područja cele Jugoslavije, ali vodeći računa o stvarnom stanju potpisani moli da se pokretu odobri rad na srpskom okupiranom području.“ Samo tri dana kasnije Feldkomandantura u Beogradu svojim aktom pov. br. 756. udovoljila je zahtevu Ljotićevaca.

¹⁷⁶ 7. jula 1941. Ljotić je postavljen za izvanrednog komesara za obnovu Smedereva, koje je bilo porušeno usled eksplozije od 5. VII 1941. Međutim, ova funkcija Ljotiću više je bila počasna.

komesara, jer se nije slagao sa Milanom Aćimovićem. Isto tako je doprineo svojim aktivnim zalaganjem da Milan Nedić (bez većih teškoća) bude izabran za predsednika „vlade narodnog spasa“.

Prema iskazu Dragog Jovanovića na sudu, Ljotić je pored čisto partijske vojske, imao u svojim rukama dve trećine sreskih i okružnih načelnika, te je u državnoj upravi preko svojih ljudi mogao da kontroliše celokupni privredni život, ne izlažući sebe. „Pored toga, poznato je da je Milan Nedić od dana obrazovanja svoje vlade bio direktno pod tutorstvom Ljotića i Kronholca.“¹⁷⁷

Iako je Ljotićev „Zbor“ u Srbiji imao znatan broj pristalica, koje su bile najveći neprijatelji komunizma, sve do obrazovanja Nedićeve vlade oni neće imati svoje oružane formacije. Sam Nedić je izjavio na saslušanju u vezi s tim: „Što se tiče dobrovoljaca, oni su se u samom početku diferencirali u dve grupe: Ljotićevce, koji su bili pod komandom svojih oficira, i dobrovoljce, čiji su komandanti i komandiri bili iz redova bivše jugoslovenske vojske.“¹⁷⁸ Prilikom obrazovanja Nedićeve vlade (29. avgusta 1941) Bencler je u svom izveštaju, koji je tog dana uputio Ribentropu, posebno istakao da je „Ljotićeva grupa predstavljena trojicom ministara“.¹⁷⁹

Iako Ljotićevci tokom proleća i leta 1941. nisu imali svoje vojske, oni su aktivno delovali na propagandnom planu, držeći predavanja u srednjim školama, na Kolarčevom narodnom univerzitetu, na pojedinim zborovima i pri obnovi Smedereva, koje je 5. juna 1941. bilo porušeno. Počeli su i organizaciono da okupljaju omladinu na radnim akcijama, od koje će kasnije biti organizovane prve dobrovoljačke radne čete. U vezi s ovim, *Novo vreme*, u broju od 18. juna 1941, donelo je izjavu komesara Ministarstva socijalne politike, u kojoj stoji: „Baš danas mi se javilo oko 100 mladih učenika i studenata, koje privremeno namera- vamo da uputimo u naše radne čete. Mi smo u Smederevu već uputili jednu takvu radnu četvu od 120 mladića iz svih društvenih redova. Po-

¹⁷⁷ AVII, br. 1a/7, k. 1., str. 30. Cit. saslušanje Dragog Jovanovića.

¹⁷⁸ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik sa saslušanja M. Nedića od 9. I 1946. — U izjavi K. Mušickog na saslušanju od 16. III 1946. pred istražnim organima u Beogradu, povod za formiranje dobrovoljačkih odreda bila je jedna kriza Nedićeve vlade sredinom septembra 1941: „Na sednici Nedićeve vlade 15–16. IX 1941. diskutovano je o tomu da vlada nije u stanju da održi red i mir u zemlji i vlada je htela da na toj sednici podnese ostavku. Tada je, kako sam kasnije saznao, po naređenju Ljotića, ustao ministar Oljčan i usprotivio se podnošenju ostavke, jer je on mišljenja da se mogu naći sredstva za formiranje odreda, koji bi bili u stanju da održe red i mir i konkretno je predložio da on može preko organizacije 'Zbora' u roku od 24 časa staviti na raspoloženje oko 500 ljudi-boraca. Na ovaj predlog Nedić i vlada su se pokolebali i tada se odustalo od podnošenja ostavke.“

Mušicki takođe tvrdi da prethodno nije tražio odobrenje od Nemaca za formiranje Ljotićevaca-dobrovoljaca. Oni su, navodno, dali saglasnost tek kasnije da dobrovoljački odredi mogu imati do 1.500 ljudi i da im je prvobitno naoružanje bila puška i 30–40 metaka (AVII, 1/2-4, k. 169). Slično mišljenje o ovom pitanju ima i B. Kostić, koji, n. d., str. 44, iznosi mnoge pojedinosti oko formiranja Ljotićevih dobrovoljaca.

¹⁷⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153345-46.

kušaj se pokazao kao vrlo dobar i već sada u ovoj radnoj četi nalaze se oko 250 mladića."¹⁸⁰

Inače, Ljotić je davao ton u antikomunističkoj propagandi posredstvom svojih predavanja, kojima su kvislinški i okupacioni listovi uvek davali veliki publicitet. Na primer, 5. jula 1941, na Radio-Beogradu, Ljotić je održao predavanje sa temom: „Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe u Srbiji”;¹⁸¹ 19. jula: „Od nas zavisi da li će srpskom narodu biti svetlije ili crnje”;¹⁸² 3. avgusta: „Kad padnu Sovjeti, doći će sloboda i srpskom narodu”.¹⁸³

U zaplenjenoj arhivi Bds-a (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdinst — zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti), koja se čuva u arhivi Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Srbije (autor ovog rukopisa je obilno koristio celokupnu navedenu dokumentaciju), nailazimo na masu podataka kako su Nemci, odnosno njihova obaveštajna služba, redovno osluškivali glas Ljotića: o njegovom odnosu prema Aćimoviću, Nediću, Dragom Jovanoviću, Tanasiju Diniću; 0 Ljotićevom antikomunističkom raspoloženju, o delovanju propagandnog aparata „Zbora”; o odnosu prema četničkom pokretu Koste Pećanca i Draže Mihailovića i o mnogim drugim pitanjima. Češće su nemački agenti vodili sa Ljotićem (a kasnije i sa Nedićem) duže razgovore i u izveštajima obaveštavali svoje pretpostavljene u Beogradu. Tako je 27. jula jedan agent Bds-a sa teritorije NDH, obavestio o tome kakav uticaj Dimitrije Ljotić, odnosno njegov „Zbor”, ima u Hrvatskoj: „Ovdašnje pristalice Ljotićevog pokreta, kojih ima svega nekoliko vodećih lica u inteligenciji, veruju, u stvari, nepokolebljivo u to da je jedino Ljotićev pokret u stanju da Srbiju i preko nje ceo jugoslovenski prostor organizuje za novu Evropu, ali se boje da Ljotić ne pokazuje potrebnu energiju i snagu za probijanje i zato i dobija suviše malo podrške u Srbiji od strane Nemaca. Za to njegovi dosadašnji govori, koji su držani preko beogradskog radija, nisu naišli na snažan odjek.”¹⁸⁴

U jednom drugom izveštaju agenta Gestapoa od 7. avgusta 1941. opširno se analizira ličnost Ljotića kao čoveka, pa se ističe njegova jednostavnost u razgovoru, obaveštenost o svim zbivanjima u Srbiji, kao i o kontaktima koje ima Ljotićev „Zbor” sa svim nemačkim obaveštajnim službama u Beogradu. A u zaključnom delu izveštaja se konstatuje: „Opšti utisak je da je on bezuslovno jedna jaka i velika ličnost, čija

¹⁸⁰ *Novo vreme*, br. 62 od 18. VI 1941.

¹⁸¹ *Novo vreme*, 6. VII 1941. — Tada je Ljotić, pored ostalog, rekao: „Neobično sam blagodaran ovim viteškim Nemcima koji za onog Srbina i Srpkinju što u danima naše najveće narodne nesreće pokazuju glupu i gadnu bezbrižnost i površnu veselost, imaju samo gađenje i osudu. To su pravi ljudi i čovekoljupci, jer se gade kad vide pojedine članove jednog nesretnog naroda da ne osećaju narodnu nesreću. Ali oni su najbolji odgovor onima koji smatraju da Nemci žele naše uništenje.”

¹⁸² *Novo vreme*, 20. VII 1941.

¹⁸³ *Ponedeljak*, 4. VIII 1941.

¹⁸⁴ Arhiv SUP-a Srbije br. 27527/50, Izveštaj agenta obaveštajne službe SIPO i SD iz Osijeka, od 28. VII 1941.

glavna snaga leži u velikoj samodisciplini i oduševljenju, kada on pristupa delu. On bi morao, ako se ne varam, da poseduje jednu vrlo veliku odlučnost, koja bi mogla da postane nemilosrdnija."¹⁸⁵ Istog dana nemački agenti su razgovarali utroje: sa Ljotićem, generalnim sekretarom „Zbora“ Miloradom Mojićem, i najstarijim, po godinama, saradnikom „Zbora“ iz Beograda, Rankom Vujićem.¹⁸⁶ Razgovor o svim zbivanjima u Srbiji vođen je 10. septembra 1941. u prisustvu agenta nemačke obaveštajne službe sa Ljotićem i Nedićem.¹⁸⁷

Razume se, sve ove izveštaje policijskih službi koristili smo oprezno, proveravali ih, upoređivali sa drugim podacima, ali smo morali i njih konsultovati, jer oni donose najviše podataka o aktivnosti Dimitrija Ljotića i njegovog Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“, ne samo za 1941. godinu, već i za sledeće godine okupacije.

Mnogi izveštaji Glavnog tajništva „Zbora“, čije je sedište bilo u Beogradu, donose podatke za 1941. godinu o aktivnosti ove fašističke organizacije. U izveštaju od 10. septembra navodi se da Administrativni odsek „Zbora“ prima svakodnevno stranke i interveniše kod raznih nadležstava pismeno i usmeno. Navodi se podatak da je od početka rada, posle okupacije Srbije, kroz prostorije „Zbora“ prolazilo dnevno po 40 lica, koja su bila njihove pristalice i tražili obaveštenja o mnogim pitanjima.¹⁸⁸

Za nas je međutim, najinteresantnije, u ovom problemu koji analiziramo, kako su stvarane oružane jedinice pripadnika „Zbora“, koje su bile angažovane u borbi protiv partizana tokom celog rata, a u koje su Nemci, od svih kvislinških oružanih formacija, imali najviše poverenja. To su bile, u stvari, „udarne kvislinške jedinice“. Za razliku od Srpske žandarmerije, kojom je tokom 1941. godine rukovodilo neposredno Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ljotićevi dobrovoljci bili su pod Nedićevom komandom, a kasnije posle dolaska generala Majsnara, komandanta SS i policije, dobrovoljci su bili pod njegovom komandom.

Štab Srpske dobrovoljačke komande (SDK) formiran je 15. septembra 1941. godine. Sedište mu je bilo u Beogradu, a njegov prvi komandant bio je pukovnik Košta Mušicki.¹⁸⁹ Već sledećeg dana bili su formirani Prvi, Drugi i Treći dobrovoljački odred, a narednih dana dobrovoljačke čete u Nišu, Čupriji i Paraćinu. Do kraja septembra upisuje se samo u Beogradu 975 dobrovoljaca, što zajedno sa radnom službom, koja je bila angažovana na raščišćavanju ruševina Smedereva, čini oko 1.100 ljudi. Odmah su ove kvislinške jedinice bile posiate u borbu protiv partizana gotovo u sve krajeve Srbije, gde su se svirepo obračunavale sa komunistima i njihovim simpatizerima.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Isto, Izveštaj agenta SIPO i SD iz Beograda, od 7. VIII 1941.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto, Izveštaj od 10. IX 1941.

¹⁸⁸ AVII, br. reg. 15-1, f. 4, k. 154.

¹⁸⁹ AVII, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169, Zapisnik o saslušanju Koste Mušickog, od 16. III 1946, pred istražnim organima u Beogradu; B. Kostić, n. d., 44; AVII, br. 37-1, f.l. k. 154.

¹⁹⁰ AVII, reg. br. 2/3, k. 153, f. 4, elaborat na 20 strana.

U prvoj polovini oktobra formirani su: Četvrti, Peti, Šesti, Sedmi i Osmi srpski dobrovoljački odred, sa samostalnim četama u Arilju i Paraćinu, a krajem oktobra Deveti i Deseti; 12. i 18. novembra: Jedanaesti i Dvanaesti srpski dobrovoljački odred. Prema podacima srpske dobrovoljačke komande, njen štab je imao komandanta, pomoćnika, adju-tanta, intendanta, blagajnika; zatim, vaspitni i obaveštajni odsek. Ovakva organizaciona, odnosno komandna struktura bila je i po odredima. Svaki odred imao je najčešće po 3 čete; ove su se delile na po 4 voda, a u sva-kom je bilo po oko 100 dobrovoljaca.¹⁹¹

Ubrzo posle obrazovanja, dobrovoljačke jedinice pod komandom Srp-ske dobrovoljačke komande već su se bile „afirmisale“ u borbama protiv partizana (za razliku od žandarmerije koju su Nemci uvek sumnjičili kao nepouzdanu). To se može zaključiti i iz referata Harolda Turnera od 21. septembra 1941, u kome je posebno istaknuto da se na srpske dobrovoljce može gledati sa poverenjem: „Dobrovoljci i Ljotičeve trupe, koji su se stavili na raspoloženje novoformiranim policijskim snagama i koji su nepobitno odlično dejstvovali, mogli bi i nadalje da vrše akciju čišćenja u prostoru između Beograda i Gradišta, pošto je ovde prvenstveno u pi-tanju čisto borba za suzbijanje komunizma.“¹⁹²

Posle obrazovanja Nedićeve vlade, ceo kvislinški propagandni aparat bio je angažovan u agitaciji oko vrbovanja ljudi u Ljotičeve dobrovoljce. Radio, kvislinška štampa, zborovi i mnoge konferencije bili su posvećeni ovom pitanju. Dvadeset sedmog septembra 1941. u vezi s ovim Srpska dobrovoljačka komanda (u stvari, Glavno tajništvo „Zbora“), izdala je i svoj prvi proglas. U njemu je rečeno: „Dobrovoljci, svojom brzom i od-lučnom akcijom vi ćete spasiti na desetine i stotine hiljada života ne-vinih Srba i milijarde vrednosti državne i narodne imovine. Odazivamo se pozivu vojnika i junaka, generala M. Nedića, predsednika naše srpske vlade, i stavimo svoje snage u službu otadžbine. Sretajmo se i zbijajmo u redove junačkih dobrovoljaca.“¹⁹³

¹⁹¹ Isto. — Glavno tajništvo „Zbora“ uputilo je 8. XI 1941. načelniku štaba SDK dopis sledeće sadržine: „Pošto štab SDK zvanično postoji od 15. IX, a stvarno od 1. IX 1941, jer već toga dana bio je formiran 1. đачki srpski dobrovoljački odred (a sad 3. srpski dobrovoljački odred), a neposredno iza toga formiran je sadašnji 1. srpski dobrovoljački odred u Smederevu. Stoga je potrebno najhitnije učiniti sledeće: da komandant štaba SDK donese jednu klauzulu po kojoj će se izvršiti isplata prinadležnosti za mesec septembar svih onih dobrovoljaca koji su stupili na dužnost 1. septembra“ (AVII, br. reg. 37-1, f. 1, k. 154).

¹⁹² Zb. NOR, 1-1, 446–447.

¹⁹³ AVII, br. 11/1, k. 87. — U daljem tekstu ovog proglasa rečeno je: „Rodoljubi, stavite sve svoje snage u službu otadžbine, kojoj je danas više nego ikad potrebna svetla misao i snažna mišica. Upisivanje dobrovoljaca vrši se svakog dana od 7,30 do 10 časova.“ Sličan proglas izdalo je Glavno taj-ništvo Ljotičevog „Zbora“ 9. X 1941, u kome se „srpski narod“ poziva da pomogne Nemcima i Nediću kako bi se što pre uništili komunisti. U proglasu se govori o ludom ratu sa Nemcima 1941, o humanim motivima Nedića kao pref. „vlade narodnog spasa“, o represalijama Nemaca protiv stanovništva Srbije itd. (AVII, br. 5/9-1, k. 27).

Zanimljivo je istaći da su pripadnici Ljotićevog „Zbora“, posle stupanja u oružane odrede polagali zakletvu pred svojim starešinama, dajući obećanja da će se beskompromisno borati i da će dati život, ukoliko zatreba, u borbi protiv komunizma. Zabeleženo je da je 8. oktobra u Smederevu položio zakletvu Prvi srpski dobrovoljački odred; da je tom prilikom organizovan „silan ceremonijal“ u prisustvu bana Dunavske banovine, načelnika Banske uprave, predstojnika Gradske policije, predsednika Gradske opštine, i, razume se, Dimitrija Ljotića, komesara za obnovu Smedereva. Ljotić nije propustio priliku da kaže nekoliko reči svojim vojnicima, koje je slao „u krstaški pohod“ u borbu protiv komunista.¹⁹⁴

Stupanje u četnike Koste Pećanca i Ljotićeve dobrovoljce bilo je na izvestan način „stimulativno“, pa je službenicima koji stupe u ove kvislinške vojne formacije davano nagradno odsustvo. U vezi s tim Nedićeva vlada propisala je Uputstvo 15. oktobra 1941, koje je dostavljeno svim banskim upravama. U njima čitamo sledeće: „U vezi odluke Ministarskog saveta da se službenicima svih resora, koji žele da stupe u dobrovoljačke odrede ili četnike, odobri neodređeno odsustvo za vreme dok se nalaze u dobrovoljačkim jedinicama, ili četničkim odredima, a za to vreme da njihove porodice primaju njihove pune prinadležnosti, izvolite saopštiti područnom vam osoblju da se svi službenici, koji žele da stupe u dobrovoljačke jedinice ili četničke odrede, upute štabu srpskih dobrovoljaca, odnosno štabu svih četničkih odreda, radi odašiljanja u jedinice gde bude za to potreba iziskivala.“¹⁹⁵

Prema nemačkim izvorima, do kraja novembra 1941. u Srbiji je bilo 4.084 dobrovoljaca Ljotićevog „Zbora“.¹⁹⁶ Od svih pripadnika kvislinških vojnih formacija, dobrovoljci su bili najodaniji Nemcima, najhrabriji u borbi protiv partizanskih odreda i pripadnika NOP-a uonšte. Ljotićevci su bili najpoznatiji po surovim zločinima protiv naroda Srbije. Citirani primer već dovoljno govori da su u pretresu i hapšenju u Kragujevcu, 20. oktobra 1941. pomagali Nemcima pripadnici 5. dobrovoljačkog odreda, kojima je komandovao Marisav Petrović. Takvih primera bilo je, razume se, i u drugim delovima Srbije, i to ne samo 1941. već za sve vreme okupacije.

Krajem 1941, a naročito početkom 1942, počela je u okviru Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“ da aktivnije deluje Ljotićeva omladinska organizacija „Beli orlovi“, koja je bila formirana još pre drugog svetskog rata. Budući da je iz njenih redova najveći broj ljudi regrutovan u oružane formacije SDK, malo šire ćemo analizirati celo ovo pi-

¹⁹⁴ *Novo vreme*, 9. X 1941.

¹⁹⁵ AVII: NAV-N-T-501, 256/1171-72, Izveštaj opunomoćenog komandanta (obaveštajno odeljenje) od 1. XII 1941. komandantu Jugoistoka.

¹⁹⁶ AVII) K_18> r_ br- 178

tanje. „Beli orlovi“ su u početku imali najviše pristalica u Smederevu, rodnom mestu Dimitrija Ljotića. Kasnije, ova organizacija delovala je i u ostalim delovima Srbije, naročito u srednjim školama: Aleksinca, Niša, Valjeva, Beograda i drugih. Organizacija je imala zadatak da okuplja omladinu i da je vaspitava u fašističkom duhu. Ona je u svom sastavu uglavnom imala srednjoškolce i studentsku omladinu, dok među radničkom omladinom, tako reći, nije uopšte imala pristalica.¹⁹⁷ Članovi organizacije „Beli orlovi“ bavili su se potkazivanjem i denunciranjem naprednih omladinaca i bili u čvrstoj vezi sa organima Specijalne policije.¹⁹⁸ Sastavljali su razne spiskove simpatizera i aktivista NOP-a i dostavljali ih policiji na dalju nadležnost.¹⁹⁹

U srpske dobrovoljačke odrede počeli su da dolaze pojedini učenici srednjih škola, naročito od novembra 1941. godine. To su bili pretežno slabi učenici, avanturisti, u najvećem broju stanovnici gradova, ali uglavnom iz imućnijih građanskih porodica, koje su i same bile neprijateljski raspoložene prema narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, u redovima dobrovoljaca-Ljotićevaca, nalazio se i jedan broj izbeglica-omladinaca koji su iz raznih pobuda stupali u ovu kvislinšku vojnu formaciju.²⁰⁰ Učenici srednjih škola, koji su stupili u redove dobrovoljaca bili su takođe „stimulisani“. Primali su platu od 2.000–3.000 dinara, a vreme

¹⁹⁷ U izveštaju OKKPJ za Leskovac, januara 1942, pisalo je da je najveći broj Ljotićeve omladine u gradu bio u gimnaziji i tekstilnoj školi i da oni čine smetnje u pogledu izvođenja akcija (AIRPS, PKS, 1245). U Nišu je rad omladine bio otežan tokom 1942, naročito u Trgovačkoj akademiji zbog prisustva omladinaca Ljotićevaca. Ljotićevci su stalno potkazivali omladince pripadnike NOP-a. Sem toga, Ljotićevci su u školi češće održavali predavanja sa antikomunističkim sadržajem (AIRPS, OK Niš, br. 8577).

¹⁹⁸ Ћосмајак, агент Специјалне полиције, кога су због његових злочина током 1942. ликвидирали припадници NOP-a, био је члан Лјотићевог „Збора“. То се види и из писма Главног тајништва „Збора“, одсек „с“, које је 18. XI 1941. упућено лично Д. Ћосмајцу: „Пошто је наредбом другог председника Д. Лјотића забрањено ношење зборашке значке, то вам се овим путем ставља до знанја да од дана примитка овог акта престанете носити знаčku. Као прави збораш, сматрам да ћеш схватити значај овога наређења, тим пре што ти својством своје дужности вршиш hapшење носећи на реверу знаčku „Збора“, чиме се даје утисак да за све hapшење долази иницијатива од покрета „Збор“ (AVII, br. 36-1, f. 1. k. 154).

¹⁹⁹ U Smederevu je jedan član „Belih orlova“, po direktivi organizacije bio poslat u Kosmajski partizanski odred 1942, sa zadatkom da likvidira rukovodstvo odreda. Drugovi iz odreda uspeali su da ga otkriju kao agenta i bio je streljan (AIRPS, Mg. OK. Beograd, br. 63, str. 15).

²⁰⁰ Kvislinzi su češće jedni druge optuživali za zločine, maltretiranja i pljačku lične imovine. To se види i iz pisma jednog Ljotićevog poverenika koji mu piše 31. X 1941: „Četnici bez ikakvih skrupula vrše pljačke i slučaj Vrankića, koga je Pčinjski vojvoda osudio na smrt, pa istu presudu zamenio novčanom kaznom u iznosu od 50.000 dinara, kao i opljačkao luksuzni automobil, koji Pčinjski upotrebljava za svoju ličnu upotrebu, jasno pokazuje kako se narod ovog kraja (Leskovca) nalazi u zaista teškom položaju... I u Nišu nije mnogo bolje stanje, život je sav zamro, hapšenja se vrše na sve strane po naredbi naše policije i nemačkih vlasti; radnje su zatvorene; tek se radi od 9–12 časova, posle podne nikako, a svet je u jednom smrtnom strahu od sutrašnjice“ (AVII, br. 2/9, 1, k. 27).

provedeno u dobrovoljačkoj službi priznavalo im se kao vreme provedeno u školi.²⁰¹

Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade davalo je stipendije, radi nastavka studija na univerzitetima u Nemačkoj, u prvom redu onim srednjoškolcima – maturantima i studentima koji su se istakli u borbama protiv partizanskih odreda u Srbiji, o čemu su davale preporuke komande srpskih dobrovoljačkih odreda. Samo u februaru 1942. poslato je 60 dobrovoljaca na školovanje u Nemačku, koji su bili stipendisti „vlade narodnog spasa“ u Beogradu.²⁰²

Komanda Srpskih dobrovoljačkih odreda, aktom br. 820 od 10. februara 1942, tražila je od Ministarstva prosvete da omladinci koji se nalaze u redovima dobrovoljaca budu priviđeni kao studenti „reorganizovanog Beogradskog univerziteta“, za koji se smatralo da će početi da radi 1942. godine: „Ako se rang-lista za prijem studenata na Univerzitetu bude sastavljala samo na osnovu uspeha na ispitu, bez uzimanja u obzir nacionalnih kvalifikacija“, pisalo je u aktu, „doći će se u položaj da Univerzitet prima uglavnom nacionalno-neaktivne elemente, koji će po svršenim studijama doći za starešine današnjim nacionalno aktivnim, koji će ostati školski unakaženi“. Zbog svega toga SDK je tražila da „nacionalne zasluge“ omladinaca-dobrovoljaca u borbi protiv komunizma budu osnovni kriteriji prilikom sastavljanja rang-liste za prijem studenata na Univerzitet.²⁰³

Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade, u aktu od 17. februara 1942, smatrajući da su vojne operacije uglavnom završene, tražilo je od Komande srpskih dobrovoljačkih odreda i štaba Komande četničkih odreda Koste Pećanca da se svi učenici srednjih škola koji se nalaze u ovim je-

²⁰¹ AS, br. 25206, Izveštaj Ministarstva prosvete od 10. XII 1941. Predsedništvu Ministarskog saveta. – Do koje mere su pripadnici Ljotićevog „Zbora“ bili antikomunistički raspoloženi, može se videti iz pisma Glavnog tajništva, odsek „S“, koje je upućeno lično Milanu Nediću 3. XII 1941. U njemu se uprava grada optužuje za liberalan odnos prema komunistima, da pojedince preko „veza“ oslobađa iz zatvora a da za pojedine „istaknute“ komuniste prima čak i mito (AIRPS, *Vlada M. N.*, I, 6). Ta neslaganja među kvislinzima poprimala su katkad takve razmere da su jedni drugima pripremali atentate. Agent BDS „J-56“ u svom izveštaju od 26. XI 1941, na primer, izveštava svoje pretpostavljene da Ljotićevci pripremaju atentat na Milana Acimovića i Dragog Jovanovića zbog toga što ovi pokušavaju da sarađuju sa četnicima DM: „Kao što je sa sigurne strane poverljivo saopšteno, nameravaju neka lica, koja pripadaju krugovima oko Ljotića i dobrovoljačkih jedinica, da u toku ove nedelje izvrše atentat na gore navedene“ (Arhiv SUP-a Srbije, BDS, br. 32543/51, neregistrovano).

²⁰² AS, br. 4-211/42, Rešenje Ministarstva prosvete Nedićeve vlade od 6. II 1942.

²⁰³ AS, br. 820/42, Pismo Srpske dobrovoljačke komande Ministarstvu prosvete, 10. II 1942. U mnogim krajevima Srbije, komande dobrovoljačkih odreda naređivale su upravama srednjih škola da obavezno formiraju omladinske organizacije Ljotićevog „Zbora“. Tako je komanda Šumadijskog odreda maja 1942. izdala naređenje direktoru realne gimnazije u Prokuplju da u višim razredima gimnazije obavezno formira organizacije „Nacionalne omladine“ (AS, br. 24-283/42).

dinicama vrata u škole, kako ne bi izgubili školsku godinu.²⁰⁴ Međutim, veoma mali broj učenika javljao se u matične škole da nastavi učenje. Zbog toga je 21. maja 1942. Ministarstvo prosvete donelo specijalnu Uredbu za slušaoce srednjih, viših i visokih škola koji su se nalazili u dobrovoljačkim jedinicama i četničkim odredima Koste Pećanca. U članu 2. pomenute Uredbe pisalo je sledeće: „Učenici srednjih i srednjih stručnih škola koji su se do kraja novembra 1941. javili u dobrovoljačke i četničke odrede, smatraju se redovnim učenicima u školskoj 1941/42. godini i pošto prethodno budu završili specijalni kurs polagaće razredni i viši tečajni ispit.“ Za studente univerziteta i visokih škola koji su u istim jedinicama proveli najmanje četiri meseca, rečeno je u Uredbi, da će im se priznati dva semestra sa vežbama i seminarima u školskoj 1941/42. godini, bez obzira na to da li su ove ustanove radile u tom periodu.²⁰⁵

Na osnovu Uredbe, za učenike viših razreda — dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca bio je osnovan 9. avgusta 1942. specijalni tečaj internatskog tipa pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi u Beogradu koji je počeo 1. oktobra, i nastava je trajala dva meseca. Sve lične i materijalne rashode za izdržavanje i organizaciju nastave obezbedilo je Ministarstvo prosvete iz vanrednih kredita. Tečaj je završilo 264 učenika: iz gimnazije 184, iz učiteljskih škola 42, iz trgovačkih akademija 28 i iz srednjo-tehničkih škola — IO.²⁰⁶

Tako su se ovi „nacionalno pouzdani“ elementi ipak „okvalifikovali“ i ponovo vratili u svoje bivše jedinice; oni su služili kao istureni odredi Nedićevih plaćenika i ginuli svakodnevno u borbi protiv partizanskih odreda Srbije.

Jedan broj ovih srednjoškolaca na koje je neprijatelj imao veliki uticaj, sasvim je napustio školovanje i tražio životnu karijeru u jedinicama koje su verno služile okupatoru i bile redovno angažovane u borbi protiv sopstvenog naroda. Prema Izveštaju direktora srednjih škola, krajem 1942. godine na teritoriji Srbije iz 45 srednjih škola stupila su u ove kvislinške jedinice 452 učenika.²⁰⁷

Zanimljiv je podatak da je Beograd, na primer, 1942. imao 25 srednjih škola. Svaka je imala prosečno oko 1.000 učenika, a u redovima dobrovoljačkih odreda nalazilo se svega 37 srednjoškolaca. Razume se, ljotićevci su imali svoja uporišta u svim beogradskim gimnazijama, negde manje, negde više. Ali je činjenica i to da je naročito u prvoj polovini 1942. partijska i skojevska organizacija u Beogradu bila još jaka i imala velikog uticaja na srednjoškolsku omladinu, tako da su skojevski aktivni i tzv. jezgra svojom aktivnošću i agitaciono-propagandnim radom doprinosili da je velika većina srednjoškolaca simpatisala i poma-

²⁰⁴ AS, br. 11-261/42. Pismo Ministarstva prosvete, 17. II 1942.

²⁰⁵ AS, br. 33-106, Uredba Ministarstva prosvete, 21. V 1942.

²⁰⁶ AS, br. 33-106/42, Izveštaj štaba srednjoškolskog tečaja pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, 30. XII 1942.

²⁰⁷ AS, br. 33-106, Izveštaj direktora srednjih škola Ministarstvu prosvete, decembra 1942.

gala oslobodilački pokret i suprotstavljala se kvislinškim omladinskim organizacijama i njihovom uticaju.

Evidentno je, takođe, da su samo iz dve kragujevačke gimnazije (Prva i Druga muška), tokom 1942. godine u redovima dobrovoljaca nalazilo 58 srednjoškolaca. To su one iste škole iz kojih su 21. oktobra 1941. godine učenici, zajedno sa svojim profesorima, odlazili na streljanje sa pesmom na usnama, kao pripadnici oslobodilačkog pokreta. Mnogi učenici ovih gimnazija bili su borci partizanskih odreda. Tada je kragujevački okrug spadao u jače u Srbiji po aktivnosti partijske i skopske organizacije, pa i po akcijama partizanskih odreda. Međutim, 1942. situacija se sasvim izmenila. Oslobodilački pokret u ovom, kao i mnogim drugim okruzima, pretrpeo je osetne gubitke. Neprijatelj je zbog toga bio u ofanzivi i lakše je mogao da stvara svoja uporišta u mnogim institucijama, pa i u srednjim školama. Isti zaključak bi se mogao izvesti i za srednje škole u Sapcu, Čačku, Valjevu, Kraljevu i mnogim drugim mestima.

c) *Četnici Koste Pećanca*

Košta Milovanović Pećanac, poznati četnički „vojvoda” još iz doba prvog svetskog rata (kada je zlosrećno vodio oružani ustanak naroda topličkog kraja 1917. godine protiv austrougarske okupacije), kao predsednik četničkog udruženja Kraljevine Jugoslavije pristupio je nemačkim okupatorima među prvim srbijanskim kolaboracionistima. Budući da su njegove jedinice već od početka predstavljale značajnu snagu „Nedićeve oružane sile”, smatramo da ovaj pokret treba šire analizirati, kako bi se imala potpunija slika o svim kvislinškim oružanim formacijama, koje je Nedić, u prvim mesecima svoje vladavine, suprotstavio partizanskim odredima Srbije.²⁰⁸

Na saslušanju u Beogradu 9. januara 1946. Milan Nedić je izjavio da su mu četnici Koste Pećanca, bar u prvo vreme, nakon obrazovanja „vlade narodnog spasa”, dosta pomogli u obračunavanju sa partizanskim odredima Srbije. Jer, kako je on naglasio, oni su već tada bili organizovani u snažnije odrede, bataljone i čete; bili su relativno dobro naoružani, oružjem bivše jugoslovenske vojske, a imali su i „sposobno rukovodstvo, na čelu sa Kostom Pećancem”. Posebno Nedić navodi ulogu Nemaca, naročito šefa Gestapoa u Beogradu, dr Krausa, u tome da se Košta Pećanac stavio u službu okupatora, odnosno pripojio svoje četnike kvislinškoj srpskoj vladi.²⁰⁹

²⁰⁸ Opširnije o ovom pitanju vidi, Dragoljub Petrović, *Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941*, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/68, str. 173–205.

²⁰⁹ Arhiv SUP-a Srbije, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946; AVIL, br. 16/7-4, k. 1.

Nema dovoljno sačuvanih dokumenta da bi se detaljnije analizirao razvoj četničke organizacije Koste Pećanca tokom 1941, kada ona dostiže svoj najveći uspon. To i nije cilj ovog dela našeg rukopisa. Namera nam je da u najopštijim crtama damo prikaz kako je došlo do toga da jedna nacionalna, rodoljubiva organizacija, koja je imala lepu tradiciju i ne malu popularnost među stanovništvom Srbije pre rata, stavi svoje snage u službi nemačkog okupatora, samo nekoliko meseci posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

Postojeći izvori, iako oskudni, nedvosmisleno ukazuju da se rad četničke organizacije Koste Pećanca u periodu okupacije može podeliti na dve faze: prva je od aprila do avgusta 1941. a druga, od avgusta do kraja 1942, kada praktično prestaje njen rad. Prva faza karakteristična je po tome što Košta Pećanac, bar zvanično, ne sarađuje sa okupatorom. Podatke o prvim njegovim oružanim jedinicama, međutim, nalazimo još pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Na to ukazuje pismo Milorada Veličkovića, koje je uputio 30. januara 1942. godine generalu Stevanu Radovanoviću, komandantu Nedićeve žandarmerije: „Košta Pećanac 4. IV 1941. poslao mi je poruku iz Beograda da ga 6. IV čekam u Nišu. Sastali smo se 7. IV u Nišu. Vojvoda K. Pećanac je doneo sa sobom naredbu g. ministra vojske i mornarice str. pov. ađ. br. 3645, s kojom naredbom smo otišli kod komandanta V armije, dali smo trebovanja na osnovu kojih smo iz magacina u niškom gradu dobili odelo, obuću, puške, municiju i bombe, kao i druge potrebe za 600 ljudi. Sve smo oterali u Beloljin. 8. IV uveče razdelili smo četnicima oružje, odelo i drugo i rasporedili ih u tri grupe. Prva grupa upućena je u pravcu stare srpske granice ka Prepolcu. Druga grupa ka Blaževu, a treća je grupa pošla sa nama uz Toplicu, pravac selo Žuč—Merčez—Lukovo—Lukovska Banja, dok nismo došli u planinu Kopaonik na mestu zvanom 'Siepi Jelak'. Sve tri grupe krenule su iz Kuršumlje svaka u svom pravcu 10. aprila prošle godine u 4 sata izjutra.”²¹⁰

Slične podatke nalazimo i u pismu vojvode Stojana Vrnjačkog, koji tvrdi da se 17. aprila sastao sa Kostom Pećancom u Mladenovcu i da mu je ovaj naložio da dođe u Prokuplje, a odatle u pravcu štaba K. Pećanca, koga je već bio formirao. Ovi primeri, kao i neki drugi podaci daju nam osnove da zaključimo da je Pećančeva grupa bila prva četnička formacija i uopšte prva nacionalna oružana formacija, koja je stvorena još pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

Međutim, postavlja se jedno ključno pitanje — iz kojih slojeva društva je Pećanac regrutovao ljude u svoje redove i, povezano s ovim, kakvi su mu bili ideološki ciljevi, opredeljenja, planovi; na kojim pitanjima je regrutovao ljudstvo u redove „nacionalnih boraca”. Na ovo pitanje nalazimo odgovor u mnogim kvislinškim dokumentima iz tog perioda. Naime, najveći broj četnika Koste Pećanca u periodu april—avgust nalazio se, kao i u kasnijem periodu, na jugu Srbije. Sedište grupe četnika, koja je neposredno okruživala Pećanca, bilo je do juna 1941. na istočnim ograncima Kopaonika, na Sokolović i, uglavnom, na Kosanici,

¹¹⁰ AVII, Nća, kut. 20, f. 2, reg. br. 35.

gde je vodio sporadične borbe sa albanskim fašistima. Prema tome, osnovna deviza ove nacionalističke organizacije bila je tada „odbrana srpstva“, odnosno sprečavanje upada albanskih četa na teritoriju uže Srbije. Dakle, deviza nacionalistička, šovinistička, a ne antifašistička, antiokupatorska. Ni u jednom dokumentu Koste Pećanca, ne nalazimo podatke da ise on i njegovi četnici hoće da bore protiv okupatora, protiv porobljivača naše zemlje. Međutim, uprkos činjenici da predratna četnička organizacija nije uživala neki naročiti ugled među stanovništvom Srbije, ipak, u danima opšte dezorijentacije, kada je okupator koračao gotovo svakim delom naše domovine, glasovi o Kostu Pećancu zvučili su kao o simbolu borbe protiv okupacije. To je doprinelo da u redove Koste Pećanca stupaju ljudi iz raznih slojeva društva: bilo je radnika, seljaka, intelektualaca, omladine i drugih, koji su rukovodeći se patriotskim pobudama i sami tražili četnike da im se pridruže.²¹¹

Prvi put nemački izvori spominju četnike Koste Pećanca u maju 1941, ali ne sa simpatijama, već sa podozrenjem. To se vidi i iz izveštaja štaba 60. nemačke pešadijske divizije od 17. maja 1941, u kome je rečeno i ovo: „U selima je stanovništvo još povremeno uznemireno od naoružanih bandi, koje, upotrebljavajući oružje, prisiljavaju narod da daje namirnice, pa u slučaju protivljenja ne prezaju ni od ubijanja... Pored ove vrste čisto razbojničkih družina okupili su se, mestimično, srpski politički fanatici pod imenom četnika. Oni pokušavaju da terorom pokrenu narod protiv nemačkih okupacionih trupa, odnosno da prisile predsednike opština, u krajevima u kojima Srbi ne upravljaju, da toleriraju srpski narod. Četnici hoće da se predstave kao velika i široko zasnovana organizacija. Međutim, činjenica što se oni usuđuju da se pojave samo u malim zabačenim opštinama, dokazuje njihov stvarni uticaj. U mašti stanovništva četnici su okruženi mnogo preteranim oreolom, koji se, pre svega, izražava u strahu od njih.“²¹²

Na osnovu zapisa Rade Drainca saznajemo da su Nemci u Jankovoj klisuri tokom maja i juna, na ulazu u topličku oblast bili napisali table na kojima su nacrtane mrtvačke glave, što je upozoravalo da se negde u blizini nalaze naoružani ljudi i da od njih pretila opasnost.²¹³ To što su Nemci u periodu maj–jun na izvestan način proganjali četnike, odnosno preduzimali izvesne preventivne mere, dovelo je do toga da je Košta Pećanac u pojedinim delovima Srbije sticao izvesnu popularnost, bez obzira na to što je Partija u tom periodu organizovano delovala, pripremala mase za oružanu borbu i stvarala svoje uporište gotovo u svim krajevima Srbije.

²¹¹ D. Petrović, n. r., 179.

²¹² Zb. NOR, 1-1, 333.

²¹³ Rade Drainac, Crni dani, Zapisi, 77–78. – U cit. izveštaju štaba nemačke 60. pešadijske divizije od 17. maja 1941. rečeno je i ovo: „U postupcima sa naoružanim bandama ne igra nikakvu ulogu da li su u pitanju četnici ili prosta razbojnička družina. Svaki koji se bespravno zatekne pod oružjem, već je proigrao svoj život“ (Zb. NOR, 1-1, 333).

U nizu mera koje je preduzimao, treba zabeležiti da je Košta Pećanac 28. juna 1941 (dakle, na Vidovdan), organizovao polaganje zakletve za sve svoje četnike. To ne bi bilo toliko važno, da nije toga istog dana u naredbi, koja je pročitana svim četnicima, rečeno da se nemački i italijanski vojnici, dokle god se budu korektno ponašali prema narodu Srbije ne smeju napadati i ubijati. Ovde se uočava prvi put da Pećanac i njegova organizacija počinju da evoluiraju u smislu izvesne simpatije, čak i čuvanja integriteta fašističkih okupatora. Međutim, u istoj naredbi se predviđa smrtna kazna i za one osobe koje se uhvate u službi neprijatelja ili na delu protiv svog naroda i države, i „svako sumnjivo lice, koje radi protiv našeg naroda i otadžbine, a to potvrde pod zakletvom najmanje 2 do 3 lica”.²¹⁴ Ali Pećanac tada nije definisao ko su tada njegovi pravi neprijatelji: da li okupatori, s kojima će uskoro početi da sarađuje, ili komunisti, koji su se baš tih dana intenzivno pripremali u svim krajevima Srbije za pokretanje oružane narodnooslobodilačke borbe.

Činjenica je da su oružane grupe nacionalističkog smera, prvih nekoliko meseci posle okupacije, gravitirale većim delom Kosti Pećancu. Četnički pokret Draže Mihailovića još je bio nedovoljno razvijen. Pod komandu Koste Pećanca stavio se čak i general Ljuba Novaković. On je u maju i junu 1941. bio na Ravnoj Gori. Zbog neslaganja sa Dražom Mihailovićem došao je u Šumadiju, gde ga je Pećanac naimenovao za vojvodu šumadijskog a on priznao Pećanca za vrhovnog starešinu. U okolini Kruševca i oko Rasine, major Keserović je takođe sakupio jedan broj vojnika i zajedno s njima pristupio organizaciji Koste Pećanca. Slično su postupili Milutin Radojević, koji se kretao, sa svojom grupom, oko Stalaća i Zitkovca, i Mašan Đurović, koji je u Ibarskom basenu okupljao svoje simpatizere, uglavnom pod parolom zaštite stanovništva od Albanaca, a kasnije i protiv Nemaca. Ovi i mnogi drugi četnički komandanti u jednom periodu, u leto 1941, sarađivali su sa štabovima partizanskih odreda i izvodili zajedničke akcije protiv okupatora i njegovih saradnika.²¹⁵

Samo u Toplici evidentno je da je znatan broj četnika Koste Pećanca bio raspoložen za saradnju sa štabovima partizanskih odreda. U vezi s tim, na inicijativu Okružnog komiteta KPJ za Niš, 23. avgusta 1941. održan je jedan širi sastanak, na kome je pored četiri člana OK, bilo prisutno i oko 20 četničkih vojvoda. Na ovom sastanku postignut je sporazum da se koordiniraju akcije protiv okupatora i da podjednak broj

²¹⁴ AVII, Nća, kut. 33, f. 13, reg. br. 3.

²¹⁵ D. Petrović, n. r., 177–181. — Interesantna su dva pisma A. Rankovića upućena Titu, u kojima se govori o saradnji sa četnicima uopšte, a posebno sa Kostom Pećancem. U pismu od 14. avgusta Ranković ističe mogućnost da se Pećančeve snage uključe u borbu protiv okupatora, budući da je takvo raspoloženje četnika postojalo (Arhiv CK KPJ br. 21894). A u pismu od 11. IX 1941. Ranković piše: „Drugi pregovori su vođeni sa grupom četnika koji stoje pod komandom K. Pećanca, ali koji se ne slažu sa njim, no koji imaju ipak veze od Aćimovića do Krausa” (Zb. NOR, 1-2, 128).

ljudstva daju i četnici i partizani.²¹⁶ Nekoliko dana kasnije, Okružni komitet KPJ za Kraljevo uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ, u kome ga obaveštava o potpisanom sporazumu sa predstavnicima četničke organizacije, ali se napominje da sporazum „ima deklarativan karakter pošto organizovane oružane ljude četnici u ovom kraju nemaju”.²¹⁷

Sličnih izveštaja o sporazumevanju na bazi zajedničke borbe protiv okupatora bilo je i sa četnicima Draže Mihailovića i sa organizacijom Koste Pećanca.

Za našu temu, međutim, mnogo je interesantnija i važnija ona druga faza delovanja četnika organizacije Koste Pećanca, tj. period od kraja avgusta 1941, kada se Pećanac sporazumeva sa nemačkim okupatorima i kada njegovi oružani odredi predstavljaju značajan oslonac Nedićevoj „oružanoj sili” u borbi protiv oslobodilačkog pokreta Srbije. Nemačka i kvislinška dokumenta, pa i dokumenta NOP-a, bacaju dovoljno svetlosti na period o kome je reč. Zato ćemo i pokušati da o njemu nešto više kažemo.

Prvo pitanje koje se u vezi s ovim postavlja jeste, otkad datira saradnja Pećanca sa nemačkom kontraobaveštajnom službom i, u vezi s tim, ko je dao inicijativu za saradnju: Nemci ili Košta Pećanac. Neki, doduše, neprovereni izvori ukazuju da je Pećanac još pre napada Nemaca na Jugoslaviju bio u dosluhu sa nemačkom obaveštajnom službom, pa se kao argument navodi da je „predsednik Glavnog odbora i komandant svih četničkih odreda” odbio da učestvuje u puču od 27. marta 1941. godine. Isto tako, u toku okupacije nismo mogli naći podatke otkad Pećanac sarađuje s Nemcima. Ali, implicitno, već u vidovdanskoj naredbi, u nekim njenim delovima, jasno se ističe da će se najoštrije kazniti svi oni koji se bilo na koji način budu suprotstavljali okupacionim vlastima.²¹⁸ Objave, koje je izdavao Košta Pećanac, odnosno njegov štab, takođe upozoravaju da se okupator ne sme napadati. Nijedna naredba iz maja, juna, jula ili avgusta 1941, pismo ili neki drugi akt koji je Pećanac upućivao svojim vojvodama, nije govorila da se treba pripremati za oružanu borbu protiv okupatora.

Postoje dokumenta u Nedićevoj arhivi iz kojih se nedvosmisleno može zaključiti da su Nemci pustili iz Banjičkog logora, tokom jula i avgusta 1941, jedan broj predratnih četnika. Isti izvori ukazuju da su Nemci znali da se na planini Sokolovići nalazi štab Koste Pećanca; da

²¹⁶ AIRPS, PKS, 13.

²¹⁷ AIRPS, PKS, 11. — U užičkom okrugu se prva grupa četnika pojavila na Zlatiboru pod komandom vojvode Radomira Đekića, a zatim na Javoru pod komandom Bože Cosovića (Bože Javorskog) i oko Ljubovije pod komandom Miladina Gligorića (Drinskog). Ovaj poslednji je priznavao komandu Koste Pećanca, dok su ostali četnički komandanti najpre bili samostalni, a onda su se potčinili Dragoljubu Draži Mihailoviću (*Uzice 1941*, str. 83–4). Nemačka kontraobaveštajna služba u Beogradu (Komanda Abvera), dostavila je 18. jula 1941. izveštaj o razvoju četničkog pokreta Draže Mihailovića u Beogradu i ostalim delovima Srbije i o četničkoj organizaciji Koste Pećanca (AVII, NAV-N-T-311, r. 190, s. 37[^]1).

²¹⁸ AVII, Nća, kut. 33, f. 13, reg. br. 3.

je na Vidovdan organizovano polaganje zakletve itd. Osim toga, žandarmerija Saveta komesara, kao i nemačke jedinice, nisu ometale pokrete Pećančevih odreda.²¹⁹ Sve to navodi na zaključak da je morao postojati već tada, dakle, u junu, julu i avgustu, bar prećutni dogovor da četnici Koste Pećanca i Nemci jedni druge ne napadaju.

Bencler je, na primer, još 8. avgusta 1941. izvestio Ribentropa da predstavnici srpske buržoazije ne vode borbu protiv Nemaca, već komunisti. Iz te depeše se moglo sagledati da su Nemci u srpskoj buržoaziji tražili saveznika i nastojali su da realizuju plan kako bi se Srbi između sebe tukli.²²⁰

Iz zapisnika sa sastanka nemačkih komandanta, koji je održan u Beogradu 12. avgusta 1941, vidi se da su okupatori blagonaklono gledali na nacionalističke krugove u Srbiji i da su nastojali da ih privole na saradnju. U odeljku „Procena situacije u Srbiji od načelnika štaba komandanta Srbije“, rečeno je sledeće: „Po mišljenju komandanta Srbije, a u suprotnosti sa iznetim za Hrvatsku, nemiri se u prvom redu i gotovo isključivo imaju pripisati komunističkom uticaju. Četnici su se za sada odvojili od komunističkog pokreta, i izgleda da će u potpunosti izbegavati prepadne na posadne jedinice. Vođa četnika Pećanac pokušao je, štaviše, preko jednog posrednika, da nemačkim i srpskim vlastima ponudi svoju pomoć protiv komunista. Treba pričekati pa da se vidi da li se ozbiljno misli ili se radi o lukavstvu.“²²¹

Iz ovog dokumenta se vidi da je Pećanac znatno pre sklapanja sporazuma sa Nemcima ponudio ovima „svoju pomoć protivu komunista“. Takođe i Vishaupt, u svom već više puta citiranom napisu „Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi“, tvrdi da je inicijativa za pregovore između Nemaca i Pećanca potekla od ovog poslednjeg.²²²

U vezi s tim interesantno bi bilo utvrditi ko je tak „posrednik“ između Nemaca i Pećanca, kojega pominju nemački izvori, ali ime njegovo ne navode. Neki podaci ukazuju da je to bio Dimitrije Ljotić, koji je dobro stajao sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji i najneposrednije sarađivao sa nemačkom obaveštajnom službom. Osim toga, i Stanislav Krakov, u svojoj knjizi „General Milan Nedić“, piše: „U tom cilju Ljotić je uputio 12. avgusta 1941. člana pokreta „Zbor“ niškog privrednika Zorana Vukovića, koji je imao dobrih veza sa Pećancem, da ga obavesti o strahovitim opasnostima koje prete srpskom narodu i da ga pozove da za slučaj da se u Beogradu obrazuje „vlada narodnog spasa“, ovu svim svojim silama pomogne. Vukoviću se u ovoj misiji pridružio i vojvoda Boško Mihailović, jedan od Pećančevih drugova iz

²¹⁹ AVII, Nća, kut. 33, f. 14, reg. br. 27.

²²⁰ AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039134-8; Zb. NOR, XII-1, 289, Zapisnik sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije, održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u NDH i Srbiji i o merama za ugašivanje ustanka.

²²¹ Isto.

²²² AVII, Vishaupt, br. 34/5.

četničkog pokreta, i oni su na planini Sokolovići, između Kruševca i Prokuplja, naišli na Pećančev štab, gde se sakupio veliki broj četnika.²²⁸

Stanislav Krakov je, nesumnjivo, bio dobro obavešten i moglo bi se poverovati njegovom tvrđenju, pogotovu što i drugi izvori donose *slične ili identične podatke*. Na primer, *Milosav Vasiljević, jedan od najbližih Ljotićevih saradnika*, inače član Saveta komesara, tražio je od vojvode Stojana Vrnjačkog početkom avgusta 1941, kada je ovaj bio pušten iz logora, da ga poveže sa ljudima iz neposredne Pećančeve okoline, što je Vrnjački i učinio.²²⁴ Rade Drainac u svojim zapisima takođe tvrdi da je prilikom dolaska na planinu Sokoloviću, u prvoj polovini avgusta 1941, zatekao neke delegate Ljotićevog „Zbora” u štabu Koste Pećanca, sa kojim su pregovarali da ga privole na saradnju s Nemcima.²²⁵

Na osnovu svega izloženog, nije teško zaključiti da je Košta Pećanac sam ponudio pregovore Nemcima i da su oni vođeni posredovanjem Ljotića, odnosno njegovih najbližih saradnika. To je period kada se oružani ustanak u Srbiji širi munjevitom brzinom; kada se takozvana komesarska vlada Milana Aćimovića nalazila u kritičnom stadijumu, jer su se protiv nje energično borili i Ljotić i njegovi komesari u vladi. Već je bilo reči o tome da je Ljotić bio dosta angažovan oko dovođenja Nedića na čelo „vlade narodnog spasa”, ali, kao što se vidi, paralelno s ovom akcijom, Ljotić je radio i na pridobijanju ostalih nacionalističkih krugova za saradnju sa Nemcima.

U toku avgusta, došlo je do kontakata između Gestapoa i Koste Pećanca posredstvom Ljotićevih ljudi, kao što smo već istakli. Od samog početka u pregovorima su aktivno učestvovali Pećančevi ljudi (bliiski Gestapou): načelnik štaba Pećančevih odreda dr Radomir Arsenijević, vojvoda rtanjski i general Putniković, a sa nemačke strane dr Karl Kraus. Razume se, u razgovore je bila uključena i niška feldkomandantura.²²⁸ Uglavnom, posle više sastanaka između Gestapoa i Pećanca, 26. avgusta 1941. Košta Pećanac je na planini Bukulji održao zbor svojih četničkih komandanata u prisustvu nemačkih oficira i predstavnika Gestapoa. Toga dana je upravo i potpisan sporazum između Nemaca i Pećanca, gde se ovaj obavezao da će njegovi odredi voditi borbu protiv partizanskih odreda. Sutradan (27. avgusta) Pećanac je izdao proglas kao „vođa svih četnika” i poziva na red, mir i pokornost prema okupatorima.²²⁷ U jednom delu toga proglasa rečeno je: „1. Svi oni koji se

²²⁵ S. Krakov, n. d., 127. — S. Krakov u vezi s ovim piše: „Posle nekoliko dana razgovora sa Ljotićevim delegatom, Pećanac, prihvativši poziv i gotov da pomogne svaki pokušaj da se suzbije komunistička agitacija u Srbiji, odlučio je da pođe za Arandelovac i da na Bukulji sazove zbor svih četnika iz zemlje.”

²²⁴ AVII, Nča, k. 33, f. 14, reg. br. 27, f. 10.

²²⁵ R. Drainac, n. d., 99–102. — O ovom pitanju nalazimo podatke u cit. radu D. Petrovića, str. 186, i kod dra Jovana Marjanovića, *Prilozi za istoriju sukoba DM*, i u nekim drugim izvorima.

D. Petrović, n. r., 186–187.

Zb. NOR, II-1, 38.

nalaze skriveni u šumama, a nisu pod mojom komandom, imaju se u roku od 8 dana od dana proklamacije vratiti svojim kućama i svome redovnom poslu. Za njihovu bezbednost jamčim ja, ukoliko nisu izvršili zločinačka dela. Za neizvršenje prednjeg kazniće se smrću. 2. Od danas, kada ja primam odgovornost pred našim narodom, kazniće se smrću svaki ko bude pokušao državne i samoupravne objekte, železnice, mostove, puteve, državne zgrade i privatnu imovinu štetiti i uništavati, kao i sve što pripada okupatorskim vlastima."²²⁸

U daljem tekstu proglasa Pećanac objavljuje oštre represalije protiv „odbeglih robijaša, razbojnika, neradnika, pljačkaša i ološa“, koji „ne misle na opšte dobro napaćenog naroda, nego u ovoj našoj teškoj nesreći rade samo za svoju ličnu korist i zadovoljstvo“. Mada se nigde ne pominje reč „partizani“, ceo ovaj tekst dokumenta, upravo je na njihovu adresu upućen. Ono što je najvažnije, u proglasu nema ni reči o oslobođenju Srbije, već ceo akt izdaje odiše bolesnim ambicijama jednog starca, koga su Nemci znali dobro da iskoriste. Pećanac je (to se vidi i iz citiranog proglasa) postao prava marioneta u nemačkim rukama. On se „prima svete dužnosti da zavede red“, on „naređuje“. Pećanac, „nema vremena za prepričavanja i razgovore“, on „odobrava“ itd. Posle toga, u sporazumu sa Nemcima, Pećanac je svoj štab svih četničkih odreda u zemlji smestio u Beogradu, u zgradi bivšeg Generalštaba. Pećančeva ambicija, da bude komandant svih četničkih odreda u zemlji biće povod za njegov sukob sa Dražom Mihailovićem, ali će oni u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, ipak, brzo naći zajednički jezik.

Proglas Koste Pećanca i njegovo sporazumevanje sa Nemcima različito se komentarisalo u pojedinim sredinama. Okupatori i kvislinzi, nesumnjivo je, bili su zadovoljni. Jer su dobili još jednog izdajnika koji se stavlja u službu okupatora, koji pod parolom „Borba protiv komunizma“ stavlja sve svoje ljudske i materijalne potencijale u borbu protiv sopstvenog naroda. Međutim, u sopstvenim redovima, Pećančev postupak je osuđivan. Mnoge njegove vojvode odbijale su poslušnost i, uprkos oštih upozorenja, sporazumevali se sa štabovima partizanskih odreda u borbi protiv okupatora. Najveći deo rodoljubivog stanovništva Srbije osudio je izdaju Koste Pećanca, a mnogi dugo nisu mogli da poveruju da jedan „proslavljen junak“ iz ranijih ratova, sada stupa u službu okupatora.

²²⁸ AVII, Nća, k. 33, f. 11, reg. br. 5. — U daljem tekstu proglasa, Pećanac je izjavio i ovo: „Ja sam svestan da ceo naš pošten narod zna da je pobeđen i da zna kako se treba držati prema pobednicima. Ali sam isto tako svestan da odbegli robijaši, razbojnici, neradnici, pljačkaši i ološ ne misle na opšte dobro napaćenog naroda, nego u ovoj našoj teškoj nesreći rade samo za svoju ličnu korist i zadovoljstvo... Skitnicama i pljačkašima, kao i ološu, preporučujem: da ću im za svaki njihov zločinački rad suditi ja. 3. U pogledu hitne zaštite našeg naroda napaćenog, rok mi je kratak. Vremena za prepričavanje i razgovore nemam, te stoga pozivam sve rodoljube iz svih krajeva, koji misle iskreno i pošteno, da listom odmah stupe u naše četničke redove čiji sam komandant ja. U svim mestima obrazovaće se čete na čelu kojih će biti četovođa.“

Kako je akt Koste Pećanca o stupanju u kolaboraciju sa Nemcima primljen u redovima rukovodstva NOP-a? Još 22. avgusta 1941. Okružni komitet KPJ za Niš, obavestio je sreske komitete da predstoji sporazum između Pećanca i Nemaca posredovanjem Ljotića i da budu oprezni u svim kontaktima sa pojedinim vojvodama, odnosno pristalicama organizacije Koste Pećanca.²²⁹

U Biltenu br. 4. Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 3. septembra 1941. Josip Broz Tito u članku „Još jedna izdajnička marionetska vlada“, ocenjujući obrazovanje vlade Milana Nedića, dao je komentar i o izdajničkoj ulozi Koste Pećanca, koji je, kao i Nedić, čak i u isto vreme, stupio u službu okupatora. U jednom delu tog članka rečeno je: „Drugi je slučaj sa proglasom Koste Pećanca, koji je ovih dana objavljen. U tom glupom proglasu taj starac preti srpskom narodu da će silom ugušiti oslobodilačku borbu ako se narod ne pokori Nemcima. On poziva narod u četnike, u borbu protiv partizana itd., a sam nije sposoban da išta drži u ruci. Taj se starkelja pred kraj svoga života prodao okupatorima. On sada radi po direktnim nalogima Gestapoa. Nedavno se sastao na mestu Pločnik, blizu Niša sa zloglasnim šefom Gestapoa u Srbiji Krausom, i tu je stvoren paklen dogovor o tome da K. Pećanac organizuje četnike i povede borbu protiv partizana. Do toga sastanka je došlo tako da je gestapovac Kraus, poslao Pećancu potrebne nemačke putne isprave pomoću kojih je taj izdajnik došao na sastanak. Pri susretu su se ta dva pobratima srdačno izljubila, i duboko dirnut K. Pećanac je podario Krausu svoj četnički znak, a Kraus Kosti svoj revolver, kao simbol budućeg krvoprolića.“²³⁰

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju takođe je u svom proglasu odmah osudio ne samo Nedića i njegovu vladu već i izdajničku ulogu Koste Pećanca: „Na dan 29. avgusta zloglasni dželat srpskog naroda, general Dankelman imenovao je takozvanu 'novu srpsku vladu', na čelu sa nemačkim špijunom, generalom Nedićem. Istog dana samozvani vojvoda i stara prodana duša, Košta Pećanac, izdao je svoj zloglasni proglas koji su fašistički vojnici lepili po zidovima naših mesta. Plaćena štampa, zajedno sa svim slugama okupatora, požurila je da sve ovo blagoslovi i predstavi kao početak 'nove slobode' i bolje budućnosti našeg naroda.“²³¹

Posebno se PK obraća četnicima da osude izdaju Nedića, Ljotića, Aćimovića i Pećanca i da se priključe borbi partizana protiv okupatora i njegovih slugu: „Prezrite podlog izdajnika Pećanca, koji je uvek zlo-

²²⁹ AIRPS, PKS, 10.

²³⁰ Arhiv CKSKJ, Bilten Gš NO POJ, br. 4, od 4. IX 1941. – U daljem tekstu citiranog članka rečeno je i ovo: „Eto tako se pobratimiše izdajice Košta i krvnik Kraus, čije su ruke okupane nevinom krvlju srpskih rodoljuba, srpskih žena, dece i staraca. Pošteni srpski četnici, koji su se nekada junački borili protiv vekovnih neprijatelja, Nemaca, znaće da daju dostojan odgovor izdajici srpstva, K. Pećancu i sa prezrenjem odbiti njegov izdajnički poziv na borbu protiv pravih rodoljuba – narodnih partizana.“

²³¹ Zb. NOR, 1-1, 106. Proglas Pokrajinskog komiteta, bez datuma, ali čini se da je pisan 3. IX 1941.

upotrebljavao vaše četničko ime. Ne dozvolite mu da vam postavlja za vojvode i komandire prljave Ljotićeve gadove. Onako kako ste već počeli u Mačvi, Šumadiji i drugim krajevima, borite se zajedno sa svojom braćom za slobodu i čast srpskog naroda."²³²

Slične proglase izdali su gotovo svi okružni komiteti za svoja područja, a ujedno uputili pisma sreskim komitetima s preporukom da razobličavaju sve izdajice srpskog naroda i da se ujedno popularišu akcije KPJ, koja je bila tada i tokom celog rata organizator i inspirator oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika."²³³

Sporazum između Nemaca i Koste Pećanca naišao je (kao i za vreme formiranja Saveta komesara pa i Nedićeve vlade) na veliko negodovanje u vladajućim krugovima NDH. To se može videti iz mnogih nemačkih dokumenata iz tog perioda. U izveštaju nemačkog komandanta u Zagrebu, od 6. septembra 1941. rečeno je da se široki slojevi, naročito vladini krugovi, nalaze pod uticajem konstituisanja u Srbiji. Naglašeno je da se naročito na organizovanje „srpske vojne moći” gleda sa podzrenjem, pogotovu, kako je rečeno u izveštaju, što tu Nedićevu vojsku predvode predratni oficiri. „Isto tako uočava se opasnost od slabljenja nemačkog autoriteta, zbog razgovora naših vlasti sa starim pobunjenikom Pećancem, o čemu su ovde procurile priče.”²³⁴

Nema dovoljno sačuvanih dokumenata da bismo analizirali brojčanu snagu četničkih odreda Koste Pećanca. U jednom nemačkom izveštaju od 6. oktobra 1941. govori se da je on tada (prema izjavi samog Pećanca) imao tri hiljade četnika „od toga: 1.000 na granici sa Arnautima... 700 — u oblasti Kruševac—Valjevo”.²³⁵ Izgleda da je ovaj podatak dosta realan. Jer od oktobra do decembra 1941. Pećanac je imao najviše ljudstva u svojim redovima. U „Planu izgradnje oružanih kvilinskih snaga potčinjenih M. Nediću”, koji je bio odobrio nemački komandant Srbije, a Turner ga uputio 1. decembra 1941. komandantu Jugoistoka, rečeno je da su „vladi verni četnici (Pećanac), uključujući 1.000

²³² Isto, str. 109. — Mirko Tomić je 13. IX 1941. uputio Pokrajinskom komitetu KP Srbije pismo u kome ga obaveštava kako je primljeno kod stanovništva obrazovanje Nedićeve vlade i akt o izdaji Koste Pećanca. „Dolazak Nedićeve vlade”, ističe Tomić, „pravilno je protumačen od samog naroda. Proglas Koste Pećanca uneo je zabunu u narod: iako Košta ne uživa nikakav glas, narod ne može da veruje da je to on potpisao i kad ga uveravamo u to, onda je sklon da nasledne smicalicama da je to prema Nemcima krupan manevarski potez, koji četnici treba da izvedu” (AS, PKS, br. 75).

²³³ Štab Topličkog partizanskog odreda uputio je proglas početkom oktobra u kome osuđuje izdajničku ulogu K. Pećanca: „Mi narodni partizani, borci za slobodu i nacionalnu nezavisnost, obraćamo se vama, svim poštenim i rodoljubivim Srbima, da vam ukažemo na činjenice i dokaze dokle su došli sa svojim zulumima K. Pećanac, njegov sin i plaćene izdajice koje zajedno sa njima rade za račun Nemaca” itd. (Zb. NOR, 1-2, 200).

²³⁴ AVII, NAV-N-T-312, r. 470, s. 8059932-5, Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu, 6. IX 1941, komandantu Jugoistoka o razvoju ustanka u Hrvatskoj i o pregrupisanju 718. pešadijske divizije.

²³⁵ Zb. NOR, 1-1, 630. Prilog dnevnika štaba XVIII nemačkog armijskog korpusa od 19. IX do 6. XII 1941.

starijih ljudi koji se nalaze kod kuće" tada imali 3.500 ljudi.²³⁶ Drugi jedan podatak, koji potiče iz jednog spiska Feldkomandanture u Nišu, takođe iz decembra 1941, govori, naime, da je tada K. Pećanac imao 36 oružanih odreda sa oko 6.000 naoružanih ljudi, neprihvatljiv je i netačan.²³⁷ Navedeni podaci su sumnjivog porekla: prvo, zato što su ih Nemci dobili od Pećančevog štaba; drugo, što su u ukupan broj sigurno uneti i takozvani „upisani“ četnici, i, treće, zato što su u spisak uneti i takvi odredi kao Suhoplaninski odred, sa sedištem u Raškoj, pod komandom Mašana Đurovića, koji je sarađivao i sa partizanima.

Interesantno je kako su Nemci ocenjivali ove svoje nove saveznike (četnike K. Pećanca), kada su ovi bili najangažovaniji u borbama protiv partizanskih odreda Srbije, tj. u septembru, oktobru i novembru 1941. U naredjenju Feldkomandanture 809, sa sedištem u Nišu, od 11. septembra 1941, potičnjem krajskomandanturama, za regulisanje odnosa između pripadnika Vermahta i četničkih odreda Koste Pećanca, rečeno je pored ostalog: „Prema svim vestima kojima raspolažemo, treba smatrati da su četničke formacije Koste Pećanca zauzele potpuno lojalan stav prema nemačkim okupacionim snagama. Između 7. i 9. IX (tačan dan još nije poznat), jedan odred Koste Pećanca napao je uspešno u planinama zapadno od Lebana jednu komunističku bandu, naneo joj fcatne gubitke i zaplenio 25.000 metaka municije.“²³⁸

Istog dana u izveštaju vojnog zapovednika Srbije rečeno je da je Pećanac uspešno organizovao borbu protiv komunista; da se njegovi oružani odredi naročito ističu u borbama u rejonu Lebana i Velikog Gradišta i da je planiran napad na partizanske grupe na Jastrepcu. U zaključku se dodaje: „U području gde on (Pećanac) dejstvuje, ne treba slati nemačke jedinice.“²³⁹ U jednom drugom izveštaju komandnog štaba komandanta Srbije od 16. septembra 1941. takođe se daju laskave ocene o četničkim odredima Koste Pećanca: „U jugoistočnom delu Srbije, u području Feldkomandanture Niš, pored bandi koje se bore protiv Nemaca, nalaze se i nacionalne srpske bande Koste Pećanca. Ovaj stoji sa

IS« Avil, NAV-N-T-501, 256/11-1-72.

¹³⁷ AVII, Nča, k. 33, f. 11, br. 34.

¹³⁸ AVII, NAV-N-T-175, r. 233, s. 2722297 i 2722300-2. — U istom dokumentu rečeno je i ovo: „Centar službe bezbednosti feldkomandanture nalazi se u neprekidnoj vezi sa formacijama Koste Pećanca u području feldkomandanture. Tako, dakle, treba upućivati sve vesti koje se nekim drugim putem dostave krajskomandanturama.“

²³⁹ AVII, NAV-N-T-314, 1531/273. — Jedan od razgovora predstavnika Vermahta, poručnika Jeninga (Yening), i untersturmfirera Engelmana s Kostom Pećancem održan je 15. septembra 1941. u Kuršumliji. Cilj ovog razgovora je bio da K. Pećanac pođe u Beograd na pregovore sa predstavnicima Vermahta i vladom Milana Nedića radi saradnje. On je to odmah prihvatio i krenuo s njima u Niš, zatim avionom u Beograd, smatrajući da je to u obostranom interesu i da je, uz nemačku podršku, u stanju da se sa svojim odredima uspešno bori protiv partizana. Kao uslov za takvu saradnju, on je tražio da se obezbedi južna granica Srbije, da se njegovim odredima da veća sloboda kretanja i pruže veće mogućnosti za organizaciju (AVII, NAV-N-T-314, r. 1531, s. 262).

svojim ljudima pozadi srpske vlade i podržava, u nameri da svoju otadžbinu sačuva od građanskog rata, nemačke okupacione trupe i srpsku vladu. Feldkomandantura Niš je dozvolila pripadnicima Koste Pećanca da nose oružje."²⁴⁰

I Harold Turner, u svom poznatom referatu od 21. septembra 1941, koji je uputio Bemeu (ocenjujući oružane jedinice Nedićeve vlade), dao je posebno mišljenje o četnicima Koste Pećanca: „Zahvaljujući tamošnjim jedinicama Koste Pećanca u jugoistočnom prostoru Srbije, tj. jugozapadno i južno od Niša, nije dosad ispaljen ni jedan metak i vlada potpun mir. Tamo i nema nemačkih trupa, te bi se Pećančeve formacije mogle tu i dalje starati o redu, miru i sigurnosti kao i dosad."²⁴¹

Interesantno bi bilo analizirati ko su bili četnici Koste Pećanca. Naime, iz kojih slojeva društva potiču, kakvi su bili njihovi motivi da verno služe okupatoru itd. Međutim, za jednu ovakvu analizu nema dovoljno podataka. Već je bilo reći o tome da je u prvoj fazi, tj. od aprila do avgusta 1941. bilo u navedenoj kvislinškoj formaciji i poštenih ljudi, ali neobaveštenih, zavedenih, pa su stupili u odrede Koste Pećanca, računajući da će ovaj organizovati oružanu borbu protiv okupatora. Kasnije, kada je Pećanac legalizovao svoju kolaboraciju, u njegovim odredima se pretežno nalazio primitivan element, željan pljačke i nasilja, koji često stupa na scenu u danima rata, okupacije, smutnje i sličnim istorijskim uslovima. O tome govori i izveštaj ispostave ražanjskog sreza u Čičevcu, koji je upućen 21. oktobra 1941. Banskoj upravi Moravske banovine: „Ovaj odred (Čičevski četnički odred), iako je formiran 19. ovog meseca – tako reći juče, vrlo je nepovoljno uticao na narod u samoj varoši Čičevcu, stoga, što su u odred ušli neki ljudi posve lošeg karaktera, skloni piću i kocki, a među njima ima i nekih osuđenih za krađu. Otuda postoji bojazan kod naroda da će pojedinci iz ovog odreda ići noću u krađe i razne pljačke, budući da su naoružani i da im je na ovaj način omogućeno kretanje i noću, dok mirno stanovništvo ne sme ni iz kuća da izađe."²⁴²

Izveštaj sličnog sadržaja uputio je i Milorad Mojić, glavni sekretar Ljotićevog „Zbora“, lično Milanu Nediću, 15. decembra 1941. u kome je o jednom Pećančevom odredu rečeno pored ostalog i ovo: „Na sektoru sreza negotinskog operiše četnički odred vojvode Anđelka. Ovaj je kraj dosta miran, ali negativnim radom ovdašnjih četnika stvara se veliko nezadovoljstvo u građanstvu. Sam odred je manje-više sastavljen od kockara i bandita koji prilikom stupanja u odred nisu rukovođeni idealnim pobudama. On vrši neprekidan teror i nasilja nad mirnim građanstvom, dok se istovremeno tolerišu sumnjivi tipovi. Manje-više nasilno traži od građana veće svote novca (od 2–2.500 dinara)

20 AVII) NAV-N-T-501, r. 246/334-7. – U daljem tekstu cit. dokumenta rečeno je i ovo: „Oružje se, međutim, mora otvoreno nositi. Pripadnici Koste Pećanca treba da se što je moguće više uniformišu i imaju legitimacije pomoću kojih se legitimišu kao pripadnici grupa Koste Pećanca. Oni predstavljaju jedine četnike koji su priznati. Oni žele da prihvate borbu protiv komunista i navodno su se u pojedinim slučajevima borili protivu komunista.”

²⁴¹ Zb. NOR, 1-1, 447.

²⁴² AVII, Nća, k. 28, f. 2, br. 32.

i, ako se građanstvo ne odazove, preti im da će ih uzeti za taoce, a kasnije i streljati."²⁴³

Naveli smo dosta podataka koji bacaju dovoljno svetla na istorijat četničkih odreda Koste Pećanca, kao i na njihov sastav. Neophodno je to bilo učiniti, s obzirom na to da su ovi odredi učestvovali u mnogim borbama protiv partizanskih odreda Srbije. Oni su predstavljali znatan deo „Nedićeve oružane sile”. Da napomenemo i to da se Pećanac surovo obračunavao sa svim svojim vojvodama koji su sarađivali sa partizanima. Na primer, 20. septembra 1941. izdao je naredbu da se general Ljuba Novaković, smeni sa dužnosti komandanta Sumadijskog štaba četničkih odreda, zbog toga što je sarađivao sa Prvim šumadijskim partizanskim odredom i što je uputio narodu poziv za oružanu borbu protiv Nemaca.²⁴⁴

Nije teško zaključiti da je ovakve i slične naredbe Pećanac izdavao na osnovu uputstava koja je dobijao lično od Milana Nedića. A ministar-predsednik svojom naredbom pov. br. 18, od 21. novembra 1941, odlučio je da „Gorski štab svih četničkih odreda, pod vrhovnim zapovedništvom vojvode Koste Pećanca, stoji neposredno pod predsednikom srpske vlade”.²⁴⁵ Iz ovog akta, kao i mnogih drugih, vidi se da su četnički odredi bili podređeni više lično Nediću, odnosno okupacionim nemačkim vlastima koji su ih raspoređivali i slali u akcije protiv partizanskih odreda, nego Pećancu, čije se komandovanje svodilo sve više na formalnost. Tako je bilo sve dok ovoj kvislinškoj oružanoj formaciji nisu otkazali „poverenje” Nedić, njegova vlada i, razume se, Nemci krajem 1942. godine.

²⁴³ AVII, Nća, k. 50, f. 1, br. 38.

²⁴⁴ „Smenjuju me zato što sam Nemcima objavio borbu i postigao sporazum sa partizanima”, piše Novković u jednom svom aktu (AIRPS, 1102). Novković je, posle toga, sa svojom grupom četnika došao na teren oko Kraljeva i Kruševca, gde je izvesno vreme sarađivao sa partizanima u borbi protiv okupatora.

²⁴⁵ Zb. NOR, 1-21, 156. — Ban moravske banovine se žalio Nediću u pismu od 15. septembra 1941. da je bio potpuno zaobiđen u sporazumu Nemci — Košta Pećanac, iako se cela „akcija” odigrala na terenu njegove banske uprave: „U narodu je proglas, o kome je reč, ostavio dobar utisak, ali činjenica da novoobrazovana vlada, u kojoj su zastupljene popularne vojne ličnosti, nije sankcionisala poduhvat vojvode Koste Pećanca, unela je nešto zabune kod vlasti i pometnje kod naroda. Ovo tim više što, uprkos obećanjima iznetim u proglasu, ne samo da nije nastupilo poboljšanje u pogledu stišavanja i umirenja naroda, nego se u izvesnom pravcu, stanje situacije na terenu čak i pogoršalo. Četnici, kao ni sam vojvoda K. Pećanac, nisu nastojali da traže da dođu u kontakt sa organima upravnih vlasti, već je potpisani o njihovom radu, odnosno namerama saznavao nezvanično, ali ipak od merodavnih ličnosti feldkomandanture. Ovo misteriozno držanje kako feldkomandanture, tako i četnika u pitanju, još uvek zadaje brigu odgovornim organima vlasti u banovini” (AVII, br. 23/1-13, k. 1a).

Ban moravske banovine dobio je 24. oktobra 1941. naređenje od Feldkomandanture u Nišu da obezbedi smeštaj za štab K. Pećanca: „Molim da se oficirima, kojima je ovo organizovanje povereno (major Mikić) stave na raspoloženje potrebne zgrade odnosno stanovi... Potrebno je, između ostalog, osloboditi kuće, gde će biti smešten uži štab vojvode K. Pećanca i gde će on stanovati” (AVII, br. 33/4-1, k. 2).

ODNOS MILANA NEDIĆA I NJEGOVE VLADE PREMA RATNIM ZAROBLJENICIMA

Problem ratnih zarobljenika bio je prisutan za sve vreme okupacije, i uvek je ovo pitanje dodirivano naročito na relaciji Nedić – nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Još nema preciznih podataka koliko je bilo bivših jugoslovenskih vojnika sa teritorije Srbije u ratnim zarobljeničkim logorima Nemačke. Neki izvori, ipak, ukazuju da ih je moglo biti oko 200.000, s tim što je taj broj postepeno smanjivan. Izvestan broj ih je umro u logorima ili zbog bolesti i nesposobnosti za rad bio pušten, odnosno oslobođen zarobljeništva.²⁴⁶ U svakom slučaju, to je bila ogromna cifra, usled čega su mnoge porodice za duže vreme ostale bez svojih hranilaca, tako da je pitanje njihove životne egzistencije bilo neprekidno ugroženo. Na drugoj strani, usled veoma teških uslova života, mnogi ratni zarobljenici se nisu ni vratili svojim kućama. Nastradali su na razne načine: usled gladi, bolesti, bombardovanja, teških fizičkih radova itd.

Međutim, nama nije cilj da u ovom delu teksta utvrđujemo brojno stanje jugoslovenskih, odnosno srpskih zarobljenika, već da ukažemo kakav je bio odnos Nedića i njegove vlade prema njima. Mora se priznati da je Nedićeva vlada ulagala napore kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da položaj zarobljenika bude snošljiviji. Pre svega, preduzeto je organizovano masovno slanje paketa zarobljenicima na dva načina: prvo, preko Srpskog crvenog krsta²⁴⁷ i, drugo, porodice su same, uz odobrenje Nemaca, slale pomoć u ishrani svojim. O svemu ovome Stanislav Krakov u već pomenutoj knjizi piše pored ostalog: „I za ovo pitanje bilo je potrebno da Nedić uporno intervenira, jer se opu-

²⁴⁶ j3, Nikola Zivković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 147–148. V. Glišić u n. delu, str. 36, koristeći nemačke izvore, pominje broj od 325.000 zarobljenika iz cele Jugoslavije. Na istoj strani se tvrdi da je u prvim mesecima okupacije, u logorima na teritoriji Jugoslavije, Grčke i Bugarske, bilo 240.000 zarobljenih Jugoslovena. – Prema Hitlerovoj izjavi, iz aprila 1941. u operacijama protiv Jugoslavije zarobljeno je 6.298 oficira i 337.864 vojnika, ne računajući ovde folksdojčere i Mađare, koji su odmah posle zarobljavanja pušteni svojim kućama. (*Obnova*, br. 12, 5. maj 1941).

²⁴⁷ Nemačke okupacione vlasti raspustile su Glavni odbor Jugoslovenskog crvenog krsta i umesto njega, po naređenju nemačkog majora Vika (Wiick), početkom jula 1941. formirano je Srpsko društvo Crvenog krsta (N. Zivković, n. d., 148).

nomoćenik za privredu Nojhauzen dugo tome opirao, govoreći da se time smanjuju životne namirnice Srbije. Najzad kada je dobijena dozvola da se paketi mogu slati, Nemci su uveli kontrolu i počeli da otvaraju pošiljke i skoro u svakoj su nalazili kantice sa mašću, slaninu, suve kobasice, pršutu, šunke, sve ono o čemu su Nemci u Nemačkoj u najvećoj meri oskudevali i što skoro nikako nisu mogli da izvuku iz Srbije, osim kada su trupe za vreme kaznenih ekspedicija pljačkale za svoj sopstveni račun sela."²⁴⁸

Mada Krakov dosta pristrasno i neobjektivno u celini piše o Nediću i njegovoj vladi, ovde, uglavnom, realno prikazuje stanje. Jer i neki drugi izvori ukazuju da su Nemci, a u prvom redu Nojhauzen i njegov privredni štab, pravili ogromne smetnje stanovništvu Srbije oko slanja pošiljki ratnim zarobljenicima.

Na planu ublažavanja položaja ratnih zarobljenika, odnosno njihovih porodica, Nedić je preduzimao i neke druge mere. Naime, da bi akcija sakupljanja priloga bila uspešnija i efikasnija, formirani su bili odbori za zaštitu zarobljeničkih porodica. Tako je za celu Srbiju postojao Srpski odbor, a po okruzima i srezovima — okružni i sreski odbori.²⁴⁹

Međutim, ma koliko da je Nedić pomagao zarobljenicima i njihovim porodicama, on je svojim stavovima pomagao Nemcima da srpske podoficire i oficire koji se ne jave dobrovoljno u njegove „oružane snage“, hapse i šalju u zarobljeništvo. Ton čitavoj ovoj akciji dao je Turner u svom referatu od 21. septembra 1941, kada je generalu Bemeu predložio: „Istovremeno bi trebalo zatvoriti sve aktivne oficire, izuzev onih koji su se odmah stavili na raspoloženje Nedićevoj vladi. Mislim da ne bi bilo umesno imati obzira prema onim oficirima, koji su se poslednjih meseci odali nekom zanimanju, pošto su ta lica nesumnjivo uključena bilo na koji način u obaveštajnu službu, jer to odgovara čitavom njihovom osećanju solidarnosti.“²⁵⁰

²⁴⁸ S. Krakov, n. d., 314. — Srpsko društvo Crvenog krsta uputilo je Nediću 15. IX 1941. pismo sledećeg sadržaja: „Po molbi Srpskog društva Crvenog krsta i predstavnici predstavnika Nemačkog crvenog krsta, Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji odobrio je Društvu crvenog krsta nabavku životnih namirnica za otpremu ratnim zarobljenicima u Nemačkoj, računajući 5 kg na jednog zarobljenika, a ukupno za 175.000 zarobljenika... Prema ovom rešenju dozvoljena je kupovina: 15.000 kg šećera, 20.000 kg pasulja i 3.000 kg masti« (AVII, br. 13/1-1, k. 1a).

²⁴⁹ Okružni načelnik u Kruševcu odlukom od 7. IX 1941. postavio je odbor za ovaj okrug: „Rešavam da se za članove okružnog odbora za okrug kruševački za zaštitu zarobljeničkih porodica postave: 1. za pred. odbora Krsta Novaković, apotekar iz Kruševca; 2. za potpredsednika Tihomir Drenovac, industrijalac iz Kruševca; 3. za sekretara Dobrivoje Đorđević, sudija Sreskog suda iz Kruševca“ (AVII, br. 15—1, f. 14, k. 136).

²⁵⁰ ZB. NOR, 1-1, 448. — Još 13. maja 1941. Bender je obavestio Ribentropa da u Srbiji postoji izvestan broj oficira koji su pod uticajem jugoslovenskih pučista, angloameričkom uticaju i sovjetskih trupa i tražio je odobrenje da se vrši pretraživanje i da se sumnjivi pohapse (AVII, NAV-N-T-120. 200/153229).

Kako je odziv srpskih oficira bio sve slabiji, hapšenje radi stupanja u Nedićeve oružane formacije bilo je sukcesivno, po grupama. Nedić je u vezi s tim tražio od vojnog zapovednika Srbije da se uhapšeni „sumnjivi“ zamene za one oficire koji su se već nalazili u nemačkim zarobljeničkim logorima, a stariji su od 55 godina; zatim da se istovremeno otpuste zarobljenici lekari, apotekari, inženjeri i drugi stručnjaci neophodni za srpsku, odnosno nemačku privredu. Dankelman je Nedića obavestio u aktu od 9. septembra da on niti, pak, Turner nisu ovlašćeni da rešavaju ovo pitanje, već će dati predlog nadležnim nemačkim institucijama u Berlinu. Turner je u napomeni akta dodao da su slabi izgledi da se pozitivno reši Nedićev zahtev, budući da po nemačkim zakonima oficiri doživotno, a podoficiri do 60 godina starosti podležu vojnoj obavezi.²⁵¹

General Berne je takođe razmatrao ovo pitanje. On je u pismu od 15. novembra 1941. komandantu Jugoistoka rekao u vezi s tim: „Predlog za razmenu pohapšenih nepouzdatih srpskih oficira za srpske oficire ratne zarobljenike u Nemačkoj, koji se predstavljaju kao neophodni i korisni za izgradnju zemlje u borbi protiv komunista, bio je odbijen od strane Vrhovne komande oružanih snaga sa motivacijom da predsednik vlade Nedić, po nemačkim nazorima, važi kao nepouzdan i ne može pretendovati na poverenje”.²⁵² Zatim Berne iznosi svoje stanovište, naglašavajući da je hapšenje srpskih oficira u Beogradu neophodno, s obzirom na to da je „njihovo držanje prema nemačkim merama i prema vladi Nedića odbijajuće ili neprijateljsko i očigledno iz njihovih redova potiču veze sa pukovnikom Mihailovićem”. Za uhapšene oficire Berne predlaže hitan transport u zarobljeničke logore u Nemačkoj jer, kako on navodi, u Srbiji nema pogodnih prostorija, a pored toga, bile bi angažovane znatne nemačke snage za čuvanje zarobljenika.

Berne, razume se, nije u svom pismu zaboravio da navede kakvo je, u vezi s ovim pitanjem, raspoloženje Nedića, odnosno njegove vlade, pa navodi: „Armijski general Nedić nije se protivio nužnosti hapšenja neophodnih aktivnih oficira i nije, on lično, za to postavljao nikakve uslove i zahtevao protivusluge.”²⁵³

²⁵¹ AVII, br. 8/1-1, k. 1a, Dankelmanovo pismo Nediću, od 10. IX 1941.

²⁵² AVII, NAV-N-T-501, r. 251, s. 263–7.

²⁵³ Isto. — U daljem tekstu pisma Berne je naveo i sledeće: „Predlog za zamenu, na molbu armijskog generala Nedića, bio mi je učinjen preko načelnika Upravnog štaba i ja sam mu odobrio da dobije dragocene snage za izgradnju u Srbiji, ako ovo predstavljaju aktivni srpski oficiri, koji za sada samo primaju plate praktično bez odgovarajuće naknade. Hapšenje nepouzdatih srpskih oficira u Beogradu sprovede se u narednom vremenu. Ono sada nije nastupilo, pošto: a) u Srbiji ne stoje na raspoloženju nikakvi odgovarajući zarobljenički logori niti stražarske snage; b) hapšenje oficira stoji u vezi sa rešenjem „Mihailovićevog pitanja”. Prebacivanje aktivnih srpskih oficira u zarobljeničke logore u Nemačkoj, po mom ubeđenju, isto je tako nužno kao i svih zarobljenih Srba sposobnih za nošenje oružja, naročito pripadnika pukovnika Mihailovića, kako bi se Srbija, zemlja tradicionalnih banditskih borbi, konačno umirila i kako bi se sprečilo ponovno oživljavanje jednog velikog ustanka na proleće, odnosno u onom vremenu u kome bi situacija trebalo da zahteva povlačenje nemačkih snaga iz Srbije.”

Uglavnom, posle dužih priprema, krajem decembra 1941. i početkom januara 1942, uhapšeno je oko 1.000 srpskih oficira u Beogradu i u nekoliko grupa tokom januara i februara 1942. prebačeno u zarobljeničke logore u Nemačkoj.²⁵⁴

Međutim, postavlja se pitanje koliko je Nedić svojim stavom doprineo da se pohapsi ovako relativno velik broj oficira, u periodu kada su oni bili izuzetno potrebni njegovim kvislinškim vojnim formacijama. Mnoga dokumenta nemačkog i kvislinškog porekla iz tog perioda, kao i pojedini napisi na ovu temu posle rata, govore da se oko 1.000 pomenutih oficira iz Beograda nije odazvalo na poziv Nedića da sarađuju s njim, pa je on, ogorčen na njihov pasivan odziv, rešio da ime se osveti. To nije bilo teško sprovesti, ier su nemačke okupacione vlasti (videli smo iz citiranih dokumenata) gledale sa nepoverenjem na sve one predratne oficire koji su se nalazili u okupiranoj Srbiji, a nisu se stavili u Nedićevu, odnosno njihovu službu. O tome piše i Nedićev komandant žandarmerije iz prve polovine septembra 1941: „Istina je da je napred pomenute oficire pohapsila gestapovska policija, ali je istina i to da je ovo hapšenje i sprovođenje u zarobljeništvo izvršeno po izričitom i ličnom traženju M. Nedića, koji je nemačkom komandantu izjavio da ako Nemci ne pohapse i u zarobljeništvo ne sprovedu pomenutih 1.200 oficira, on, Nedić, ne može da garantuje za mir i poredak u zemlji. Na ovakav odlučan Nedićev zahtev, Nemci su izvršili to hapšenje i sprovođenje u zarobljeništvo.”²⁵⁵

Evidentno je da se Nedić zalagao za puštanje kućama bolesnih zarobljenika, invalida, zarobljenika starijih godišta; zatim, zarobljenika stručnjaka svih specijalnosti. Međutim, još više je predsednik „vlade narodnog spasa” insistirao da se oslobode zarobljenici – oficiri, profašistički orijentisani; da stupe u njegove oružane odrede i da pomognu „vladi narodnog spasa” da zavede „red, mir i bezbednost” u Srbiji. Dakle, ono na čemu su i Nemci najviše insistirali i što je Nedić bio stavio u prvi plan posle obrazovanja svoje vlade.²⁵⁶

Neki autori, iz jugoslovenske emigracije kao, na primer, Stanislav Krakov i Petar Martinović, tvrde da su Nemci bili postigli sporazum sa Nedićem da oslobode i do 70% zarobljenih vojnih lica, rodом iz Srbije i Banata, pod uslovom da se zavede red i mir u Srbiji. „Međutim, događaji kod Kraljeva i Kragujevca, potom sporazum Mihailovića i Tita u Struganiku i Brajićima, učinili su da su Nemci odbili da otpočnu oslobodjenje izvesnih grupa zarobljenika, sve dok traju takvi teški neredi u Srbiji.”²⁵⁷

²⁵⁴ Zb. NOR, 1-1, 625. Izveštaj zapovednika Srbije.

²⁵⁵ J. Trišić, n. d., 63.

²⁵⁶ *Novo vreme* u br. 111, od 11. IX 1941, donelo je program mera Nedićeve vlade radi poboljšanja uslova srpskih zarobljenika u nemačkim logorima.

²⁵⁷ S. Krakov, n. d., 313. — U vezi s tim S. Krakov kaže: „Uprkos ovog nemačkog odbijanja, Nedić u svojim svakodnevnim intervencijama da se olakša sudbina srpskog naroda, nije zaboravio ni zarobljenike i on je i šefu Upravnog štaba dr Turneru i nemačkom komandujućem generalu Bemeu, a

Međutim, tvrđenja ovih autora se ne mogu prihvatiti, jer su Nemci uvek gledali sa nepoverenjem na srpske oficire, i srpsko stanovništvo uopšte, pa i na Nedićeve oružane odrede, koji su se već nalazili u njihovoj službi. Poznato je koliko su Nemci oklevali da naoružaju srpsku žandarmeriju, bojeći se da oružje koje joj budu dali, ne bude okrenuto protiv samih njih. S tim u vezi je i već citirano Ribentropovo pismo, koje je 2. septembra 1941. upućeno Bencleru, i mnoga druga upozorenja od strane komandanta Jugoistoka, komandanta suvozemnih snaga Rajha i drugih nadležnih institucija u Berlinu.

Nedić je svim sredstvima nastojao da pridobije zarobljenike za politiku svoje vlade i da ih veže za sebe; da mu zarobljenici šalju peticije u znak podrške i poverenja; da popularišu u logorima njegovu vladu itd. Čak je Nedić slao i svoje emisare u zarobljeničke logore u Nemačku, na primer, Milana Aćimovića u oktobru i novembru 1941. (o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu), a kasnije Milosava Vasiljevića. Aćimović je, navodno, bio na lečenju u Karlovim Varima, u stvari, on je obilazio zarobljeničke logore, održavao sastanke sa jugoslovenskim oficirima i tražio podršku za Nedićevu vladu, koja je već bila potpuno kompromitovana kod stanovništva Srbije. U vezi s tim postoji i pismo V odeljenja komandanta Jugoistoka od 17. novembra 1941, koje je upućeno OKW-u: „Srpski ministar Aćimović, sada u Karlovim Varima, moli da mu se odobri poseta jednog logora srpskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj. Vojni zapovednik Jugoistoka podupire tu molbu i obećava se dobro propagandno dejstvo na srpsko stanovništvo, s obzirom na mnoge glasove o nemačkim logorima ratnih zarobljenika. Sam Aćimović je lojalan. Pošto je njegov oporavak u Karlovim Varima neposredno pred završetkom, moli se najhitnije za odobrenje.”²⁵⁸

U svojoj izjavi istražnim organima u Beogradu posle rata Milan Nedić je potvrdio da je Aćimović putovao u Nemačku, pored ostalog, i radi obilaska vojnika, podoficira i oficira, koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima. „Dao sam uputstvo Aćimoviću da obiđe logore i da vidi raspoloženje zarobljenika prema mojoj vladi, kao i to da li žele da se vrate

potom Baderu, a naročito opunomoćeniku za privredu Nojhauzenu, kao i ministru Bencleru i svakom nemačkom izaslaniku, koji je dolazio u neku inspekciju iz Berlina za Beograd, ponovio molbe da se otpočne sa puštanjem zarobljenika, jer to zahtevaju imperativno privredne potrebe Srbije.”

as AVII NAV-N-T-312, 469/80559010. — Dragi Jovanović je takođe pred istražnim organima u Beogradu 1946. o poseti Aćimovića srpskim ratnim zarobljenicima, izjavio sledeće: „Poseta Milana Aćimovića usledila je odmah posle obrazovanja vlade M. Nedića, sa tendencijom da se pokaže našim zarobljenicima da vlada M. Nedića odmah posle svog obrazovanja vaspostavlja kontakt sa njima i na taj način se prikaže zaista kao vlada koja će voditi računa o što bržem njihovom povratku. M. Aćimović je pričao da je posetio oficirski logor, da je održao jedan govor čisto u patriotskom smislu, ali nije vršio nikakva vrbovanja za Nedića. Ing. Vasiljević Milošav išao je u Nemačku u oficir, zarobljenički logor direktno sa nalogom da vrbuje oficire, koji žele da se vrate u zemlju, da se stave na raspoloženje vladi gen. Nedića i da pristupe dobrovoljačkim formacijama. Po čuvenju, Vasiljević nije obišao sve oficirske barake, već je pozivao u jednu baraku oficire sa spiskovima, koje je sa sobom doneo” (AVII, br. 19/7, k. 1).

u zemlju i stave na raspoloženje meni, odnosno mojoj vladi." Nedić se pohvalno izražavao o rezultatima Aćimovićeve misije u Nemačkoj pa podvlači: „Rezultati su bili dobri, jer su se gotovo svi zarobljenici izjasnili i odobrili politiku vlade narodnog spasa i dali izjavu da žele da se vrate u zemlju i stave meni na raspoloženje.”²⁹⁹

Nedić dalje u vezi s ovim naglašava da je po dolasku Aćimovića u Beograd napravljen spisak zarobljenika na koje su srpski kvislinzi računali; da je među njima bilo stručnjaka, jedan broj činovnika, a najviše je bilo oficira za koje su računali da ih treba uključiti u Nedićeve oružane formacije. Spisak je, navodno, dostavljen Upravnom štabu vojnog komandanta Srbije, odakle je poslat u Zarobljeničko odeljenje u Berlin. Među zarobljenicima oficirima, koji su otpušteni, bilo je i takvih koji su ušli u Nedićevu vladu kao ministri (npr. dr Miloš Nedeljković i Bogoljub Kujundžić).

I dok je Nedić preko svog emisara Aćimovića uspostavljao veze sa zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, 8. novembra 1941. stiglo je Bencleru pismo iz Ministarstva inostranih poslova Rajha. U njemu se obaveštavaju nemačke okupacione vlasti u Srbiji da se odbija Nedićevo traženje (koje je dostavljeno preko Upravnog štaba) da se pusti kućama 1.200 srpskih zarobljenika jer, kako je to istaknuto u pismu, „Nedić ne zaslužuje toliko poverenje”. Naprotiv, Bencleru se nalaže da podupire već od ranije dati nalog generalu Bemeu da se pohapsi u Beogradu 1.200 „nepouzdanih jugoslovenskih oficira koje treba sprovesti u zarobljenički logor”. U istom pismu naglašava se da će nadležna ministarstva Rajha voditi računa da se iz zarobljeništva puštaju samo oni koji su neophodni za nemačku privredu u Srbiji.²⁶⁰

Milan Aćimović je, razume se, posle povratka sa svog „službenog” zadatka i „uspešno” obavljenog posla, već 29. novembra 1941. održao govor preko beogradskog radija o životu srpskih zarobljenika u Nemačkoj. „Od dana obrazovanja srpske civilne uprave”, rekao je Aćimović, „jedna od glavnih naših briga, bila je briga za naše zarobljenike. General Nedić, obrazujući prvu srpsku vladu, istakao je u svojoj deklaraciji ovu brigu na prvo mesto.”²⁶¹

Najveći „uspeh” Milana Aćimovića (kako je tvrdio kasnije sam Nedić) bio je u tome što je on organizovao potpisivanje „Izjave oficira u logoru Nirnbergu — o podršci generalu Nediću”, poznatije kao „Nirn-

²⁵⁸ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

²⁶⁰ AVII, Bon, 2/840. — *Novo vreme* je, gotovo svakodnevno pisalo o podršci koju zarobljenici daju Nediću i njegovoj vladi preko pisama, peticija, izjava. O tome je, 13. XI, *Novo vreme* donelo sledeću vest: „Predsednik srpske vlade M. Nedić prima svakodnevno veliki broj pisama i karata od zarobljeničkih srpskih oficira i vojnika, u kojima ovi izražavaju svoju duboku zahvalnost pret. srpske vlade za njegovo staranje da se prilike u otadžbini što pre srede i normalizuju. Svi oni izjavljuju da ih teritorijalna razdaljina ne sprečava da svakodnevno budu svojim mislima u domovini i da prate napore srpske vlade da otadžbina pođe novim putem.”

²⁶¹ *Novo vreme*, 30. XI 1941.

berška izjava". Izjava je bila sastavljena u Beogradu, još dok se Aćimović nalazio u Karlovim Varima. Na njenoj izradi, prema nekim podacima, radili su Miloš Masalović, šef Nedićevog kabineta, i Cvetan Ceka Đorđević, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova. Bila je poslata u Nemačku preko urednika *Obnove* Ratka Zivadinovića, a redigovali su je u Nirnbergu general Danilo Kalafatović i Milutin Nedić. Potpisana je 15. novembra 1941.²⁶²

Kada je Aćimović posetio Nirnberški oficirski logor sredinom novembra 1941, oko 1.200 oficira potpisalo je ovu izjavu. Kasnije je Nedić „gradio svoj kapital“ na ovom propagandnom pamfletu, kako, navodno, ima podršku više od 300.000 zarobljenika itd. Zanimljivo bi bilo citirati neke delove „Nirnberške izjave“ da bi se videlo da je ona uglavnom sadržala one stavove i načela na kojima je Nedić stalno insistirao: „Mi zarobljenici oficiri, kao obični deo svog naroda, ne možemo ostati ravnodušni prema ovim bezumnim događajima. Mi želimo da o njima odlučno kažemo svoju reč, da istaknemo svoj stav i da u njih unesemo sebe lično, svoju nacionalnu dušu i svoju vojničku dužnost. Stoga izjavljujemo: 1) S najvećom odlučnošću osuđujemo komunističke izrode, kao i one zablude i zavedene pojedince, koji su im se pridružili i njihovu izdajničku akciju na uništenju srpskog naroda i njegove budućnosti. Na njih će pasti prokletstvo naroda. 2) Sa osećanjem duboke odvratnosti osuđujemo one strane propagande koje za račun egoističnih ciljeva, svojom podmuklom akcijom produžavaju da guraju naš narod u propast, bezumno iskorišćavaju njegovu čestitost, lakovernost i naivnost. 3) Pozivamo ceo narod u Srbiji, da se složno kao jedan čovek svrsta uz vladu g. đenerala Nedića; da je odlučno pomogne u borbi protiv komunističke nemani i o uvođenju mira, reda i rada u zemlji, i da podlim podbadačima raznih varalasa stranih radija ne poklanja nikakvu veru.“²⁶³

Deo citirane izjave nepobitno dokazuje da su njeni autori radili ili, bolje reći, kreirali njen tekst, na osnovu uputstva koja su dobili od Milana Nedića. Jer svi njegovi govori koje je održao do tada, upravo su ponavljali sva ona pitanja, dakle, sve probleme, koje sadrži takozvana „Nirnberška izjava“. Na pitanje islednika kako je došlo do Nirnberške izjave i ko je bio njen pokretač, Nedić je dao sledeći odgovor: „Prilikom odašiljanja Aćimovića za Nemačku radi obilaska zarobljeničkih logora,

²⁶² Dragi Jovanović je na saslušanju u vezi s ovim izjavio sledeće: „U toj izjavi izražavalo se odobrenje stava i politike generala Nedića i izjavljivala gotovost da se u slučaju povratka u otadžbinu dole potpisani stave u službu generalu Nediću, radi odbrane i obnove otadžbine“ (AVII, br. 19/7, k. 1).

²⁶³ S. Krakov, n. d., 311–312. – U daljem tekstu izjave rečeno je: „Stavljamo se na raspoloženje vladi g. đenerala Nedića da i svojim ličnim učešćem pomognemo njenu akciju na čišćenju komunističke nemani i povraćanju mira i reda u našoj napaćenoj zemlji, da bi sa što manje novih potresa i žrtava sačekali kraj ovog rata i obezbedili sebi pravedno mesto u međunarodnoj zajednici. Molimo stoga vladu g. đenerala Nedića da na nas računa u svakom radu i u koliko bi nadležne nemačke vlasti odobrile, gotovi smo da u potrebnom broju pođemo u Srbiju i svojim učešćem doprinesemo da se red povraća za najkraće vreme – pa makar potom bili ponovno vraćeni u zarobljenički logor, pošto za ovaj rad i službu svome narodu ne želimo nikakvu ličnu korist i nagradu.“

vica i moga brata Milutina, da im izruči moje pozdrave i da se preko izdao sam direktivu Aćimoviću da se obrati u Nirnbergu na Kalafatov njih obavesti o raspoloženju zarobljenika prema mojoj vladi i gotovosti da se vrate u zemlju radi saradnje. Posle povratka Aćimovića došlo je do Nirnberške izjave.²⁶⁴ Ko je sastavio tu izjavu ne mogu tačno reći, ali verujem da su njeni pokretači Kalafatović i moj brat Milutin. Nisam izričito Aćimoviću rekao da se ispita raspoloženje zarobljenika na taj način što bi se izjasnili „za i protiv“, ali ne poričem da je Nirnberška izjava došla kao posledica misije Aćimovića u Nemačkoj.”²⁶⁴³

Milan Nedić namerno ili usled zaborava greši u datumu, kada kaže: „Ipso dolaska Aćimovića došlo je do Nirnberške izjave.“ Pre će biti ovo prvo, tj. da bi sa sebe skinuo svaku odgovornost u vezi s ovim anti-komunističkim pamfletom. Jer nepobitno je utvrđeno da je pomenuta izjava potpisana, upravo, za vreme Aćimovićevog boravka u Nemačkoj. Ovaj je aktivno bio angažovan na njenoj realizaciji. Izjava je potpisana 15. novembra, a Aćimović je stigao u Beograd krajem tog meseca. Već 29. novembra održao je govor preko Radio-Beograda, u kome je izneo svoje utiske o položaju jugoslovenskih zarobljenika u nemačkim logorima. Netačno je i Nedićevo tvrđenje da ne zna ko je sastavio „Nirnberšku izjavu“. U stvari, izjava je sastavljena po njegovom konceptu; rađena je u Beogradu, u krugu njegovih najbližih savetnika i on je dao saglasnost da se posle redigovanja, koje je lično izvršio, može nositi na potpis srpskim oficirima – zarobljenicima u Nemačkoj.

Milan Nedić, takođe na saslušanju, iznosi da je posle „Nirnberške izjave“ došlo do oslobođenja oko 1.200 srpskih oficira; da su činovnici zauzeli svoja ranija mesta i oficiri stupili u žandarmeriju, odnosno oružane odrede, koji su bili formirani radi ugušenja oružanog ustanka u Srbiji. Iz svega ovoga dalo bi se zaključiti da su Nemci umesto uhapšenih oko 1.000 oficira iz Beograda oslobodili isto toliko iz zarobljeništva onih, koji su simpatizovali Nemce i njihovu okupacionu politiku, odnosno podržavali Nedića i njegovu vladu.

Tako se Milan Nedić „borio“ za srpske oficire, koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, i zarobljenike uopšte. Aćimovićev put u Karlove Vari, a odatle, u Nemačku; zatim, „Nirnberška izjava“ i mnogi drugi dokumenti ubedljivo govore kakvim se sve sredstvima Nedić služio da bi stvorio podršku svojoj vladi; da bi zaveo red i mir u zemlji. Drugim rečima, da bi uništio narodnooslobodilački pokret u Srbiji. Čak pred kraj 1944, kada je sa svojom „vladom“ pobeo u Beč, Nedić i Ljotić računali su da uz podršku Nemaca mogu naoružati zarobljenike i povratiti Srbiju, koja se nalazila čvrsto u rukama jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

²⁶⁴ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

^{264a} Isto.

DOLAZAK IZBEGLICA U SRBIJU I NJIHOV SMEŠTAJ

U nizu teškoća koje su bile posledica rata i okupacije' cele Jugoslavije, treba napomenuti da je Srbija imala tu nezahvalnu ulogu da bude stecište izbeglica i preseljenika iz gotovo svih krajeva zemlje, što je pogoršavalo i onako težak ekonomsko-socijalni položaj stanovništva ove pokrajine. Budući da problem izbeglica nije skidan s dnevnog reda tokom celog rata, i da je to bilo uzrok velikih nereda u društvenom kretanju cele Jugoslavije, reći ćemo nešto više o njemu za 1941. godinu, kada je bio najaktuelniji.

Prvo pitanje koje se nameće u vezi s tim, jeste ko je kriv za ovako masovna migraciona kretanja stanovništva Jugoslavije. Odgovor, razume se, nije teško dati. Krivi su okupatori i njihovi saradnici, koji su bili vinovnici i svih drugih nedela i zločina počinjenih u toku rata. Nemački okupatori su deportaciju stanovništva preduzeli pod vidom nacionalnog čišćenja oblasti, kao što je slučaj sa preseljavanjem Srba iz NDH u Srbiju; zatim, oslobođenje prostora za naseljavanje nemačkog naroda (preseljenje Slovenaca u Hrvatsku, Srbiju i Nemačku), dok su Jevreji deportovani radi njihovog potpunog uništenja. Tokom rata, deportovan je i veliki broj simpatizera i pripadnika NOP-a. Međutim, mi ćemo se ograničiti samo na problem izbeglica i preseljenika, koji su pristizali na teritoriju Srbije, pošto je on sastavni deo naše teme.

Ibeglice su pristizale u Srbiju na dva načina: neorganizovano, znači stihijski, bez ikakvog plana i sistema, počevši već u toku aprila 1941, gotovo iz cele Jugoslavije. Od tada masa pretežno srpskog stanovništva, zbog opasnosti da bude fizički uništeno, ostavlja svu pokretnu i nepokretnu imovinu i doseljava se u Srbiju da bi spasio goli život. Drugi način preseljavanja bio je organizovan, a njegovi inicijatori bili su nemački okupatori. Prvo je na udaru bilo stanovništvo Slovenije. Naime, Slovenci su deportovani iz onih oblasti Slovenije koje su pripale Nemačkoj prilikom podele jugoslovenske teritorije. To su bili prekrasni delovi Slovenije severno od Ljubljane: Štajerska i Gorenjska. Nemci su planirali da deo slovenačkog stanovništva u ovim krajevima germanizuju, a znatan deo (oko 260.000), presele u Srbiju i Hrvatsku; da, zatim, na

tom anektiranom području nasele nemačko stanovništvo i zavedu svoju civilnu upravu.²⁹⁵

Za preseljavanje slovenačkog stanovništva izvršene su intenzivne pripreme odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. U vezi s ovim pitanjem održano je više sastanaka nemačkih okupacionih vlasti u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. U razgovore su bili uključeni i predstavnici NDH. Već sredinom aprila pomenute slovenačke oblasti je poseto Hajnrih Himler i dao osnovne smernice i plan za masovno deportovanje. Pošto se računalo da najveći deo stanovništva treba deportovati u Srbiju, mnogo se držalo do mišljenja vojnoupravnog komandanta Srbije o tom problemu. To se može zaključiti i iz predloga Generalštaba komande vojske Vermahta od 30. aprila 1941, koji je upućen Odeljenju teritorijalne odbrane", u kome je rečeno: „Preseljenje Slovenaca iz jugoslovenskih oblasti, koje su nedavno pripale Rajhu, mora zavisiti od pristanka vojnog K.ta u Srbiji. Mora se izbeći da se neregulisanim odašiljanjem Slovenaca u Srbiju ne izazovu teškoće u ishrani već onih koji se tamo nalaze i da se ne pojave žarišta nemira usled nagomilavanja nezadovoljnih elemenata, imajući u vidu neznatnu jačinu trupa koje ostaju u zemlji. Vojnoupravni komandant u Srbiji jedini je nadležan da odredi u kom broju pojedinačno, u kojim vremenskim razmacima i u kojim prostorijama Slovenci mogu biti prihvaćeni. Umoljava se OKVV da odobri takvo gledište, da podređeni organi ne bi preduzeli preuranjene mere."²⁹⁶

Međutim, prvi zvanični sastanak o deportaciji Slovenaca održan je u Gracu 6. maja 1941. godine; na njemu je odlučeno da treba preseliti 260.000 Slovenaca na područje okupirane Srbije između Dunava i Kragujevca. Vojnoupravni komandant Srbije Helmut Ferster (Helmut Förster) usprotivio se ovom predlogu, navodeći kao razlog to „što su dnevno po 10.000 izbeglica iz Bosne prelazile Drinu, bežeći u Srbiju, te se trebalo brinuti za njihov smeštaj, jer su bežali bez igde ičega".²⁹⁷ Ma koliko da se držalo do Fersterovog mišljenja, Hitlerova naredba u vezi s ovom akcijom morala se realizovati. Naime, Hitler je bio naredio da se severna Slovenija (Südsteiermark, kako su je Nemci nazivali u svojim dokumentima) načini nemačkom zemljom i da se otuda i iz Koruške prebaci u „staru Srbiju" 220–260 hiljada Slovenaca. I sam Ferster bio je sklon da popusti, kada su u pitanju interesi „više rase". Zbog toga je odmah posle pomenute konferencije u Gracu, načelnik Nemačke vrhovne komande, general Kajtei (Keitel), tražio od nemačke Vojne komande u Srbiji odgovarajući broj slobodnih transporta za preseljenje Slovenaca. A Bender je u svom telegramu od 6. maja 1941, koji je upu-

²⁹⁵ Opširnije o ovom problemu vidi: Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (rukopis). Takođe od istog autora: *Izbeglice i preseljenici u Srbiji, NOR i revolucija u Srbiji 1941–1945*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 3972, str.: 71–83, *Značajnijih podataka na ovu temu ima i u cit. studiji dr Nikole Zivkovića, „Deportacija jugoslovenskog stanovništva na okupiranom delu i van njega", str. 188–212.*

AVII, NAV-N-T-501, r. 249, s. 1090.

²⁹⁷ AVII, k. 270, r. br. 1/5, Zapisnik o saslušanju F. Nojhauzena, šefa vojno-privrednog štaba u Srbiji.

tio Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, pisao da postoje teškoće u sprovođenju ove Hitlerove naredbe: „Prilikom današnjeg sastanka u Mariboru pod predsedništvom državnog namesnika Iberrajtera, vojnoupravni komandant u Srbiji je, uprkos teškoj sumnji u pogledu ishrane, smeštaja i ugrožavanja bezbednosti u potčinjenom mu području, obećao da će, radi izvršenja Firerovog naređenja,²⁶⁸ u staru Srbiju, ukoliko je to moguće, primiti 200–260.000 Slovenaca, predloženih za iseljavanje iz južne Štajerske i Kranjske, kako bi se južna Štajerska učinila nemačkom zemljom. Prema saopštenju načelnika transporta, preseljavanje ne može, iz tehničkih razloga (na primer, rušenje mostova, transport ulja za Italiju), početi pre početka jula, mada unutrašnja nadležstva Rajha najveću važnost pridaju najbržoj akciji. Osim toga, potrebna je temeljna priprema, za koju je vojnoupravni komandant od gaulajtera zahtevao podatke." U daljem tekstu, Bencler predlaže da deo Slovenaca prime i Italija i Bugarska „jer Sibija neće moći da primi više od 120–150.000".²⁶⁹

I nadalje se raspravljalo o problemu preseljavanja Slovenaca u Srbiju. Tako je u Beogradu održano nekoliko sastanaka 21. i 25. maja 1941. Ali, sticajem mnogih okolnosti za nemačke okupacione vlasti, došlo je do nagle promene plana. Naime, odlučeno je da najveći deo predviđenih Slovenaca za iseljavanje bude transportovan za NDH, a da iz ove ustaške tvorevine bude isto toliko Srba prebačeno u Srbiju. O svemu tome ponovo se raspravljalo na sastanku 4. juna, koji je održan u Zagrebu pod rukovodstvom nemačkog poslanika Zigfrida Kašea. Sastanku su još prisustvovali i Bencler, Turner i Nojhauzen, kao predstavnici vojnoupravnog komandanta Srbije; zatim, načelnik civilne uprave Donje Štajerske, gaulajter Iberrajter; maršal Kvaternik, ministar korporacija dr Jozo Dumanđić, državni sekretar za spoljne poslove dr Mladen Lorković, kao predstavnici NDH, i nemački komandant u Hrvatskoj general Glajze fon Horstenau. Utvrđena je bila i dinamika preseljenja. Prema dogovoru, Slovenci bi se iselili u tri talasa. U prvom talasu, trebalo je preseliti u Srbiju 5.000 intelektualaca (osim katoličkih sveštenika, za koje je rečeno da će biti preseljeni u NDH umesto pravoslavnih sveštenika); drugi talas predviđao je preseljenje 25.000 lica, koji su se u Donjoj Štajerskoj nalazili od 1914. godine, i treći talas obuhvatao je 65.000 Slovenaca, pretežno seljaka iz Donje Štajerske.²⁷⁰

Međutim, Nemci nisu bili u mogućnosti da sprovedu Hitlerovu naredbu. Pored ostalog, bojali su se da veći priliv Slovenaca ne pojača ustaničke snage. A baš tih dana, oružani ustanak se širio u svim krajevima Jugoslavije, i znatan deo Srba preseljenih iz NDH u Srbiju, kao i raseljenih Slovenaca, otišao je u šumu i pridružio se narodnooslobodi-

²⁶⁸ Hitler je 25. aprila 1941. doneo odluku o prenošenju ovlašćenja za vršenje upravne vlasti u Štajerskoj, Gorenjskoj i Koruškoj sa 2. armije na 18. vojni okrug.

²⁶⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153217–18.

²⁷⁰ AVII, Bon, 4, s. 418–9. Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu, od 4. juna 1941, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o rezultatima nemačko-ustaških razgovora o prelasku Slovenaca i Srba i o statusu oblasti grada Zemuna.

lačkom pokretu. Zbog svega toga, Nemci nisu mogli da realizuju plan 0 preseljavanja. Prema nekim podacima, tokom 1941. godine u Srbiju je prebačeno oko 15.000 Slovenaca.²⁷¹

Kada je reč o izbeglicama, treba napomenuti da ih je najveći broj pristizao u Srbiju, za sve vreme rata, sa teritorije NDH. Neposredno posle obrazovanja ove kvislinške tvorevine počeo je nezapamćeni teror ustaša nad srpskim stanovništvom. Hapšenja, streljanja, odvođenja u logore, pljačkanje celokupne imovine, sve je to bila svakodnevna pojava. Da bi se spasao goli život, jedini izlaz ugroženom srpskom stanovništvu bio je da beži neorganizovano, stihijski preko Drine u Srbiju. Osnovu za masovne progone nad srpskim stanovništvom u NDH dao je, razume se, Treći Rajh svojim planom iseljavanja Slovenaca iz slovenačkih pokrajina okupiranih od Nemaca, o čemu je bilo već reči. Da bi ovaj proces preseljavanja dobio i nekakvu zakonsku podlogu, ustaške vlasti su donele niz uredaba i naredaba, na osnovu kojih se zahtevalo iseljavanje po svaku cenu. U banjalučkom listu *Hrvatska krajina*, već 21. aprila 1941. objavljena je naredba sledećeg sadržaja: „U roku od 5 dana, računajući od dana oglašavanja ove naredbe, imaju bezuslovno napuštati teritoriju Hrvatske Države sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi, ili u mirovini, kao i bez obzira na to da li su stekli zavičajnost u nekoj općini na teritoriji Hrvatske Države.”²⁷²

Da navedemo i neke druge mere ustaških vlasti, koje su ubrzavale iseljavanje sprskog stanovništva. Na primer, krajem aprila izdata je zakonska odredba o državljanstvu; zatim, zakonska odredba o rasnoj pripadnosti naroda; u avgustu – Naredba o ustrojstvu i delokrugu rasno-političkog povjereništva. Da bi se sve ove naredbe mogle lakše sprovesti, obrazovano je „Državno ravnateljstvo za ponovu”. Ova institucija se bavila svim pitanjima iseljavanja, useljavanja i smeštaja naroda; zatim, preuzimanjem i prodajom poseda od iseljenih, tj. naseljenih, pa je imala 1 privremenu upravu nad takvim imanjima.²⁷³ Sačinjene popisnike je odmah predavala takođe novoformiranoj ustanovi – „Zavodu za kolonizaciju”, čiji je zadatak bio da popisnu imovinu deli određenim licima. Da napomenemo i to da je na pomenutom sastanku ustaških i nemačkih funkcionera, održanom u Zagrebu 4. juna 1941, dogovoreno da lica koja budu preseljena, mogu poneti sa sobom prtljaga težine 50 kg i 500 dinara po glavi, a sva ostala imovina imala je biti konfiskovana.²⁷⁴

²⁷¹ J. Marjanović, *Ustanak*, 51.

²⁷² U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i ovo: „Ovo se takođe odnosi i na sva druga lica, koja obzirom na svoj loš dosadašnji rad i vladanje u javnom životu, nisu zaslužili da i dalje uživaju gostoprimstvo Države Hrvatske. Tko se u gornjem roku ne pokori ovoj naredbi, biće silom prebačen preko granice” (*Hrvatska krajina*, 21. IV 1941).

²⁷³ Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941*, str. 73–74.

²⁷⁴ AVII, Bon, 4, s. 418–19. Izveštaj Nemačkog poslanstva u Zagrebu, 4. VI 1941, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. Pored navedenih ustaških akata da pomenemo i zakonsku odredbu o gubitku državljanstva i državnog pripadništva; zatim, zakonsku odredbu o imovini osoba koje su napustile područje NDH itd.

Takozvano „organizovano“ preseljavanje Srba iz NDH za Srbiju na bazi reciprociteta (koliko broj Slovenaca za Hrvatsku, toliko Srba iz NDH za Srbiju) počelo je 1. avgusta 1941. Cela ova akcija bila je bazirana na sporazumu između vojnih vlasti Trećeg Rajha i NDH. Prema nekim podacima, do kraja oktobra 1941. na ovaj način je bilo preseljeno 15.250 lica, čime je ovaj vid preseljavanja iz NDH u Srbiju bio završen.²⁷⁵

Ipak, najveći broj izbeglica iz NDH prebacio se u Srbiju neorganizovano. To, tako reći ilegalno prelaženje izbeglica pratilo su raznovrsne nedaće: strahovanje za život, oskudica u odeći, hrani i osnovnim potrebama i mnoge druge teškoće. Koliko je na ovaj način preseljeno stanovništva iz NDH, nije se moglo tačno utvrditi. Prema nekim podacima, od maja do avgusta 1941. u Srbiju je prebeglo 100.000 ljudi, žena i dece. Oficir za vezu između komandanta Srbije i Nemačkog poslanstva u Zagrebu Bajsner navodi 22. avgusta podatke da je zvanično preseljeno u Srbiju 9.900 ljudi i 338 popova, a ilegalno je do tog datuma prešlo granicu 90.000 lica.²⁷⁶

Kasnije, krajem septembra 1941, Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi u Beogradu u svom izveštaju daje podatke o broju izbeglica iz Hrvatske: „Sa pouzdanošću se može tvrditi da je ukupan broj izbeglica iz Hrvatske odavno premašio 200.000, te se sa onima iz ostalih pokrajina bliži broju od 300.000.“ U istom dokumentu se navodi da je iz NDH bilo 165.000, iz Mađarske 56.000; iz Bugarske 7.500 i iz Slovenije 15.000.²⁷⁷ Podatke o broju izbeglica nalazimo i kod Franca Njehauzena, generalnog opunomoćenika za privredu okupirane Srbije. Naime, on je na saslušanju u Beogradu, 16. marta 1947, pred jugoslovenskim istražnim organima, u vezi s ovim izjavio da je u toku rata bilo proterano 400.000 lica, uglavnom Srba i Slovenaca iz raznih jugoslovenskih oblasti, koje su bile okupirane od Nemačke i njenih saveznika.²⁷⁸ U izveštaju Njehauzena od jula 1943, koji je upućen glavnom opunomoćeniku za rudnike metala za Jugoistok (sa sedištem u Beču), rečeno je, pored ostalog, da je do toga meseca u Srbiji bilo 420.000 izbeglica, među kojima i 86.000 dece.²⁷⁹

U izveštaju Milana Nedića zapovedniku Srbije, generalu Baderu, od 16. septembra 1942, rečeno je da je sredinom septembra u Srbiji bilo oko 400.000 izbeglica od kojih su 86.000 nezbrinuta deca, većinom bez roditelja.²⁸⁰

Po našoj slobodnoj proceni, podaci koje navode Njehauzen i Nedić su dosta realni. Sva tri navedena izvora, uglavnom, daju približno iste podatke, te bi se moglo uzeti kao tačno da je u toku rata 1941–1944. godine u Srbiji bilo oko 400.000 izbeglica. Jer Njehauzen je po prirodi

²⁷⁵ Ljubomir Andrija Lisac, *Deportacija Srba iz Hrvatske 1941*, *Historijski zbornik* 1–4, Zagreb, 1956, str. 145.

²⁷⁶ AVII, mf. Z/H 296650.

²⁷⁷ AVII, br. 18/7–1, k. 1.

²⁷⁸ Arhiv SUP Srbije, fase. 3, str. 28, Zapisnik o saslušanju F. Njehauzena od 16. III 1947.

²⁷⁹ AVII, NAV-N-T-75, r. 89, s. 8.

²⁸⁰ AVII, br. 17/2–1, k. 1a.

svoga položaja morao biti dobro obavešten, i nije imao razloga da broj izbeglica preuveličava. Nedić je takođe morao prikazati pravo stanje vojnom zapovedniku Srbije. Mada su u nekim ranijim izveštajima i on i njegova administracija iz određenih razloga preuveličavali broj izbeglica, za ovaj izveštaj to se ne bi moglo reći. Pogotovu, što se on poklapao sa podacima koje navodi Nojhauzen, dva meseca ranije. Sve u svemu, to je ogromna cifra. Bilo je veoma teško naći prebivalište za toliki broj ljudi; smestiti ih, ishraniti, obući; drugim rečima, obezbediti im životnu egzistenciju.

Poznato je da izbeglice nisu pristizale u Srbiju samo iz Slovenije i NDH (mada ih je iz ove poslednje bilo najviše), već i iz drugih krajeva: delova zauzetih od bugarskih, italijanskih i mađarskih okupatora. Već smo citirali, u vezi s tim, neke podatke iz izveštaja Komesarijata za izbeglice pri Nedićevoj vladi od septembra 1941. Međutim, činjenica je da iz ovih krajeva nema dovoljno sačuvanih dokumenata o izbeglicama. Ipak, i na osnovu postojećih izvora može se dobiti približan uvid u ovo pitanje. I sa teritorije bugarske okupacione zone, posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, prvo je bilo na udaru srpsko stanovništvo. Pravljeni su spiskovi Scba za iseljavanje. Postojao je redosled po kome su prvo iseljavani policijski šinovnici i žandarmi, potom ostali činovnici i slobodne profesije. Na inteligenciju se gledalo sa velikim nepoverenjem.

Na teritoriju južnog dela Srbije, za prvih nekoliko meseci posle okupacije, pristiglo je preko 15.000 izbeglica, (neorganizovano) iz okupacionih zona Italije (Kosovo) i Bugarske. To je unosilo dosta nemira ne samo u ovdašnje stanovništvo već i u kvislinške i okupacione vlasti, koje su izbeglicama morale naći smeštaj. S tim u vezi Turnef je 14. juna 1941. insistirao kod nemačke posadne jedinice u Nišu da ova protestuje kod bugarskog komandanta. O tome je samo dan kasnije Feldkomandantura u Nišu pisala sledeće: „Gospodin državni savetnik dr Turner je 14. VI izdao naređenje načelniku ovdašnje upravne grupe da što skorije potraži bugarsku armijsku komandu u Skoplju i jednom već spreči dalje proticanje izbeglica od juga ka severu, a s druge strane da izdejstvuje odobrenje za povratak onih koji su izbegli u staru Srbiju. Osim toga, trebalo je odavde telefonski prosiediti naređenje Feldkomandanturi u Užicu da se odatle zapreti Albancima oružjem, ako ne prestane prote-rivanje srpskih naseljenika.”²⁸¹

Upozorenja Turnera nisu mnogo pomagala. Izbeglice su i dalje pristizale. Prema nekim izveštajima koji datiraju s kraja 1941. godine, sa teritorije koju su Bugari okupirali, bilo je iseljeno 20.140 izbeglica, a to je sa onim koji nisu bili evidentirani iznosilo više od 30.000 lica.²⁸²

Mađarski okupatori su takođe vršili teror svih vrsta na jugosloven-skoj teritoriji koju su okupirali. Na ovom prostoru situacija je bila specifična. Proganjano je ne samo srpsko već i hrvatsko stanovništvo sa prostora Međimurja, Prekomurja, Bačke i Baranje. I Mađari su dono-

²⁸¹ AVII, NAV-N-T-501, r. 249, s. 1005–7.

²⁸² AVII, k. 1, reg. br. 18/7, Izveštaj Komesarijata za izbeglice Ministarskom savetu Nedićeve vlade.

sili razne uredbe, naredbe, zakone, kako bi ovom nehumanom poslu dali nekakvu zakonsku podlogu. U vezi s tim, već 11. aprila, dakle, pre nego što je zvanično kapitulirala Kraljevina Jugoslavije, izdali su naredbu u kojoj se pravila razlika između kolonista i starosedelačkog stanovništva. Staroseleoci su, po ovoj naredbi, bili oni koji su se doselili pre 1918. godine. Da napomenemo i to da je nemačka nacionalna grupa u svakom pogledu bila zaštićena.²⁸³

Već 28. aprila 1941. mađarski oficir za vezu kod Druge armije, po nalogu svoje vlade zahtevao je da se 8.000 Srba sa teritorije između Tise i Dunava preseli u Srbiju, što je vojni zapovednik Srbije bez dvoumljenja odbio, sa obrazloženjem da nema dovoljno ishrane ni za postojeće stanovništvo, koje se zateklo na teritoriji uže Srbije.²⁸⁴ Samo mesec dana kasnije, pretenzije mađarskih okupacionih vlasti su se povećale. Naime, tražili su od vojnog komandanta Srbije dozvolu da proteraju između Tise i Dunava 130.000 srpskog stanovništva. Kao i ranije, vojni komandant Srbije bio je neumoljiv. Iz istih razloga odbio je i ove zahteve.²⁸⁵ Bencler je lično morao da se angažuje protiv, kako je to on rekao, „nerazumljivih mađarskih zahteva“, pa je 5. avgusta 1941. uputio pismo Ministarstvu inostranih poslova u Berlin, izveštavajući da bi bilo opasno, u periodu kada se oružani ustanak u Srbiji širi munjevitom brzinom, „uvoziti“ toliki broj izbeglica. Predložio je, ako se već moraju činiti ustupci Mađarima, da se izbeglice preseljavaju ne u vremenskom intervalu od jedan do dva meseca, već u razmaku od godinu dana.²⁸⁶

I dok su mađarski i nemački okupatori usaglašavali svoje stavove i dogovarali se, teror nad stanovništvom Srbije bio je nezapamćen naročito u Bačkoj. Zbog toga su mase naroda, kao bujica, ne obazirući se na svoju pokretnu i nepokretnu imovinu i na opasnosti, ilegalno prelazile granicu Srbije. Na osnovu izveštaja Generalnog komiteta za preseljavanje od juna 1941. vidi se da je do tada preko 25.000 ljudi prote-rano iz mađarske okupacione zone u Srbiju, a do kraja rata bilo je više od 50.000 ljudi.²⁸⁷

Na Kosovu i Metohiji, gde je najvećim delom bio italijanski okupator, srpsko i crnogorsko stanovništvo bilo je podvrgnuto surovim represalijama okupatora i njegovih saradnika. Zbog svega toga moralo je da napušta svoja ognjišta; da beži u Srbiju ili Crnu Goru i da spasava gole živote. Nacionalni antagonizmi na Kosmetu bili su razvijeni do neviđenih razmera. Uzroci takvog stanja bili bi predmet posebne studije, ali je neosporno da stav albanskih masa prema srpskom i crnogorskom stanovništvu u prvoj godini okupacije, treba uglavnom objašnjavati politikom koju su vodili režimi Kraljevine Jugoslavije prema ovoj nacio-

²⁸³ Dr Josip Mirnić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Zbornik za društvene nauke, Matica Srpska, knj. 35, str. 10–11.

²⁸⁴ AVII, NAV-N-T-504, 245/282, Izveštaj vojnog zapovednika za Srbiju, operativno odeljenje.

²⁸⁵ AVII, Bon, 2/616–617, Telegram OKW – Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu.

²⁸⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153306.

²⁸⁷ AVII, Nća, reg. br. 20/1-II-1, k. 43a.

nalnoj manjini. Iskoristivši težak i neravnopravan položaj Albanaca u Kraljevini Jugoslaviji, Italijani, kao okupatori najvećeg dela teritorije na Kosovu, nastojali su da se predstave kao oslobodioci Albanaca. Pri tom su u organe lokalne vlasti uključivali Albance i otvarali škole na albanskom jeziku, koje do tada nisu postojale. Albanski jezik je, uz italijanski, postao službenim jezikom. Osim toga, oni su uspjeli da postaknu trgovinu i pojedine privredne delatnosti. Sve ove mere italijanskog okupatora, razume se, bile su primamljive, naročito za bogatije slojeve društva, koji su okupatorima već u samom početku pružili bezrezervnu podršku. Na drugoj strani, Italijani su srpski i crnogorski živalj (koji je bio u manjini), proglasili za tuđ elemenat, te je odmah počelo njegovo nasilno iseljavanje. Prema komunistima i patriotima zaveden je oštar teror. Uz podsticanje šovinizma, oni su ubijam, hapšeni, internirani i odvođeni na prisilni rad.²⁸⁸

Interesanto je napomenuti da je nemački komandant 60. motorizovane divizije, general H. Eberhart još 21. aprila 1941. na svoju ruku zaključio improvizovani državno-pravni ugovor sa albanskim vođama, na osnovu koga su Albanci na Kosovu imali da dobiju autonomiju, a crnogorsko i srpsko stanovništvo po istom ugovoru bilo je lišeno svih prava. O tome je pisalo u jednom izveštaju o političkom stanju na teritoriji Kosovska Mitrovica—Peć—Priština, od 2. maja 1941: „Može se očekivati da će Srbi iz ovdašnjih albanskih krajeva biti iseljeni. Ali to će ipak Firer narediti.”²⁸⁹

Najviše su bile ugrožene porodice komunista, Srba i Crnogoraca, koje su bile naseljene na teritoriji Kosova u periodu između dva rata. Okupatori i njihovi saradnici nisu birali sredstva da bi ih oterali sa njihovih imanja. O progonu komunista čitamo i u izveštaju od kraja jula 1941. visokog komesara za Crnu Goru, Macolinija, koji je on uputio Ministarstvu spoljnih poslova u Rimu: „Prvi znaci pometnje i nezadovoljstva pojavili su se kad je započelo prisilno iseljavanje Crnogoraca sa teritorije Kosova i Metohije. Oko 5.000 izbeglica otišlo je iz tih zona prema naseljenim centrima Crne Gore, pružajući sliku bede i pričajući o zlostavljanjima i pljački kojima su bili izloženi.”²⁹⁰

Koliko je izbeglica sa Kosova proterano u toku rata u Srbiju, i uopšte, nema preciznih podataka. Komesar za izbeglice pri Nedićevoj vladi u svom izveštaju iz septembra 1941. navodi da je do tog datuma sa Kosova prebeglo u Srbiju 7.500 lica.²⁹¹ Neki drugi podaci govore da ih je bilo do jula 1944. oko 30.000. U svakom slučaju, to nije mali broj. Ali na ovom području neprekidno je vršen pritisak na koloniste i oni su se iseljavali čak i u poslednjoj godini okupacije.

²⁸⁸ Dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945*. Beograd, 1970, str. 129.

²⁸⁹ AVII) NA, br. 17/5, k. 27; Izjava dr Kisela na saslušanju; AVII, NAV-N-T-501, 245/304–307.

²⁹⁰ Zb. NOR, XII1-1, 23.

²⁹¹ AVII, Nća, br. 1-7-18.

Dolaskom izbeglica vrlo brzo su se po celoj Srbiji pronosile vesti o tome da srpsko stanovništvo progone i uništavaju okupatori i njihove sluge u Sremu, Bačkoj, Sloveniji, Bosni, Hercegovani, Lici, Kordunu, Kosmetu i mnogim drugim krajevima. Ovo je unelo još više pometnje u ionako dosta haotičnu situaciju, koju je stvorio rat i okupacija. Izgled izbeglica i njihova prepričavanja o nedelima koja su doživeli, pojačavali su prezir i ogorčenje patriotskih masa prema okupatoru, koji je vršio nečuvane zločine nad stanovništvom pomenutih krajeva.

Nema dovoljno podataka o tome kako su se izbeglice politički opredeljivale, što bi bilo interesantno prikazati u ovom radu: koliki je broj izbeglica pristupio narodnooslobodilačkom pokretu, a koliki četničkom pokretu Draže Mihailovića. Sigurno je, međutim, da ih je bilo i na jednoj i na drugoj strani, čak i u organima Nedićeve kvislinške vlade. Na to ukazuju mnogi izvori, naročito iskazi učesnika i hronika NOR-a, gde se samo uzgredno pominju izbeglice kao učesnici u pojedinim akcijama bilo na jednoj bilo na drugoj strani. Evidentno je, na primer, da je gotovo u svim partizanskim odredima Srbije bilo izbeglica preseljenika iz svih krajeva Jugoslavije. Tako je u Čačanskom partizanskom odredu, odmah posle njegovog obrazovanja bilo 18 Slovenaca preseljenika; u Užičkom 4; u Kragujevačkom 3; u Kraljevačkom 4; u Valjevskom 4; u Prvom šumadijskom 6; u Drugom šumadijskom 12; u Vrnjačko-trsteničkom 4; u Topličkom 2; u Rasinskom 1; u Ozrenskom 1; u Boljevačkom 1 itd.²⁹²

Dolazak izbeglica u Srbiju kvislinške vlasti su ocenile kao povoljnu klimu za KPJ i njenu propagandu među progonjenim stanovništvom. To se može videti i iz izveštaja o „opštoj situaciji“ za jun 1941, koji je sastavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Saveta komesara. U njemu je, između ostalog, rečeno: „Kao što je u više prilika nagovešteno, komunistička akcija posle 6. aprila postala je naročito intenzivna. Ovoga puta ne toliko po nekim specijalnim instrukcijama iz inostranstva, koliko iz razloga koje je sobom doneo rat. Među tim razlozima treba naročito istaći i posve specijalne razloge u Srbiji: ogroman broj izbeglica sa teritorije biv. Jugoslavije, masovna ubistva i progon mnogobrojnih Srba od strane Mađara, Albanaca, Bugara, a posebno od strane Hrvata. Komunistički akteri iskorišćavali su ove nemile pojave. Oni su pod najpovoljnijim uslovima širili komunizam i raspirivali mržnju protiv nemačkih vlasti.“²⁹³

U nacrtu uputstva o merama protiv partizana, od 18. septembra 1941, Nedićeva vlada posebno je predviđala represalije protiv izbeglica pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta: „Napregnuti sve sile da se stanje izbeglica poboljša“, pisalo je u citiranom dokumentu, „ali u isto vreme obavestiti izbeglice da će svako onaj koji bi odmetnika na ma kakav način pomogao, biti izručen vlastima one teritorije sa koje je pobeo.“²⁹⁴

²⁹² Slobodan Milošević, n. d., str. 610–611.

²⁹³ AVII, Nča, br. 37-2-1.

²⁹⁴ Zb. NOR, 1-21, 76.

Reakcionarni krugovi u Srbiji, u vreme najvećeg priliva izbeglica tokom leta 1941, svim snagama su pokušavali da dokažu da za stradanje srpskog stanovništva nisu krivi okupatori i fašisti nego Hrvati, Mađari, Albanci, Bugari i drugi, raspirujući na taj način šovinističku i nacionalističku mržnju. Na ruku im je išla i činjenica što se među izbeglicama nalazio izvestan broj buržoazije iz krajeva koje su napuštali, pa su dolaskom u Srbiju popularisali kvislinge uopšte, a posebno Nedića i njegovu vladu, predstavljajući ga kao spasioca srpskog stanovništva, što mu je pribavilo podršku brojnih izbeglica.

Čak je Savet Aćimovićeve komesarske vlade, pokušao da „spasava Srbe“ pa je u tom smislu početkom juna 1941. uputio apel novom vojnom zapovedniku Srbije generalu Šrederu, tražeći da obustavi pokolj srpskog stanovništva. U jednom delu tog dokumenta rečeno je: „Tom poslu, ekonomskom uništenju i istrebljenju Srba, nisu se posvetili neodgovorni pojedinci, već to javno proklamuju i kao cilj svoje politike obeležavaju zvanični predstavnici u tim krajevima. Tako postupaju Hrvati, tako Arnauti, tako Mađari, pa im se u poslednje vreme počinju pridruživati i Bugari... Ali se postavlja pitanje, kako će srpska civilna uprava moći odgovoriti svojim postavljenim zadacima na teritoriji vojnog zapovednika u Srbiji, kad je narod uznemiren i uzbuđen patnjama i mukama svoje braće u ostalim srpskim oblastima, odakle mu stalno pristižu izbeglice, koje spasavaju goli život, bez ikakve imovine, i donose vesti o krvavoj upravi u tim krajevima. Kako će se moći raditi na privrednoj obnovi zemlje, kojoj se redom oduzimaju svi krajevi, iole značajni sa privrednog gledišta, i uz to joj se ubacuju desetine i stotine hiljada iseljenika i srpske i drugih narodnosti, i to bez igde ičega, sa prosjačkim štapom u ruci.“²⁹⁵

Na istoj liniji „spasavanja Srba“ naći će se kasnije Milan Nedić, Dimitrije Ljotić pa i Draža Mihailović i mnogi drugi reakcionarni krugovi. Zbog svega toga Partija i SKOJ i druge organizacije NOP-a, morali su da angažuju sve kadrove i pristupe organizacionom radu da bi suzbili šovinističku i nacionalističku propagandu buržoazije i gnev naroda usmerili u pravcu borbe protiv okupatora. U tom smislu zanimljiv je i veoma važan proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, od juna 1941, u kome se Komitet obraća narodima ovog kraja pozivajući ih da ne dopuste da ih zločinci odvedu na put šovinizma, već da se, zajedno sa radnim masama Mađara, Nemaca i ostalih naroda Vojvodine, bore protiv nemačkih i mađarskih imperijalista, koji su opljačkali i obezglavili i njihove narode u Vojvodini: „Ne povezujte se sa zaslepljenim šovinizmom bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda“, rečeno je u proglasu PK Vojvodine. „Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu biti uspešna samo ako se vi, (zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima, borite za oslobođenje Vojvodine.“²⁹⁶

²⁹⁵ AVII, br. 11/1-1, k. 1a.

²⁹⁶ Dokumenta istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 74 (u daljem tekstu Zb. OPJ).

U istom smislu, Ivo Lola Ribar, u ime Centralnog komiteta SKOJ-a, šalje u avgustu direktivno pismo pokrajinskim komitetima SKOJ-a u zemlji, u kome naglašava da je jedan od najvažnijih zadataka SKOJ-a stvaranje jedinstva omladine svih naroda Jugoslavije. Pokrajinskim komitetima SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu i PKSKOJ-a za Hrvatsku skreće pažnju da što više hrvatske omladine uključe u narodnooslobodilačku borbu i da nastoje da se omladina oslobodi Pavelićevog uticaja, koji pokušava da poseje razdor između hrvatske i srpske omladine. U pomenutom pismu CKSKOJ-a dalje se ističe da u Srbiji Aćimović, Ljotić i drugi reakcionarni krugovi pokušavaju da razbiju jedinstvo antifašističke omladine Srbije i da je zadatak SKOJ-a da nastoji da antiokupatorsko raspoloženje omladine Srbije ne skrene u neželjenom pravcu, već da se istovremeno usmeri na borbu protiv ostataka državnog aparata stare Jugoslavije i protiv okupatora u Jugoslaviji.²⁹⁷

O zločinima koje su okupatori i njihove sluge činili u proleće, leto i jesen 1941. pisao je Josip Broz Tito u užičkoj *Borbi*, br. 8 i 9 od 7. novembra 1941, ukazujući da Partija mora da se stavi na čelo masa i da neutrališe bratoubilačku borbu: „Kao što je Partija uzimala u zaštitu Srbe u Hrvatskoj i organizirala borbu, tako ona radi i u Bosni i Hercegovini. I tu KPJ organizira borbu progonjenih Srba protiv Pavelićeve bande i okupatora. Ali, Partija zaštićuje i one Muslimane i Hrvate koji nemaju ničeg zajedničkog sa Pavelićevim banditima, kao i sa raznim pljačkašima i teroristima. To radi KPJ i u Sandžaku, i svuda postoji opasnost da neprijatelj zavede naše narode u bratoubilački rat.”²⁹⁸

Velikom broju srpskog stanovništva bilo je jasno da ti isti buržoaski krugovi, koji su se posle okupacije angažovali na „spasavanju Srba”, u 23-godišnjem vladanju Kraljevinom Jugoslavijom izdali su osnovne interese naroda Srbije. I zato je njihovo pozivanje na „spasavanje Srba” zvučalo neubedljivo i demagoški. Zbog svega toga veliki broj radnih masa u Srbiji raspoložen je da se uporedo bori i protiv državnog aparata stare Jugoslavije, koji je jugoslovenskim narodima doneo samo nesreću, kao i protiv okupatora. Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji uočila je to duboko ogorčenje srpskog naroda protiv vladajućih krugova i nastojala je da to raspoloženje ne skrene u neželjenom pravcu.

U Srbiji, koja je u aprilskom ratu, a i kasnije, opustošena; iz koje je veliki broj zarobljenika zadržan u Nemačkoj, a na teret njene pri-vrede palo je izdržavanje ogromnog okupacionog aparata, dolazak izbeglica i preseljenika pogoršao je već ionako tešku situaciju. To mnoštvo ljudi trebalo je smestiti i zbrinuti. A to je posao koji je iziskivao dosta napora i sredstava. Može se bez preterivanja reći da su i Savet kome-sara Milana Aćimovića i Nedićeva vlada ovom problemu dali pozitivan doprinos. To je jedna od retkih njihovih akcija koja nije bila uperena protiv interesa naroda i koja je imala humani karakter. I jedna i druga kvislinška garnitura pokušavale su da steknu izvesnu popularnost u masama, jer su „spasavale Srbe”.

²⁹⁷ Zb. OPJ, 1-2, 41.

²⁹⁸ Zb. OPJ, 1-2, 58.

Tokom 1941. godine formirano je u Srbiji više institucija, čiji je isključivi zadatak bio da vode brigu o prihvatanju, smeštaju, ishrani i drugim životnim potrebama, uopšte o egzistenciji ogromnog broja izbeglica i preseljenika. Već u maju bio je formiran Komitet za iseljavanje, koji je bio sastavljen od sekretara i 9 članova, izaslanika pojedinih ministarstava. Donet je pravilnik o ustrojstvu ovog foruma, po kome su banovine, srezovi i opštine bili dužni da identične ustanove formiraju na svojim područjima. Da napomenemo i to da je bio osnovan poseban Komitet za naseljavanje Slovenaca, čiji je predsednik bio dr Fedor Aracki.²⁹⁹

Neposredno posle obrazovanja, Generalni komitet počeo je da radi. Uputio je i pismo odgovarajućim odborima na terenu, u kome se kaže: „Prema naredenju nemačkih vojnih vlasti odlučeno je da se na teritoriji Srbije najeli i razmesti oko 9.000 lica slovenačkog građanskog elementa (uračunavajući i članove porodice) iz Dravske banovine, a izvan Ljubljane i okoline. Pored toga, ima se naseliti oko 170.000 Srba iz Hrvatske i Bosne”.³⁰⁰

²⁹⁹ U dnevnom izveštaju MUP-a za 24. V 1941. pisalo je: „Po usmenom saopštenju Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji i po ukazanoj potrebi oko smeštaja Slovenaca iz Nemačke na teritoriji Srbije, postavljen je generalni komitet, koji će rukovoditi svim poslovima, pod direktnim rukovodstvom komesara MUP-a i pod današnjim datumom otpočeo rad” (AVII, br. 9/1-1, k. 1a).

Bo AVII, Nća, br. 71/1, k. 39. — Postoje mnogi izveštaji sa teritorije srezova u kojima se govori o pridošlim izbeglicama u pojedinim periodima. U izveštaju sreskog načelnika žičkog sreza, od 24. VI 1941, navodi se da je do tada bilo prispelo na teren sreza 265 porodica (1.702 člana): „Ove izbeglice došle su iz južne Srbije, Kosova i Metohije i Sandžaka. Izbeglice su razmeštene po seoskim opštinama, u pojedine slobodne zgrade, i privatnim domovima i preduzete su sve potrebne mere da se ovim izbeglicama ukaže što veća pomoć, o kojima vodi računa opštinska uprava sa mesnim socijalno-ekonomskim odborom u svojoj opštini” (AVII, br. 32/1-1, k. 28). Samo dan kasnije načelstvo dobričkog sreza (Prokuplje) izveštavalo je: „U ovaj srez došlo je 73 porodice sa 364 člana izbeglica i iste su smeštene i zbrinute po domaćinstvima pojedinih sela. U svim opštinama obrazovani su socijalno-ekonomski odbori koji rade neumorno, a pod nadzorom načelstva” (AVII, br. 25/1-1, k. 28). Predstojništvo gradske policije u Kragujevcu, u izveštaju od 25. jula 1941, navodi da su do tada na teritoriji sreza bile 432 izbegličke porodice: „Gradsko poglavarstvo ih je smestilo u staroj radničkoj koloniji i vojnoj bolnici, a neke od izbeglica primili su imućniji građani grada Kragujevca. Ishrana izbeglica je obezbeđena. Među građanima prikupljen je prilog koji do sada iznosi 300.000 dinara (AVII, br. 17/3-1, k. 28). Samo na teritoriji Moravske banovine bilo je na dan 20. VIII 1941. izbeglica, i to sa teritorije okupirane od Bugarske — 24.807; Italije — 15.521; Mađarske — 2.769; NDH-a 15.040; svega — 57.437. Na osnovu izveštaja bana Moravske banovine od 9. IX 1941. vidi se da se tog datuma broj izbeglica već popeo na 70.090 (AVII, br. 13/1, k. 10). — Raspored izbeglica u poslednje vreme vršio je komesar za izbeglice, bez prethodne saradnje sa banskom upravom, odnosno banovinskim socijalno-ekonomskim odborom, usled čega je došlo do nagomilavanja izbeglica do te mere da su njihov smeštaj i ishrana u nekim srezovima došli u pitanje (AVII, br. 13/1-15, k. 1a). — Slične podatke daje sreski načelnik iz Leskovca u izveštaju od 25. IX 1941: „Broj izbeglica je veliki. Ima ih u srezu preko 4.000. I sada pristizu sa juga. Odbori za izbeglice i odbori za ishranu staraju se o njima. Načelstvo u pogledu zbrinjavanja postupa po izdatim naređe-

Pored Generalnog komiteta, sredinom juna bio je obrazovan Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva, čiji je predsednik bio Milan Aćimović, a potpredsednici Dimitrije Ljotić i Dragi Jovanović i oko 20 članova, predstavnika Ministarstva za socijalno staranje, Crvenog krsta i drugih struktura.³⁰¹ Krajem juna bio je formiran Komesarijat za izbeglice pod upravom Andre Popovića,³⁰² koji je odmah obišao zapadnu Srbiju i ispitao mogućnost prihvatanja proteranih, kao i njihovog krajnjeg smeštaja.³⁰³ Sredinom oktobra 1941. proširen je dotadašnji Komesarijat za izbeglice, a za novog komesara postavljen je Toma Maksimović.³⁰⁴ Pored navedenih institucija, čiji je zadatak bio da obezbede smeštaj za izbeglice i preseljenike, pominju se tokom 1941, na primer, i neka druga pomoćna tela: socijalno-ekonomski odbori na nivou banovina, srczova i opština; zatim, odbori za izbeglice, odbori za ishranu; poslovni odbori; propagandni odbori; savetodavni odbor pri Komesarijatu za izbeglice itd. Preko dnevne štampe, već u samom početku davani su oglasi da se sve izbeglice, u roku od 4 dana, jave nadležnim organima da bi se utvrdilo koliko ih ima, radi rasporeda i smeštaja. S obzirom na to da su izbeglice pristizale neprekidno i u velikom broju, bila su ovlašćena i neka sreska načelstva da primaju prijave, da smeste izbeglice i da o tome izveste specijalno ovlašćene organe.³⁰⁵

Kakvu-takvu kontrolu nad navedenim ustanovama u početku je imao Komesarijat za unutrašnje poslove, a potom Komesarijat za socijalno staranje. Kada je obrazovana Nedićeva vlada, Komesarijat za izbeglice bio je podređen neposredno Ministarskom savetu. O tome je nešto kasnije bila propisana i uredba u kojoj je, pored ostalog, rečeno: „Pri predsedništvu Ministarskog saveta osniva se Komesarijat za izbeglice sa zadatkom da prihvati izbeglice i preseljenike, koji su prinuđeni da dođu na teritoriju Srbije; da se stara o njihovom rasporedu, razmeštaju i uposlenju i o svemu drugom što je u vezi sa njihovim zbrinjavanjem ... Na čelu Komesarijata za izbeglice i preseljenike stoji izvan-

njima i uputstvima." – U beličkom srezu (Jagodina) takođe je bilo dosta izbeglica. Izveštaj sreskog načelnika od 24. XI 1941. govori o tome: „Do sada je u ovom srezu doseljeno 2.798 izbeglica. Od ukupnog broja izbeglica, u Jagodini se nalazi 1.196, a 1.542 izbeglice je raspoređeno po selima (AVII, br. 12/1-1, k. 28). *Novo vreme*, u broju od 18. VII 1941. piše o dolasku izbeglica na teren šabačkog okruga: „Svakodnevno pristižu u Šabac iz Sremske Bosne veliki transporti Srba – izbeglica sa svojim mnogobrojnim porodicama, koje ovde prihvataju odbori za smeštaj izbeglica i vredni članovi Crvenog krsta... Do danas je u Šabac prispelo preko 700 izbegličkih porodica sa preko 4.500 članova. Svi oni nose sa sobom bolnu istoriju, koju pričaju na svakom koraku" (*Novo vreme*, br. 62, od 18. VII 1941).

³⁰¹ *Novo vreme*, 19. VI 1941.

³⁰² *Novo vreme*, 27. VI 1941.

³⁰³ *Novo vreme*, 2. VII 1941. – *Novo vreme* je 20. VI 1941. donelo informaciju da je za grad Beograd pored Centralnog odbora, obrazovan i Poslovni odbor; zatim, Propagandni odbor, u kome su bili: Dragoljub Jovanović, Dragomir Stojadinović i Velibor Jonić. Pored ovih. postojao je i Mesni odbor za grad Beograd, čiji je predsednik bio Ivan Milićević.

³⁰⁴ *Službene novine*, br. 124, od 14. XI 1941.

³⁰⁵ *Novo vreme*, 19. VI 1941; 18. VII 1941; 24. XII 1941. itd.

redni komesar, koga na predlog predsednika Ministarskog saveta imenuje Ministarski savet".⁸⁰⁴

Najteže je bilo za nekoliko stotina hiljada ljudi (izbeglica i prese-ljenika) obezbediti smeštaj, tj. krov nad glavom. U vezi s tim, pojedini odbori na svojim teritorijama popisali su prazne i napuštene kuće, stano-ve i društvene zgrade, kako bi se lakše rešio ovaj izuzetno težak pro-blem. Korišćene su za ovu svrhu sve slobodne prostorije, koje nisu bile naseljene ili rekvirirane od nemačkih okupacionih vlasti. Zatim, zgrade neosposobljenih bolnica, škola i drugi objekti. Pored toga, i pojedina imućnija domaćinstva primala su na stan i hranu pojedine porodice. Koliko je ceo ovaj problem bio akutan vidi se iz jednog izveštaja Kome-sarijata za izbeglice, u kome je rečeno: „Ovaj komesarijat ima da se stara za približno 350.000 izbeglica, koji je broj iz dana u dan sve veći.”⁸⁰⁷ Ovu masu ljudi trebalo je prihvatiti i smestiti. Nacisti su sma-trali da se ustanici regrutuju uglavnom iz redova izbeglica, pa je i to bio jedan od razloga da je Dankelman, vojnoupravni komandant Srbije, sredinom septembra, privremeno zabranio njihovo prihvatanje u Srbiji.⁸⁰⁸

Pored privatnih zgrada, gde su bile smeštene izbeglice, u pojedinim centrima bili su formirani logori za odrasle i dečji domovi. Na primer, bili su poznati takvi dečji domovi u Obilićevu, blizu Kruševca, zatim u Vrnjačkoj Banji i mnogim drugim mestima.⁸⁰⁹

Među izbeglicama i preseljenicima bilo je raznih zanimanja i spe-cijalnosti. Kvislinške vlasti nastojale su da se svima daju kakvi takvi poslovi kako bi sami mogli obezbediti svoju egzistenciju. Bilo je primera kao u Vrnjačkoj Banji, Leskovcu, Zaječaru i mnogim drugim mestima, da su izbeglice same sebi nalazile posao. Ovi odbori su nastojali da orga-nizuju zapošljavanje i snabdevanje iseljenika, koliko je to uopšte tada bilo moguće.⁸¹⁰

Generalni komitet, a kasnije Komesarijat za izbeglice, preko Saveta komesara, zatim Nedićeve vlade i njihovih organa na teritoriji Srbije, organizovali EU dobrovoljne priloge za izbeglice. Inače, prema onome kako je u to vreme pisala kvislinška štampa, moglo bi se zaključiti da je srpsko stanovništvo aktivno učestvovalo u ovoj akciji i vrlo je rado davalo pomoć za svoje sugrađane. U Beogradu je, na primer, do 10. jula

⁸⁰⁶ *Službene novine*, br. 124, od 24. XI 1941.

⁸⁰⁷ AVII, br. 91-f. 1, k. 168.

⁸⁰⁸ AVII, br. 70-18/1-17, cit. rukopis Vishaupt.

⁸⁰⁹ *Novo vreme* je 18. juna donelo članak o tome kako je organizovan smeštaj izbeglica u Beogradu: „Od početka ovog meseca, u Beogradu je obra-zovan logor u kome su privremeno smeštene porodice bez sredstava i sta-nova, stigle iz raznih pokrajina bivše Jugoslavije. Taj logor se nalazi kod Topovskih šupa i ovi ljudi su smešteni po barakama... Mi smo mislili da te izbeglice sa porodicama podelimo u nekoliko kategorija: 1. Deca do 14 godina da budu smeštena po oporavilištima i dečjim kolonijama, tako da njihovi roditelji budu oslobođeni tereta i da mogu da se prihvate rada; 2. deca i omladinci od 14 godina naviše trebalo bi da budu upućeni na razne zanate i trgovine, tako da se spremaju za rad, a učenici srednjih škola i univerziteta u škole.”

⁸¹⁰ *Novo vreme*, 21. VI 1941.

bilo sakupljeno 7,258.000 dinara; samo srpska pravoslavna crkva dala je 250.000 dinara.³¹¹ U jednoj takvoj akciji, u Leskovcu je prikupljeno 349.000 dinara, a samo zadužbina Krsmanović dala je 500.000 dinara.³¹² U Nišu je sakupljeno 700.000, u Kragujevcu 640.000, u Čačku 380.000 dinara.³¹³ Ovakvih primera bilo je tokom cele 1941. godine, pa i kasnije.

Zanimljiv je podatak da su neki prilozi za izbeglice sakupljani na osnovu pojedinih propisa ili uredaba kvislinške vlade; banovina, okruga, srezova pa i opštinskih uprava. Tako je beogradska opština početkom jula 1941. donela naredbu na osnovu koje su oporezovani posetioци javnih lokala i uveden „iseljenički dinar“ u korist izbeglica i za obnovu Smedereva.³¹⁴ Savet komesara Milana Aćimovića je 29. jula 1941. propisao naredbu po kojoj je svaki seoski domaćin bio dužan da izdvoji 1% ukupnog roda pšenice za 1941. godinu za izbeglice i preseljenike.³¹⁵ Sličnu odluku donela je Nedićeva vlada 21. oktobra 1941: „Ovlašćuje se Ministarstvo poljoprivrede da može preko opštinskih odbora za ishranu, odnosno sreskih referenata, ili preko ovlašćenih kupaca kukuruza prikupiti besplatno od svih proizvođača 1% od ukupno proizvedene količine kukuruza za ishranu izbeglica.“³¹⁶

Bilo je slučajeva da su pojedine porodice samoinicijativno slale pomoć u novcu i naturi Fondu za izbeglice. Bilo je dosta primera da su gradske i seoske porodice, nezavisno od akcije koja se vodila, prihvatale decu, hranile ih i školovale, ili cele porodice, sa kojima su zajedno živeli sve do završetka drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Jugoslavije. Ovako su prihvatane naročito porodice Slovenaca. Prijateljstvo između domaćina i izbeglica koje je stvoreno u tim teškim danima, produžilo se i do današnjih dana.

Međutim, ma koliko da je akcija na zbrinjavanju izbeglica uspešno vođena i da je nailazila na razumevanje stanovništva Srbije, ipak se svim izbeglicama nije moglo izaći u susret. Veliki broj proteranih ostao je nezbrinut zbog teške situacije u Srbiji, koja se naročito pogoršala u jesen 1941. godine, pa i kasnije. Jer teror koji je vršen nad stanovništvom, nije mogao mimoići ni izbeglice. Hiljade njih su stradali u zločinima koji su izvršeni u Kragujevcu, Kraljevu, Šapcu, Milanovcu, Kruševcu, Užicu i mnogim drugim krajevima Srbije. Već je bilo reči o tome da su nacisti smatrali da se najveći broj partizanskih odreda regrutuje iz redova izbeglica. I kvislinške vlasti su kasnije u svakoj naredbi na-

³¹¹ *Novo vreme*, 10. VII 1941.

³¹² *Obnova*, 28. IX 1941.

³¹³ *Novo vreme*, 21. VII 1941. – U apelu Centralnog odbora za zbrinjavanje Srba-izbeglica i obnovu Smedereva od 25. VI 1941. rečeno je: „Odbor poziva sve Srbe da svojim priložima pomognu izbegličkoj braći... Prilozi biće prikupljeni na ulicama svih mesta u Srbiji 28. i 29. juna... Na celoj teritoriji Srbije izvršiće se prikupljanje priloga za zbrinjavanje Srba izbeglica i obnovu Smedereva.“

³¹⁴ *Novo vreme*, 3. VII 1941.

³¹⁵ *Novo vreme*, 29. VII 1941.

³¹⁶ *Službene novine*, br. 117, od 21. X 1941, str. 11.

glašavale i upozoravale da se izbeglice i preseljenici čuvaju od „komunističke epidemije“. I pitanje ishrane izbeglica češće je sticajem mnogih okolnosti bilo ugroženo. Stanovništvo ustaničkih krajeva (u kojima je bilo dosta izbeglica i preseljenika) bilo je prinuđeno da se povlači pod pritiskom nemačkih jedinica, pa nije bilo u stanju da obezbedi najosnovnije potrebe ni za sebe, a kamoli za izbeglice.

Školovanje izbegličke dece bilo je takođe skupčano sa mnogim teškoćama. Kao što smo već naglasili, izbeglice su dolazile u grupama iz mnogih krajeva Jugoslavije, a pitanje njihovog školovanja nije bilo najbolje regulisano; mnogi su naknadno upisivani i polagali su ispite po neujednačenim kriterijumima. Na izbeglice su i politički pritisak vršili Nedić, Ljotić, četnički pokret Draže Mihailovića i drugih reakcionarnih krugova u Srbiji, koji su češće nudili izbeglicama smeštaj i izvesna materijalna rešenja, a zauzvrat da ovi stupe u kvislinške vojne formacije, odnosno četničke odrede.

Pitanje ishrane i smeštaja dece izbeglica nije najbolje rešeno, stalno su premeštana iz jednog u drugi kraj Beograda ili su slata i raspoređivana u unutrašnjosti Srbije. Za izbegličku decu stvarani su nekakvi domovi, ali su oni bili slabo organizovani. Stoga je Društvo crvenog krsta Srbije, sa upravama nekih srednjih i osnovnih škola, preduzelo organizovanje tzv. đačkih trpeza, koje su radile tokom 1941, 1942. i 1943. godine na teritoriji svih većih gradova Srbije. Samo u Beogradu u aprilu 1942. radilo je oko 20 đačkih trpeza, u kojima se hranilo oko 2.500 učenika osnovnih i srednjih škola.³¹⁷

Na inicijativu Crvenog krsta u maju 1942. godine 545 učenika osnovnih i srednjih škola iz Beograda i unutrašnjosti Srbije (među kojima je bilo 220 izbeglica) boravilo je 4 meseca u Švajcarskoj radi oporavka. U vezi s tim Ministarstvo prosvete izdalo je raspis svim školama. U njemu je rečeno da se ovi učenici smatraju redovnim učenicima na odsustvu i da se za sve njih po povratku organizuju razni ispiti.³¹⁸

U Vrnjačkoj Banji bio je osnovan Izbeglički dom, o kome je već bilo reči, u kome se nalazilo najviše dece sa Kosova. Iz evidencije koju je vodilo Ministarstvo prosvete vidi se da su se u junu 1943. u 71 gimnaziji, stručnoj građanskoj i drugim školama hranila 6.994 učenika preko organizacije Civenog krsta i đačkih trpeza, a samo Komesarijat za izbeglice u svojim domovima za decu izbeglica imao je na „brizi i staranju“ oko 3.000 učenika srednjih i srednjih stručnih škola.³¹⁹ Na državnom dobru „OLilićevo“ kod Kruševca, u decembru 1943. bila je osnovana ustanova „Nedićev dečji grad“, koji je bio internatski uređen sa zadatkom da prikupi „ratom unesrećenu, napuštenu i posrnulu siromašnu srpsku decu“. Učenike osnovnih i srednjih škola u „Nedićev dečji grad“ upućivali su sreski načelnici na predlog seoskih opštinskih uprava, pod

³¹⁷ *Novo vreme*, 10. IV 1942.

³¹⁸ AS, br. 12–429/42.

³¹⁹ AS, br. 16–162 i 4–204/43.

uslovom da učenici nemaju više od 17 godina. U stvari, „Nedićev dečji grad“ bio je kazneno-popravni dom, u kome je bilo smešteno i nekoliko stotina učenika izbeglica.³²⁰

I smeštaj po logorima za odrasle ni izdaleka nije zadovoljavao, bilo zbog nedovoljnog iskustva u organizaciji, a i zbog nedostatka materijalnih sredstava. Jer Nemci su svojim kontribucijama odnosili lavovski deo dohotka, pa su blagajne kvislinške uprave redovno bile poluprazne ili prazne. Mnoga nemačka i kvislinška dokumenta iz 1942. godine govore da su logori izbeglica i preseljenika bili pretrpani, nisu imali dovoljno prostora za smeštaj, ni vode ni osnovnih higijenskih uslova, a bolesti, koje su uvek pratioci takvih uslova života, već su savladale stare i nejake.³²¹ Uostalom, Nedićeva vlada ni ovo, kao i mnoga druga pitanja, nije mogla da reši jer je bila marioneta u nemačkim rukama. Ipak je njen glavni zadatak bio tokom celog rata da uvede „red, mir, bezbednost“: da se nemilosrdno obračunava sa komunistima i njihovim simpatizerima, kako bi nemački okupatori nesmetano eksploatisali privredna bogatstva Srbije.

³²⁰ AS, br. 4–52/44.

³²¹ Arhiv Jugoslavije, fond Drž. komisije za utvrđivanje ratnih zločina i njihovih pomagača, f. 25, dok. 20.

NOVEMBARSKA OFANZIVA UDRUŽENIH OKUPATORSKO-KVISLINŠKIH SNAGA

Oružani ustanak u Srbiji, i pored svih dotadašnjih mera okupatora i kvislinga, sve se više razvijao. U septembru, oktobru i novembru 1941. dostigao je najšire razmere. Koliko je ta snaga boraca za oslobođenje Srbije zabrinjavala neprijatelja, vidi se i iz izveštaja dra Georgi Kisela, koji je još 23. jula 1941. poslat komandantu Jugoistoka. Kisel je u njemu pisao: „Kao što je već bilo primećeno u poslednjem izveštaju Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, prilike u Srbiji su se pogoršale na zabrinjavajući način. Srpski stručni krugovi cene broj pripadnika bandama na oko 30.000 ljudi. Do sada je eksplodiralo više paklenih mašina, pri čemu su krivci bili uhvaćeni, a izvršen je oružani **napad na** nemačkog generala fon Londša i tom prilikom je njegov ađutant teško ranjen, a šofer lako povređen. Dalje, otvorena je vatra na jedan nemački kamion i jedan voz kojim su ljudi putovali na odsustvo; u pravoj oružanoj borbi sa nemačkim trupama ubijen je jedan nemački oberlajtnant. Načelnik komande policijskih odreda u Beogradu, koji se spremao da pođe u akciju sa upravnikom grada Beograda, bio je ubijen nasred ulice itd. Već su znatni gubici među službenicima srpskog aparata, koje su ponekad nadmoćne orulane bande napadale i ubijale usred bela dana, naočigled stanovništva.”³²²

Tako je Kisel pisao u drugoj polovini jula, dakle, u periodu, kada još nisu bili ni formirani svi partizanski odredi. Prema tome, sigurno je da tada nije bilo toliko partizana u Srbiji, ali već i postojeći odredi unosili su strah i trepet u redove neprijatelja. Istorijske odluke Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, koje su donete 4. jula u Beogradu, o tome da treba neodložno početi partizanske akcije i stvarati partizanske odrede, nisu iznenadile partijska i skojevska rukovodstva. Naprotiv, takve odluke su se i očekivale, a to se može zaključiti i po tome što su okružni i sreski komiteti KPJ odmah posle napada Nemaca na Sovjetski Savez počeli da formiraju štabove partizanskih odreda, partizanskih četa i grupa. Tako će se u periodu od 25. juna do 10. avgusta na teritoriji Srbije formirati 21 partizanski odred.³²³ Koliko je tada bilo boraca u njima, nema preciznih podataka. Partizanske snage u Srbiji su rapidno rasle, te su u septembru 1941. okupljale u svojim redovima oko 14, a u pe-

³²² AVII, mf.Z/6H 300993–300997.

³²³ J. Marjanović, *Ustanak*, 101.

riodu „Užičke republike“ oko 30.000 boraca. „Užička republika“ je predstavljala vrhunac ostvarenja ustanka 1941. u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, ne samo u okvirima Srbije nego i cele Jugoslavije. Prostrana slobodna teritorija pružala je mogućnost za omasovljenje i brz razvoj društveno-političkih organizacija, u prvom redu KPJ, SKOJ-a i Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza i drugih institucija NOP-a.³²⁴

Već je bilo reči o tome da su zbog veoma važnog vojnopolitičkog položaja, u Srbiji postojale vrlo jake okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni upravni aparat, što je predstavljalo otežavajuću okolnost za pokretanje oružane borbe. Ali, zahvaljujući pripremama koje je Partija organizovala, kao i slobodarskim tradicijama naroda Srbije, ustanak je za relativno kratko vreme poprimio široke razmere.³²⁵

Na početku su partizanski odredi izvodili sitne akcije napadajući opštinske uprave, žandarmerijske stanice i manje okupatorske jedinice, a kasnije, kada su odredi postali brojčano veći i bolje naoružani, izvodili su krupnije akcije, pa su meta njihovih napada bili okupatorski garnizoni, rudnici, železničke stanice i drugi važniji objekti, tako da je ubrzo došlo do stvaranja slobodnih teritorija i formiranja prvih organa narodne vlasti. Međutim, nije bio ravnomeran intenzitet razvoja ustanka u Srbiji. Glavna žarišta su bila u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, gde su stvorene i prve slobodne teritorije, dok se u južnoj i istočnoj Srbiji ustanak razvijao nešto sporije. Ta slobodna teritorija bila je meta napada okupatorsko-kvislinških snaga u toku novembra 1941. kada je organizovana ofanziva širokih razmera. Nemci su još od kraja septembra 1941, uz obilnu podršku nedićevaca, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca, počeli izvođenje krupnijih operacija da bi razbili partizanske odrede i ugušili ustanak. Ove operacije, koje su trajale do sredine decembra, naročito u zapadnoj Srbiji i Sumadiji (jer su u ostalim delovima Srbije u to vreme vođene borbe manjeg intenziteta), nanele su dosta teške gubitke oslobodilačkom pokretu Srbije. U ovoj ofanzivnoj akciji, pored nemačkih snaga (342. i 113. pešadijska divizija, delovi 704, 714, 717, 718. posadne divizije i 125. pešadijski puk), učestvovala su i kvislinške jedinice Nedića, Ljotića, Pećanca, kao i ustaško-domobranske snage i četnici Draže Mihailovića, tj. ukupno oko 80.000 vojnika. Operacijama je rukovodio štab 18. nemačkog korpusa, kojim je komandovao general Berne.³²⁶

Nedić i njegova vlada bili su angažovani u najvećoj mogućoj meri da bi poduprli akciju Nemaca. Radio, štampa, uredbe, naredbe, policija, oružani odredi — sve je to bilo stavljeno Nemcima na raspolaganje. Drugog novembra 1941. upravnik grada Beograda doneo je naredbu kojom se nalaže Specijalnoj policiji da preduzima „izvanredne mere bezbednosti radi zaštite stanovnika, njihove imovine i svih ostalih objekata“. Nije teško zaključiti da je naredba doneta isključivo zato da bi se osujetile akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta u glavnom gra-

³²⁴ *Osnivački kongres KP Srbije, Beograd, 1972, str. 7.*

³²⁵ *Oslobodilački rat, I, str. 52.*

³²⁶ *Oslobodilački rat, I, 109.*

du okupirane Jugoslavije. Rečeno je da će se onemogućiti ulazak „nepoželjnih“ lica u Beograd, posebno sumnjivih, koji unose oružje, municiju, eksploziv i drugi ilegalni materijal i pripremaju akcije i sabotaze. U vezi s tim naređeno je da se sprovodi kontrola na ulaznim putevima, autobuskim i železničkim stanicama; na parobrodskom transportu i na mnogim drugim punktovima.³²⁷ Samo dan kasnije, Milan Nedić je održao govor preko Radio-Beograda, koji je bio još jednom upućen na adresu partizanskih odreda, tj. boraca za oslobođenje: „Ja vas pozivam: položite oružje. Vlada će učiniti sve da se greške i grehovi vaši oprostite, da se rane vaše, ludom glavom dobijene, izleče, da se vi prihvatite i zbrinete do suđenog dana.“³²⁸

Sledećeg dana (4. novembra), lično na adresu srpskog kvislinškog predsednika, stiglo je pismo od bana Dunavske banovine, u kome se, između ostalog, naglašava da se postupci pojedinih pripadnika Nedićevih oružanih odreda ne razlikuju od zločina Nemaca, koje vrše nad stanovništvom Srbije, pa se kao primer navodi da su zarobljene partizane nedićevci obesili.³²⁹

Međutim, Nedić se nije mnogo obazirao na zvanične izveštaje svojih potčinjenih upravnih organa na terenu, uprkos tome što su oni govorili o neielima pripadnika njegove „oružane sile“. On je ulagao maksimalne napore, kako bi dao svoj „doprinos“ u pripremama Nemaca za akciju na partizansku slobodnu teritoriju. Tim povodom, Nedić je 14. novembra 1941, na inicijativu Ministarstva unutrašnjih poslova, sazvao konferenciju svih šefova banskih uprava i sreskih načelnika, koja je održana u Beogradu. Jedina tačka o kojoj se raspravljalo, bila je „akcija protiv komunista na širokom planu“, za koju je rečeno da mnogo obećava, ali da se traže sve ljudske i materijalne snage kojima kvislinzi raspolažu.³³⁰

Milan Nedić je 19. novembra 1941. potpisao dve naredbe. U prvoj se tražilo od sreskih načelnika da u duhu zaključaka koji su doneti na konferenciji od 14. novembra, obaveštajna služba bude pojačana u Jsvim krajevima Srbije „kako bi se lakše ušlo u trag ustanicima“.³³¹ U drugoj naredbi je traženo od sreskih načelnika da izvrše reorganizaciju opštinskih uprava i da se na mesto „nepouzdanih“ izaberu novi ljudi koji će biti odani okupacionim vlastima, i razume se, kvislinškoj

³²⁷ AVII, br. 1/1-1, k. 58. — Drugog novembra 1941, Obaveštajno odeljenje komandanta Jugoistoka podnelo je izveštaj Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u Srbiji. Posebno je naglašeno da su uzroci oružanog ustanka sledeći: „1. Oporavak od teškoća kratkoga rata, koji daljne delove zemlje uopšte nije ili je jedva dodirnuo; 2. panslaviističke i komunističke tendencije; 3. povezivanje ostataka srpske vojske; 4. srpski begunci, koji su proterani sa zauzetih područja... koji su bez sredstava i dovoljnog staranja, prognani preko granice“ (AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039155–73).

³²⁸ *Novo vreme*, 4. XI 1941.

³²⁹ AVII, k. 26, f. 2, dok. 22.

³³⁰ AVII, k. 19, f. 5, dok. 45.

³³¹ AVII, k. 19, f. 5, dok. 46.

vladi, koju je i postavio okupator. U jednom delu pomenute naredbe rečeno je između ostalog: „Da odmah smenite dosadašnje kolebljive, nepouz dane i nesposobne predsednike opština, članove opštinskih uprava i druge funkcionere i na njihova mesta postavite, imajući jedino interese bezbednosti i interese srpskog naroda, ljude onih sposobnosti i kvaliteta koji će moći da budu vaši istinski saradnici na opštem dobru i izvršenju vaših teških, ali i uzvišenih zadataka.”³³²

Nedić istovremeno zahteva da mu se najhitnije dostave spiskovi muškaraca, koji se nalaze u „šumi”, a takođe i onih lica koja su promenila mesto boravka. U stvari, Nedić je sve češće dobijao informacije o odlasku pojedinaca u redove partizanskih odreda, ali i informacije da pojedinci iz opštinskih uprava, čak i pojedini predsednici opština, sarađuju sa štabovima partizanskih odreda, sa narodnooslobodilačkim odborima i drugim organima NOP-a, pa je imperativno zahtevao da se kao nepouz dani razreše dužnosti. Sve te mere bile su u skladu sa naporima njegove vlade, razume se, u prvom redu Nemaca, da se u Srbiji zavede „red, mir i bezbednost”.

General Beme, koji je 19. septembra 1941. došao u Srbiju sa zahtovom da uguši oružani ustanak, uprkos mnogim prigovorima nemačkih okupacionih organa na račun Nedića, dao je o njemu, ipak, laskavu ocenu u izveštaju koji je 15. novembra 1941. upućen komandantu Jugoslova. U jednom delu toga dokumenta stoji i sledeće: „Ja sam u dosadašnjim **razgovorima** upoznao srpskog generala Nedića kao jednog nacionalno svesnog Srbina, koji upravo misli trezveno i hoće da sačuva Srbiju od potpunog uništenja. Govori koje on drži srpskom narodu, svedoče o njegovom stavu. Koncepti njegovih govora jedva da iziskuju kakvu korekturu od naše strane. Držanje engleske štampe i dalje je neprijateljsko protiv Nedića. Nedić se oseća kao neka vrsta 'srpskog Petena'. Armijski general Nedić u svom dosadašnjem rukovođenju, što se tiče korektnosti, bio je lojalan i svim sredstvima protiv ustanika, uprkos mnogim teškoćama, postigao je vidne uspehe protiv komunista. Nedić je ponavljao molbe da se ustanička mesta bombarduju. U slučaju pukovnika Mihailovića, Nedić je, na traženo stanovište, iako nije znao moje namere, sam od sebe istupao za безусловnu kapitulaciju pripadnika pukovnika Mihailovića. Ja sam došao do zaključka da je dalje vođenje poslova predsednika vlade od strane armijskog generala Nedića bilo pravilno i da po cilju služi nemačkim interesima. Konstatacija OKW da Nedić ne može pretendovati na poverenje, dolazi utoliko iznenađujuće što, po ovom pitanju, niti ja, niti načelnik Upravnog štaba, niti opunomoćenik za spoljne poslove, nismo primili nikakvu orijentaciju, odnosno nismo ranije bili pitani za mišljenje.”³³³

Rukovodstvo NOP-a Srbije i Jugoslavije, i dalje je, s vremena na vreme, davalo ocene o kvislinzima; ukazivalo na sve njihove mahinacije, demagošku ulogu, spregu sa okupacionim vlastima i razobličavalo ih kao izdajnike srpskog naroda. To je bilo od izuzetnog značaja, da bi

³³² AVIIj reg br 5/2j k 91

³³³ AVII, NAV-N-T-501, r. 251, s. 263–7.

rodoljubive mase shvatile ko su njeni pravi neprijatelji. S tim u vezi užička *Borba*, u članku pod naslovom „Borba protiv petokolonaša i razbijača kao uslov jedinstva srpskog naroda“, od 23. oktobra 1941, pisala je pored ostalog: „Kad otvoreni okupatorski režim nije mogao da pokori srpski narod, okupator je postavio izdajničku Nedićevu vladu. Kada ni ta Nedićeva vlada, ni bande Ljotićevih zločinaca i pljačkaša, nisu mogli da izmene položaj u korist okupatora, neprijatelj se prihvata i prihvataće se novih sredstava i novih rezervi. Otvoreni petokolonaši nemaju više mogućnosti da se pojavljuju pred narodom. Oni su navukli nove uniforme. Pokušavaju da se uguraju u redove boraca za oslobođenje srpskog naroda, da u te redove unose nepoverenje; da razorno utiču na inače poštene i iskrene, ali nedovoljno budne ili naivne borce itd.^{1,884}

Samo petnaestak dana kasnije (8. XI 1941), užička *Borba* je donela članak Edvarda Kardelja, pod naslovom „Još jedna izdaja“, u kome se ponovo razobličava Nedić i njegova vlada i ceo njegov upravni aparat, koji se stavio u službu okupatora. Istovremeno prvi put se otvoreno govori o izdaji Draže Mihailovića i o njegovoj saradnji sa Nemcima.⁸³⁵

Nedić se, razume se nije obazirao na to što o njemu misli i piše rukovodstvo NOP-a. Nije se mnogo brinuo ni zbog napada, koje je na njega i njegovu vladu, preko radija i štampe, vršila izbeglička jugoslovenska vlada. Pogotovu mu nije bilo stalo šta o njemu misli narod Srbije. Važno je Nediću, Aćimoviću, Dragom Jovanoviću, Tanasiju Diniju i drugim kolaboracionistima šta o njima misle Nemci, pa su sve svoje napore bili usmerili da zadovolje okupatore, koji su ih i doveli na „najodgovornija“ mesta u kvislinškoj administraciji.

Nedić je 22. novembra 1941, dakle, u periodu kada je ofanziva okupatorsko-kvislinških snaga na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji do detalja bila isplanirana, izdao naredbu divizijskom generalu Stevanu Radovanoviću, komandantu Srpske žandarmerije da sa svojim ljudstvom obezbedi saobraćajne punktove, kako bi se oslobodilačkim snagama moglo lakše prići sa svih strana. „Dosadašnji način obezbeđenja saobraćaja i saobraćajnih postrojenja“, pisao je Nedić, „pokazao se nedovoljan i nemoćan da spreči komunističke bande u njihovoj razornoj akciji u vršenju dela sabotaze, koja su se prvenstveno ispoljila na prekidima redovnog železničkog i suvozemnog saobraćaja; rušenju i kvarenju pogotovu svih važnijih saobraćajnih objekata. Kako prema verovatnom povlačenju komunističkih bandi iz šuma i sa terena u naseljena mesta, neće prestati njihovi dalji pokušaji da ometaju u toku zime redovan saobraćaj, to je na konferenciji održanoj u Ministarstvu unutrašnjih poslova istaknuto nekoliko sugestija, kako i na koji način bi trebalo organizovati rad žandarmerije i drugih raspoloživih sredstava, radi očuvanja redovnog saobraćaja u zemlji.“³³⁶

³³⁴ *Borba*, 23. X 1941; Zb. NOR, 1-2, 187.

³³⁵ Zb. NOR, 1-2, 218, preštampano iz knjige „Put nove Jugoslavije“, izd. „Kultura“, Beograd, 1946. Članak je prvi put objavljen u *Borbi*, 8. XI 1941. 86 AVII, reg. br. 8/1-1, k. 91.

Predsednik kvislinške srpske vlade posebno naglašava da na prvo mesto, u pogledu bezbednosti, dolazi železnički saobraćaj i da se sva sredstva moraju upotrebiti kako bi se obezbedilo njegovo normalno funkcionisanje. U vezi s tim predlaže i konkretne mere: na primer, da se izvrši selekcija svih radnika i službenika zaposlenih na vozovima, prugama, stanicama (mašinisti, ložari, vozvođe, kočničari, skretničari, čuvari pruga itd.), jer, kako to Nedić navodi, među njima ima „dosta sumnjivih elemenata“. Zatim, da se sa „poverljivim ljudima“ vrši osiguranje tunela, mostova i železničkih stanica. Naravno, Nedić ne zaboravlja ni ostale vrste saobraćaja: na suvozemnim putevima, vodenim putevima, telefonski i telegrafski saobraćaj, jer, kako ističe „predsednik vlade narodnog spasa“, svi oni imaju vitalan značaj za nemačke okupatore i baš zato su ovi punktovi meta svakodnevnih napada partizanskih odreda ili pozadinskih diverzantskih grupa.³³⁷

Miroslav Spalajković, bivši jugoslovenski poslanik u Berlinu i Parizu; u periodu Kraljevine Jugoslavije poznat u beogradskim krugovima kao „dvorski čovek“, zagovornik intervencionizma protiv Sovjetskog Saveza, pripadnik velikosrpskog kruga oko dvora, bio je u toku okupacije jedan od glavnih savetnika Nedića i njegove vlade. U knjizi pod nazivom „Govori generala Milana Nedića, predsednika srpske vlade“ – koja je objavljena u Beogradu 1943. bez naznake izdavača, pod naslovom „Spasilac Srbije u XX veku“ – on glorifikuje Milana Nedića kao jednu od najeminentnijih ličnosti u istoriji Srbije, čak ga upoređuje sa francuskim maršalom Petenom.³³⁸ Oba su – kako Spalajković ističe – u najtežim danima svoje zemlje došli na vrhovnu upravu okupirane zemlje; prikazali su se kao spasioci svog naroda, a prilikom „dolaska na vlast“ dali su obavezu da će se svim sredstvima boriti protiv komunizma i da će zvesti red i mir u zemlji. Činjenice su, međutim, pokazivale da su oba pomenuta kolaboracionista bili instrumenti okupatorske vladavine, a njihova vlast je bila samo prividna. Jer je vrhovnu vlast nad njihovom zemljom držao okupator u svojim rukama. U tome su, dakle, Peten i Nedić bili slični. Ali bilo je među njima osetnih razlika. Govoriti o njima pretpostavljalo bi specijalna istraživanja, a to prevazilazi okvire naše teme.

Mi smo ovde analizirali jedan Spalajkovićev napis, ne zbog toga da bismo polemisali s njim o razlikama i sličnostima Nedića i Petena, već smo uzgredno dodirnuli ovo pitanje, da bi se videlo kakva su bila ideološka opredeljenja ovog kvislinga, koji će biti glavni protagonista, kasnije, u stvaranju Nedićeve „Velike Srbije“. On je još 20. novembra 1941. napisao jedan elaborat za sednicu Nedićeve vlade, u kome je data periodizacija njenog uspeha i neuspeha u prvom tromesečju. U stvari, Spalajković deli pomenuti period na tri dela: prvi je od 1–20. septembra; drugi od 20. septembra do 30. oktobra i treći od 1–30. novembra 1941. Svaki deo ovog perioda ima svoje posebne karakteristike.

³³⁷ Isto.

³³⁸ Miroslav Spalajković, *Govori Milana Nedića predsednika srpske vlade*, Beograd, 1943, str. 5–12.

Prvi deo je onaj kada Nedić i njegova vlada imaju velike ambicije u pogledu zavođenja reda i mira u zemlji, a stvarne mogućnosti bile su im veoma skromne. Postojeća žandarmerija, prema Spalajkoviću, bila je slaba, rasturena, neobučena i slabo naoružana. U to vreme, navodi se, „komunisti su preplavili celu zemlju i došli nadomak Beograda". Formirani oružani odredi i četnici Koste Pećanca nisu bitnije mogli da promene situaciju. I razume se, Nemci su nezadovoljni. Ni Nedić ni njegova vlada do tada nisu ispunili očekivanja pa se traži da podnesu ostavku. Za drugu fazu Spalajković ističe da je karakteristična po tome što se Nedićeva „oružana sila" učvršćuje: „Osećajući efikasnost rada svojih odreda na terenu, vlada generala Nedića obrazuje početkom novembra nekoliko novih odreda i proširuje borbu sa komunistima odašiljući nove odrede na teren. Ovi, u saradnji sa odredima, koji su već bili na terenu, vrše sve radikalnije čišćenje pojedinih teritorija od komunističkih bandita, tako da se krajem ovog meseca oseća da opada aktivnost komunista i da se dornen njihove vlasti smanjuje". Najvažnija je treća etapa. Spalajković navodi da je već tada Nedićeva vlada „prebrodila krizu"; da je sve snage koncentrisala za likvidiranje „Užičke republike" i da je „povratila poljuljani ugled kod Nemaca".³³⁹

Spalajković je, očigledno, pratio situaciju izbliza. Bio je u najužem krugu Nedićevih savetnika; imao je neposredne kontakte sa pojedinim službama nemačkih okupacionih vlasti, pa je, uglavnom, realno prikazao tromesečnu Nedićevu vladavinu. Naročito su zanimljivi podaci koje navodi o tome kako su opsežne pripreme kvislinških i nemačkih snaga radi napada na partizansku slobodnu teritoriju u šumadiji i zapadnoj Srbiji i slamanja otpora ustanika partizana.

Naveli smo više primera kako Nedić i njegova vlada pojačavaju pritisak na pripadnike oslobodilačkog pokreta tokom novembra; takođe smo citirali pojedine ocene koje su u to vreme davali o Nediću kako Nemci tako i rukovodstvo NOP-a. Ipak je potrebno nešto više reći o okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi protiv partizana krajem novembra, koliko su u tome bile angažovane kvislinške vojne formacije a koliko četnički pokret Draže Mihailovića. Sem toga, važno je na ovom mestu istaći zašto su okupatori i kvislinzi baš u prvoj polovini novembra 1941. (a ne ranije ili kasnije) preduzeli opsežne vojne, političke i policijske mere kako bi slomili slobodnu teritoriju u zapadnoj i istočnoj Srbiji, kao bazu za dplje jačanje i širenje oružanog ustanka.

Na ovo poslednje pitanje neophodno je dati odmah odgovor. Po našem mišljenju, neprijatelj se odlučio na ovaj korak i u navedeno vreme iz sledećih razloga. Pre svega, štab 18. nemačkog korpusa kojim je rukovodio general Berne, smatrao je da će se ustanku zadati odlučan udarac jedino ako se preduzme ofanziva protiv severozapadnog dela Srbije. Naime, on je ocenio da se tamo nalaze glavne partizanske snage, sa svojim vrhovnim vodstvom; da ta oblast predstavlja jaku ekonomsku bazu ustanka i da ona, s obzirom na dobre komunikacije i na prirodne prepreke — Savu i Drinu (koje je ograničavaju sa severa i zapada) —

³³⁹ AVII, reg. br. 22/3, k. 90.

nudi povoljne uslove za okruženje i uništenje ustaničkih snaga. Sledeći, veoma važan momenat, koji je neprijatelj imao u vidu, jeste sukob između partizanskih odreda i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Kao što je poznato, Komunistička partija Jugoslavije već od početka oružane borbe sa neprijateljem nastojala je da ujedini sve snage naroda protiv okupatora, kako na oslobođenoj tako i na okupiranoj teritoriji. Zbog toga je pregovarano ne samo sa demokratskim strujama u građanskom pokretu nego i sa predstavnicima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Krajem septembra i u oktobru, posle sastanka Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića u Struganiku, održani su mnogobrojni sastanci između partizanskih i četničkih predstavnika na terenu. Rezultati tih pregovora bili su zajedničke komande za napad na Kraljevo, Valjevo i oko Gornjeg Milanovca. Već u toku oktobra, oko Požege, Ivanjice i drugih mesta javljaju se mestimični sukobi partizana i četnika. Nije uspeo pokušaj da se izglade nesporazumi i da se ostvari potpunija saradnja između četnika i partizana na ponovnom sastanku između Tita i Draže u Brajićima 26. oktobra.³⁴⁰

Krajem oktobra i u prvoj polovini novembra, sukob između partizana i četnika DM poprimio je šire razmere. Četnici su bili slabija strana u tom sukobu. U takvoj situaciji Draža Mihailović je zatražio sastanak s Nemcima, do kojeg je došlo 11. novembra u Divcima, nedaleko od Valjeva.³⁴¹ Na tom sastanku, Nemcima je saopšteno da će se četnici i dalje boriti protiv partizana i da neće pružati otpor nemačkim trupama. S druge strane, nalazeći se u bezizlaznom položaju, opkoljen na Ravnoj gori od strane partizana, Draža Mihailović je zamolio Vrhovni štab NOP odreda da se obustave neprijateljstva. Da bi do kraja razotkrio izdajničko i protivnarodno držanje četnika, Vrhovni štab je prihvatio molbu. Borbe su obustavljene i obrazovana je komisija koja bi ispitivala sve slučajeve sukoba. Međutim, četnici su i ovog puta prekršili sporazum i, zajedno sa Nemcima, krajem novembra ponovo prešli u napad na partizane.³⁴²

³⁴⁰ Opširnije o ovom problemu vidi kod J. Marjanovića, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića*, str. 154–232 (*Istorija XX veka*, Zbornik radova, Beograd 1959).

³⁴¹ AVII, NAV-N-T-mf. 341, R. 1457, 1314–1321, Zapisnik sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika vojnoupravnog komandanta u Srbiji u selu Divcima od 11. XI 1941; AVII, br. 19/1, k. 70/VI. – Ernest Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta na jugoistočnom prostoru*, str. 65–67. – Krajem oktobra 1941. u štab Draže Mihailovića stigli su majori bivše jugoslovenske vojske Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović i engleski kapetan Hadson. Poruka koju je doneo kapetan Hadson od Komande za Bliski istok glasila je: „Jugosloveni ima da se bore za Jugoslaviju, a ne da se borba pretvori u pobunu komunista za Sovjetsku Rusiju (*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, Beograd 1946, str. 21).

³⁴² Opširnije o sastanku u selu Divcima vidi kod J. Marjanovića: *Četničko-nemački pregovori u selu Divcima 1941*, Beograd, 1968 (Otisak iz Zbornika Filozofskog fakulteta, knj. X-1).

Prema tome, pored borbi sa nemačkim i kvislinškim snagama, partizanski odredi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji vodili su borbe i sa četnicima Draže Mihailovića, jer su ovi počeli da prelaze u otvorene napade na partizanske jedinice. Razume se, partizanski odredi su tokom novembra brojno oslabili zbog ovih borbi, a bili su iscrpljeni i svakodnevnom marševima. Sve je to išlo u prilog nemačkim okupatorima i Nedićevoj vladi, koji su došli do uverenja da pred njima neće biti jak i jedinstven front srpskog naroda, već da će s njegovim razjedinjenim snagama lako izaći na kraj.

Bilo je, razume se, i drugih faktora koji su išli u prilog okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi. Na primer, činjenica da su tada nemačke trupe prodirale do predgrađa Moskve, uticala je na opadanje borbenog raspoloženja u narodu; zatim, kvislinške jedinice su brojčano jačale; približavala se zima, čime su partizanski uslovi ratovanja bili otežani. Po svemu sudeći, ovo su bili presudni faktori, koji su ohrabрили nemačke okupatore da preduzmu operacije širih razmera na partizansku slobodnu teritoriju. Takve povoljne uslove, Nemci nisu imali tokom septembra i oktobra 1941. Znači, situacija se pogoršala za oslobodilačke snage sti (Cajem mnogih okolnosti, a to je za neprijatelja bilo 'ogromno preimućstvo.

Pomenute okolnosti dovele su do promene odnosa snaga tokom novembra 1941. između okupatora i kvislinga, s jedne, i partizana-ustanika s druge strane. U preimućstvu su bili neprijatelji oslobodilačkog pokreta, i zbog brojčane snage ljudstva i zbog tehničke opremljenosti.

Već je bilo reči o tome da su Nemci bili pripremili za ovu operaciju dve svoje pešadijske divizije, 342. i 113; ova poslednja je tokom novembra bila dovučena sa Istočnog fronta, sa kompletnim naoružanjem. Zatim, tri posadne divizije (704, 714. i 717); delove 718, takođe posadne divizije; snage 125. pešadijskog puka i znatan deo nemačkih policijskih snaga.³⁴³

Milan Nedić, predsednik kvislinške srpske vlade takođe je najveći deo svojih efektiva stavio Nemcima na raspolaganje u takozvanoj novembarskoj operaciji. On je tada (ovo saznajemo na osnovu nemačkih izvora) imao ukupno oko 5.000 žandarma; oko 3.000 dobrovoljaca, pripadnika takozvanih „letećih“ oružanih odreda; oko 3.000 ljotićevaca, oko 3.500 četnika Koste Pećanca, oko 1.500 policajaca i agenata. Pored toga, u graniči im jedinicama nalazilo se oko 5.000 ljudi. Znači, ukupno oko 17.000 pripadnika „Nedićeve oružane sile“.³⁴⁴

Mada se većina okupatorsko-kvislinških snaga pripremala da napadne oslobođenu teritoriju i zapadnu Srbiju, ipak je prethodno bila napadnuta slobodna teritorija Požarevačkog partizanskog odreda. Združene snage jednog nemačkog bataljona 741. puka 714. divizije; zatim, dva nedićevsko-dobrovoljačka odreda, žandarmerija požarevačkog okruga, šest četničkih odreda Koste Pećanca, monitori i mađarska Dunavska

³⁴³ *Oslobodilački rat*, I, 112.

³⁴⁴ AVII, NAV-N-T-501, 256/1172–73, Izveštaj Harolda Turnera od 1. XII 1941. komandantu Jugoistoka.

flotila počeli su koncentrični napad protiv oslobođene teritorije požarevačkog okruga.³⁴⁶ O tome je pisao Moma Marković Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju u izveštaju od kraja decembra 1941: „No, neprijatelj je koncentrisao jake snage u Požarevcu i Svilajncu, pripremajući veliki napad na nas. Udario je sa tri strane. Od Svil(ajnca) prema Petrovcu na Kučevo; od Petr(ovca) drugim pravcem na Rabrovo, i trećim pravcem od Pož(arevca) ka Gradiš(tu). Mi smo spremali otpor, ali je neprijatelj bio jači i za kratko vreme prodro na skoro čitavu našu oslobođenu teritoriju.

Neprijatelj je uspeo prvo zbog toga što je bio nadmoćniji, što smo mi od gerilskog prešli na frontalni rat; uspeo je i zbog toga, što je jedan deo (vodstvo) četnika vojvode Leonida,³⁴⁶ koji je sarađivao sa nama, u najkritičnijem momentu napustio određene položaje i prišao Pećančevim ljudima, i najzad zato što su Dražini ljudi (jedan deo) zajedno sa neprijateljem učestvovali u napadu na nas.

U tome napadu na našu teritoriju (izvršenom 16. XI 1941), mi nismo imali velike gubitke, ali je posle toga opao moral i počelo skoro masovno dezertiranje i predavanje neprijatelju. Odred se nalazio u velikoj krizi, koja se pojačala gubitkom našeg komandanta Veljka Dugoševića,³⁴⁷ koji je poginuo u borbi kod Kučeva smrću heroja. Tu krizu trebalo je preboleti i moral dići, što je bilo vrlo teško. Teško, jer je elemenat sirov, vlaški, politički vrlo zaostao, i spremnih kadrova, koji bi politički radili i moral digli, vrlo malo i vrlo slabih. Skoro čitavo rukovodstvo sa mnom moralo se angažovati više oko odreda, tako da smo u borbi mogli zamalo nastradati.³⁴⁸

Požarevački partizanski odred u ovim borbama pretrpeo je znatne gubitke i sveden je na oko jednu četvrtinu. Pored slobodne teritorije, koju je osvojio neprijatelj, odred je izgubio preko 1.000 boraca, od kojih se većina vratila kućama. Međutim, jezgro odreda, ipak je sačuvano, povuklo se u planine i nastavilo sa izvođenjem partizanskih akcija.³⁴⁹

Međutim, glavni napad okupatorsko-kvislinških snaga, posle borbi u Sumadiji i istočnoj Srbiji, izvršen je na „Užičku republiku“, čiji su se

³⁴³ *Oslobodilački rat*, I, 123.

³⁴⁶ Leonida Plješćević, komandant Ujevačkog četničkog odreda; u početku prišao partizanima. Posle ofanzive, predao se 20. novembra 1941. četničkom vojvodi majoru Piletiću i odmah je zatim ubijen.

³⁴⁷ Veljko Dugošević, narodni heroj, učitelj iz Rume. Poginuo je 20. novembra 1941. kao komandant Požarevačkog NOP odreda. Kasnije je Požarevački odred dobio njegovo ime.

³⁴⁸ Zb. NOR, 1-2, 266–267.

³⁴⁹ *Oslobodilački rat*, I, 123. • – Kvislinzi su svuda i na svakom mestu pružali podršku Nemcima. To se vidi i iz objave načelnika sreza jablaničkog od 14. XI 1941, kojom se preti stanovništvu da će nemačka vojska, ukoliko partizani ne povrate zarobljenog u Lebanu Nemea Unterbergera „sравniti sa zemljom Lebane i ostala sela sreza Jablaničkog... a taoci koji se sada nalaze u Leskovcu, biće streljani kao i porodice onih lica za koje se utvrdi da je ma ko od njihovih članova učestvovao u napadu na Lebane od strane partizana“ (AS, neregistrovano). Objave sličnog sadržaja štampane su i u drugim srezovima.

glavni centri nalazili u Užicu i Čačku. Prema nemačkom planu o zauzimanju preostalog dela slobodne teritorije, 342. pešadijska divizija imala je zadatak da izvrši napad prema Užicu pravcima: Valjevo–Ljubovija–Bajina Bašta–Užice i Valjevo–Kosjerić–Užice; a 113. pešadijska divizija pravcima: Kragujevac–Gornji Milanovac–Užice i Kraljevo–Čačak–Užice, s tim da ovim snagama sadejstvuju delovi 714. i 717. posadne divizije i kvislinške formacije Nedića, Ljotića i Koste Pećanca.³⁵⁰ Pre ovog napada, u toku novembra, borbe sa četnicima DM u zapadnoj Srbiji vodili su pretežnim delom Užički, Čačanski i Valjevski partizanski odred. Za isto vreme su Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski odred imali neprekidne okršaje sa nemačkim i kvislinškim vojnim formacijama. Zbog toga su partizanske snage već bile zamorene, proređene, i moglo bi se reći, sticajem mnogih okolnosti, dočekale su nedovoljno spronine jednu ovako dobro pripremljenu i organizovanu neprijateljsku ofenzivnu akciju.

Borbe su bile strahovite. Borci partizanskih odreda, na mnogim sektorima pružali su neviđeni otpor. Već sutradan po početku koncentričnog napada na oslobođenu teritoriju, dakle, 26. novembra, vojni komandant Srbije bio je prinuđen da izvesti da „napad na Gornji Milanovac nije uspeo. Komunisti drže utvrđene položaje. 500 zarobljenika iz Rudnika streljala žandarmerija”.³⁵¹

O tim borbama pisao je i Vrhovni štab tih dana, a u specijalnom saopštenju od 26. novembra napominje da su okršaji sa neprijateljem bili najveći oko Rudnika i da su kvislinške jedinice bile naročito aktivne: „20. o.m. izdajničke nedićevske bande su, uz pomoć avijacije, izvršile napad na naše položaje na Rudniku. Ovaj napad slomio se pred snažnim otporom partizana. Privukavši nove snage, nedićevci su izvršili nov napad iz Belanovice prema Rudniku 23. i 24. o.m. Naše snage bile su prinuđene da se trenutno povuku pred brojno nadmoćnijim neprijateljem. 25. o.m. partizanske snage su sa svojih novih položaja prešle u opšti protivnapad. Posle žestoke bitke u toku ovog, kao i sledećeg dana naši odredi su potukli nedićevske bande, potpuno ih razbili i odbacili sa Rudnika prema Belanovici. U ovoj borbi nedićevski izdajnici imali su znatne gubitke u mrtvima, ranjenima, zarobljenicima i ratnom materijalu. Među poginulima, koje su ostavili na bojištu, nalaze se i dva petokolonska oficira – jedan kapetan, a jedan poručnik. Zaplenjena je veća količina municije i životnih namirnica, koje su ovi banditi u svome paničnom bekstvu ostavili za sobom. Među zarobljenicima, koji su privedeni, nalaze se, osim nedićevaca, i 11 četnika organizacije Draže Mihailovića, koji su izjavili da su po naređenju svojih starešina već duže vremena sarađivali sa nedićevcima na tom sektoru.”³⁵²

Tako je pisao Vrhovni štab o borbi sa neprijateljem krajem novembra 1941. godine. Radi sadejstva s Nemcima, Nedićeve i četničke snage (2, 3, 5, 9. i 10. Nedićev odred, Kolubarska nedićevsko-četnička grupa

³⁵⁰ *Oslobodilački rat*, I, 118.

³⁵¹ *Zb. NOR*, 1-1, 609.

³⁵² *Borba*, 27. XI 1941.

i četnički odred kapetana Mojsilovića), krenule su 26. novembra opštim pravcima: Belanovica – Rudnik – Čačak – Požega – Užice. Dok su Nemci napadali uglavnom duž komunikacija, dotle su Nedićevci i četnički odredi štitali njihovo nastupanje od bočnih dejstava partizana. Zbog velike nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, neprijatelj je relativno brzo uspeo da slomi otpor partizanskih odreda i da komunikacijom prodre duboko na oslobođenu teritoriju. Užice je bilo u rukama neprijatelja već 29. novembra 1941. Iznenadeni brzinom prodora, s jedne, i zbog velike prostrane udaljenosti, s druge strane, neki partizanski odredi nisu uspeli da u potpunosti sprovedu direktivu Vrhovnog štaba o povlačenju u Sandžak. Tako se i dogodilo da su delovi pojedinih odreda, koji su se našli izolovani, prihvatili borbu sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem i pretrpeli velike gubitke; da su se drugi povlačili u pravcu Sandžaka, i da su treći (jer nisu videli drugog izlaza) ostavili oružje i vratili se svojim kućama.⁸⁵¹

Posle povlačenja glavnine partizanskih snaga u Sandžak, nemačke i kvislinške snage, koje su učestvovala u ofanzivi, počele su čišćenje osvojenog područja od preostalih partizanskih snaga. Nemci su dobro pripremili ovu ofanzivu i nju karakteriše ne samo metodičnost u izvođenju operacija, nego i vešta kombinacija vojničkih, političkih i terorističkih mera za ugušenje ustanka. U toku dvomesečnih borbi sa brojčano i tehnički nadmoćnijim neprijateljem, partizanski odredi su se borili sa krajnjim požrtvovanjem i pružali žilav otpor okupatorskim i kvislinškim snagama. Izloženi koncentričnim udarima jakih neprijateljskih snaga, oni se nisu mogli održati na oslobođenoj teritoriji, već se njihova glavnina, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, morala povući u Sandžak, dok je manji deo ostao na svom terenu. Ova ofanziva je prekinula razvitak ustanka u Srbiji u fazi kada je on počeo da daje najveće vojničke i političke rezultate. Posle ove ofanzive, narodnooslobodilački pokret u Srbiji ušao je u novu fazu. Pod okriljem okupatora, došlo je do ujedinjavanja svih reakcionarnih snaga u Srbiji radi konačnog ugušenja ustanka. Nastala je privremena osek oslobodilačkog pokreta, tako da su dalje borbe vođene u vanredno složenim i teškim uslovima.⁸⁵⁴

Bilans okupatorsko-kvislinških snaga na takozvanu „Užičku republiku“ (tako se popularno nazivala u narodu ova slobodna teritorija), bio je sledeći: zauzeta je u periodu od 25. novembra do 4. decembra 1941. cela slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji. Oslobodilački pokret u Srbiji u navedenom periodu pretrpeo je ogromne, gotovo nenadoknadive gubitke. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da su partizani imali:

⁵⁵³ *Oslobodilački rat*, I, 120.

³⁵⁴ Po završetku ofanzive, 342. divizija je dislocirana u rejonu donjeg toka Drine i kod Valjeva; 113. divizija u dolini Zapadne Morave, 704. divizija u Pomoravlju; 714. divizija u Sumadiji i 717. divizija u istočnoj i južnoj Srbiji. Delovi 718. divizije vraćeni su u istočnu Bosnu, a ojačani 125. puk u Grčku. Glavnina Nedićevih i četničkih snaga raspoređena je na bivšoj slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Sumadiji. Po naređenju Draže Mihailovića od 30. novembra 1941, četnički odredi u Srbiji najvećim delom su se legalizovali kod okupatora (*Oslobodilački rat*, I, 121).

1.415 mrtvih, od toga 389 streljanih za odmazdu; 80 ranjenih i 718 zarobljenih. Na osnovu istih izvora tvrdi se da su Nemci imali svega 11 mrtvih i 35 ranjenih.³⁵⁵ Koliki su bili gubici nedićevaca, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca u istom periodu nismo mogli utvrditi. Ali, na osnovu jednog izveštaja Komande Srpske državne straže od kasnijeg datuma, kvislinške jedinice su imale do početka 1942. 1.600–1.700 mrtvih i 1.400–1.500 ranjenih.³⁵³

Samo na dan 30. novembra okupatorsko-kvislinške snage, prilikom dejstva u zapadnoj Srbiji, nanele su borbama partizanskih odreda i stanovništvu sledeće gubitke: 572 mrtva, 85 ranjenih i 309 zarobljenih. Kulminacija nacističkih zločina bila je početkom decembra 1941. na Zlatiboru, kada su nemačke trupe pobile nekoliko stotina teško ranjenih boraca, koji nisu mogli da odstupe, a neke od njih su pogazili i tenkovima. Zarobljene, odnosno pohapšene pripadnike oslobodilačkog pokreta oterala je kvislinška policija u koncentracione logore. Znatno broj bio je ubrzo streljan, a ostali su sukcesivno (po etapama) deportovani u koncentracione logore u Nemačkoj, Italiji, Norveškoj i mnogim drugim zemljama okupirane Evrope.³⁵⁶

Naveli smo gubitke pripadnika oslobodilačkog pokreta samo za 10 dana, i videli smo da su oni bili ogromni. A koliki su tek bili zločini Nemaca, nedićevaca, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca za celu 1941. godinu. U istorijskoj literaturi utvrđeno je da je od 1. septembra 1941 (praktično od dolaska Nedića na čelo srpske vlade) do 12. februara 1942. streljano 20.149 talaca, a u borbi je palo 7.756. U istom periodu gubici koje je nedužno stanovništvo pretrpelo, bili su ogromni – preko 30.000 lica izgubilo je živote.³⁵⁷

Ove brojke nepobitno dokazuju kako je „vlada narodnog spasa“, na čelu sa Milanom Nedićem, spasavala srpski narod. Drugim rečima, zločini nacista dolaskom Nedića nisu smanjeni, već su se naglo povećali. Tome je, svakako, doprinela i Nedićeva antikomunistička histerija, pa on nije birao sredstva kako bi sa svojom „oružanom silom“ pomogao Nemcima da unište narodnooslobodilački pokret. Još u toku ofanzive na oslobođenu teritoriju (krajem novembra), Milan Nedić je izdao naredbu br. 272, koja je upućena svim sreskim nadležnostima i oružanim odredima da se pooštre mere bezbednosti i da se pojača akcija protiv partizanskih odreda i njihovih simpatizera.³⁵⁸

³⁵⁵ Zb. NOR, I, 1, 639, Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika generala Badera od 10. XII 1941 (Bader je zamenio Bemea 6. XII 1941). Iste podatke navodi i S. Krakov u n. d., 298–299.

³⁵⁶ AVII, Nća, neregistrovano, Izveštaj komande SDS od kraja februara 1942.

³⁵⁷ V. Glišić, n. d., 77.

³⁵⁸ V. Glišić, n. d., 116.

³⁵⁹ AVII, NAV-N-T-315, F-2239/1204–1205, od XI 1941 (dokument nije sačuvan u originalu, već je preveden sa nemačkog jezika u Zb. NOR, 1-1, 619–620). – U daljem tekstu citirane Nedićeve naredbe rečeno je i ovo: „2. Svi će komandanti odreda, uz najtešnje sadejstvo s nemačkim policijskim vlastima, proveravati svaki pojedini slučaj predaje i predavati krivce nadle-

Novo vreme, *Obnova*, Ljotićeva *Naša borba* i drugi kvislinški i okupacioni listovi i časopisi svakodnevno prvih dana decembra 1941. objavljivali su na prvim stranicama vesti o svojim uspesima u Sumadiji i zapadnoj Srbiji u borbama protiv partizanskih odreda. Naročito nedićevska štampa svakodnevno je pisala o navodno teškom porazu partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, prikazujući kao da je odstupanje glavnine partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak značilo definitivni poraz oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji. Često su kvislinški listovi iznosili spiskove streljanih talaca, zarobljenika i zatvorenih pripadnika oslobodilačkog pokreta u Srbiji, što, razume se, nije bilo ohrabrenje za anti-fašistički raspoložene mase.³⁵⁹

Milan Nedić je 4. decembra 1941. održao novi govor na Radio-Beogradu i ponovo se obratio stanovništvu Srbije. Ovog puta je bio raspoloženiji nego ranije. Gledao je sa više optimizma u „budućnost“, jer je pretpostavljao da je već bio pobednik u obračunu sa komunistima. To se može zaključiti iz sadržine njegovog govora: „Kad sam vam uputio proglas vlade narodnog spasa 1. septembra ove godine i apelovao na vas da se dignete svim svojim bićem i svom svojom snagom protiv komunističke aždaje, koja kopa grob srpskom narodu, bio sam uveren da ćete me razumeti, shvatiti i pomoći. Blagodareći tom vašem velikom poverenju, koje vi imate u mene, ja sam hvala bogu uspeo. Počelo je smirivanje našeg naroda. Počelo je zavođenje reda i bezbednosti, to će se produžiti do konačnog mira našeg naroda i potpunog istrebljenja komunizma iz njegove sredine. Danas dolazim da vam svima, moja draga braćo i sestre, Srbi i Srпкиnje, kažem hvala što ste me pomogli i što ste jednodušno ustali protivu te nemani, neprijatelja, roda, čovečnog i srpskog napose.“³⁶⁰

žnim i prekim sudovima. Međutim, one koji nisu počinili nikakvo kažnjivo delo, odnosno koji su bili samo zavedeni i prevareni ili prisilno mobilisani, predlagati ih za pomilovanje, uz iscrpno obrazloženje. 3. Prebegle ne sme primiti nijedan odred u svoje redove. Oni koje pomilujem, dobiće od mene rešenje da li i gde mogu stupiti kao dobrovoljci. 4. U onim područjima gde se ne nalaze odredi, odnosno preki sudovi, postupiće u duhu ovog naređenja sreski načelnici. 5. Gde god je to moguće i po potrebi, obaveštavaće se nemačke mesne vlasti o svim donetim rešenjima i postupcima. S njima biti u stalnoj saradnji.“

³⁵⁹ *Novo vreme* je u broju od 2. XII 1941. pod naslovom: „Konačno uništenje komunističkog terora u zemlji; oslobođenje Užica i Čačka“ donelo niz podataka u vezi „ponovnog oslobođenja slobodne teritorije“. Navodi se da su 28. XI odredi majora Milana Kalabića ušli u Gornji Milanovac; a 30. XI „U Čačak je ušao na čelu srpskih dobrovoljačkih odreda k-t dobrovoljaca pukovnik Košta Mušicki“, da je istog dana „oslobođen“ Kosjerić i Užice, Požega, Bajina Bašta itd.

³⁶⁰ *Novo vreme*, 5. XII 1941. — U daljem tekstu Nedićevog govora pisalo je sledeće: „Braćo i sestre, ja verujem, tvrdo verujem u srpski narod, u njegovu životnu snagu. On će potpuno ozdraviti, mada je bio težak bolesnik. U njegovoj sredini za poslednje dve decenije nakupio se naš i belosvetski ološ. Videvši to, skočio sam i prihvatio srpski barjak, bačen u zapećak, podigao ga visoko i pozvao vas, sve dobre Srbe, pod njega. Ja vas nisam zvao sebe radi, no vas radi, radi srpstva i radi majke Srbije. Ološ koji je nagrizao zdravu srž srpskog naroda, jamčim vam, istrebiću sasvim i on će otići u nepovrat, a srpski narod živeti na vekove.“

Tako je rezonovao Nedić početkom decembra 1941. A njegov blizak saradnik, i veliki prijatelj nemačkih okupatora, Dragomir Jovanović, upravnik grada Beograda, već 10. decembra 1941. obavestio je sve svoje potčinjene da su „oružani odredi đenerala M. Nedića razbili i rasturili komunističke bande na celoj teritoriji Srbije“, te u vezi s tim, a na osnovu propisa Uredbe o prekim sudovima obznanjuje: „1. Svaki građanin koji sazna da je se u Beogradu nastanilo ili došlo lice koje je učestvovalo u defetističkoj partizanskoj akciji, a to ne prijavi, smatra se jatakom i s njim će se postupiti kao sa krivcem. 2. Ova prijava vlastima obavezuje u prvom redu domaćina porodice, nastojnika zgrade, stanodavca, odnosno sopstvenika kuće. 3. Prijava ovakvih lica iz tačke 1. i 2. ove Obznane ima se učiniti bez obzira na njihovo prijavljivanje kao stanovnika prijavnim vlastima, i to u svakom slučaju, makar i samo sumnja postojala.“³⁶¹

Na kraju je podvučeno da će sva ona lica koja se ne budu pridržavala citirane naredbe biti predana prekom sudu. A naglašeno je i to da preki sud izriče samo smrtne kazne. Ova, kao i mnoge druge mere kvislinških vlasti u to vreme, bila je sasvim logična. Jer, mada su oslobodilačke snage u Srbiji pretrpele znatne gubitke, u Beogradu narodnooslobodilački pokret još nije jenjavao. Akcije i sabotaze vršene su svakodnevno, čime su okupatorima i njihovim saradnicima nanošeni znatni gubici u ljudstvu i ratnom potencijalu. Upravnik grada Beograda, razume se, pokušavao je da to spreči, a to su i Nemci od njega tražili.

Zanimljivo je istaći kako su nemački okupacioni funkcioneri i komandanti u Srbiji ocenjivali rezultate svoje novembarske ofanzive. Bencler je u vezi s ovim već 3. decembra 1941. poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome se, pored ostalog, navodi da su partizani imali oko 1.500 žrtava, a za nemačke kaže da su „veoma ozbiljne“. On hvali ulogu dobrovoljaca i žandarma, ali smatra da su njihove žrtve još veće od nemačkih. Bencler posebno ističe da se „sada još ne može govoriti o uništenju neprijatelja“.³⁶²

Početkom decembra 1941, izvršena je smena komandujućeg generala u Srbiji. Na mesto generala Bemea došao je 6. decembra general artiljerije Paul Bader, komandant Više komande za naročitu upotrebu 65. Berne je, posle predaje dužnosti, nakon „uspešno okončanog posla u Srbiji“, zajedno sa svojim štabom otišao na Istočni front, gde su Nemci, baš u to vreme, počeli doživljavati prve poraze pod Moskvom. Razume se, ma koliko da je poznavao prilike u Srbiji, Bader nije gajio iluzije da je oslobodilački pokret u ovom delu Jugoslavije definitivno uništen, bez obzira na to što se glavnina partizanskih odreda, na čelu sa Vrhovnim štabom, povukla iz Srbije u Sandžak. Zato je smatrao da je njegov glavni zadatak i svih ostalih okupacionih organa u Srbiji, kao i Nedićeve vlade, da prvih meseci 1942. Srbiju konačno smiri i onemogući ponovno rasplamsavanje ustanka. O prilikama u Srbiji, Bader je podneo

³⁶¹ AVII, reg. br. 15/1, k. 87.

³⁶² AVII, mf., L/19-H 310706–12.

10. decembra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta, opširan izveštaj u kome su date ocene uspeha u novembarskoj ofanzivi i, takođe, analizirani njegovi zadaci. „Pa ipak se ne može smatrati da je srpski ustanički pokret konačno uništen. S relativnom smirenošću, koja je sada nastupila, ne smemo se zavaravati, jer je tu u pitanju možda samo jedno prolazno stanje. Najveća je opasnost, neosporno, u tome što se u rukama Srba — u rukama mnogobrojnih ilegalnih i takozvanih legalnih organizacija — nalazi još velika količina pušaka i municije. Prema tome, mora se računati s tim da će sa nastupom toplijeg godišnjeg doba ponovo oživeti ustanički pokret. Pre svega tada, ako situacija bude uslovila, izvlačenje većih jedinica iz Srbije. Stoga smatram da je moj glavni zadatak da u toku sledećih meseci konačno umirim Srbiju i da pnemogućim ponovno razbuktavanje ustaničkog pokreta.”³⁶³

Kao što vidimo, Bader je bio realniji u proceni vojno-političke situacije u Srbiji nego, na primer, Nedić, koji je smatrao da su ustanici-partizani definitivno uništeni. Inače, Nedić je odmah, posle ulaska nemačkih i kvislinških snaga u Užice, Cačak, Požegu, Bajinu Baštu, Gornji Milanovac, Rudnik i druga mesta iz kojih su se povukle partizanske snage, počeo da organizuje svoje upravne organe. Obnovljena je bila odmah Drinska banovina sa sedištem u Užicu; formirana su sreska načelstva i opštine, žandarmerijske stanice i druge kvislinške institucije. U vezi s tim, u sve ove krajeve uputio je svoje ministre da pomognu uspostavljanju kvislinške vlasti. Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, koji se nedavno vratio iz Nemačke sa „lečenja“, 9. decembra bio je u Užicu, gde je „preduzeo čitav niz mera da se uvedu red i mir i da se prilike normalizuju“, a već sledećeg dana boravio je u Kraljevu. To su činili i ostali ministri.³⁶⁴

Nedićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova, preduzelo je takođe određene mere u toku decembra 1941. protiv lica za koja su smatrali da su pomagala narodnooslobodilački pokret ili učestvovala u njemu. U vezi s tim donete su mnoge naredbe, uredbe, rešenja i druge preventivne mere. Tako je 22. decembra doneta uredba da od 1. januara 1942. niko ne može da putuje van opštine svoga stalnog mesta boravka bez specijalne objave za putovanje.³⁶⁵ Samo dva dana kasnije (24. decembra), na osnovu preporuka izvanrednog komesara za personalne poslove (Tanasija Dinčića), Ministarski savet Nedićeve vlade doneo je naredbu da se svi službenici koji su sarađivali sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta otpuste iz službe: „Utvrdeno je“, pisalo je u citiranoj naredbi, „da se pri donošenju odluka o pojedinim službenicima, koji po svojim ličnim

³⁶³ Zb. NOR, 1-1, 636–639.

³⁶⁴ *Novo vreme*, 10. XII i 11. XII 1941.

³⁶⁵ AVII, br. 15/1-1, k. 91. — U citiranoj uredbi rečeno je pored ostalog: „Objave za putovanje izdaju u sedištim opštih upravnih i policijskih vlasti ove vlasti, a gde ovih nema opštinske vlasti. Ako putovanje ima da se izvrši van granica sresa stalnog mesta prebivanja, a objavu je izdala opštinska vlast, onda takvu objavu treba da overi i nadležni sreski načelnik. Ovakve objave organi vlasti će izdavati samo pouzdanim licima.”

i službenim odnosima potpadaju pod udar Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javne službe, prenebregavaju odredbe te Uredbe; na taj način se daje mogućnost tim službenicima da izbegnu sankcije gubljenja stečenih prava."³⁰⁸

Sumirajući rezultate svoje politike u Srbiji za 1941. godinu, nemačke vojne vlasti su uglavnom bile zadovoljne vladom Milana Nedića. Kako se vidi iz jedne neautorizovane zabeleške pod nazivom: „Srbija na kraju 1941“, posle privremenih uspeha okupatorskih i kvislinških jedinica, položaj Nedića i njegove vlade se znatno poboljšao: „Obrazovanje srpske vlade pod predsedništvom generala Nedića“, rečeno je u citiranom dokumentu, „ispunilo je očekivanja. Srpski narod je stupio u borbu protiv boljševizma i time je bačeno seme koje može doneti kao plod prijateljstvo prema Nemačkoj i aktivnu saradnju sa osovinom i novom Evropom.“³⁶⁷

U zabelešci se dalje naglašava da je Milan Nedić pronemački. raspoložen; da je bio između dva rata penzionisan i zabranjen mu svaki uticaj nad sudbinom Kraljevine Jugoslavije. Nemci, kako se vidi iz citiranog dokumenta, prosto žale što Nedić nije bio ministar rata prvih meseci 1941, a naročito u aprilu, jer, po njima, ne bi došlo do oružanog sukoba 6. aprila 1941. Zatim se analizira da je Nedićeva vlada, uprkos svim primedbama i slabostima, ipak srećno izabrana. U zaključku se daju i izvesni predlozi kako bi rad Nedićeve vlade bio uspešniji, pa se naglašava da bi najbolje bilo: 1. stvoriti jednu prolaznu formu srpske države, kao uvod za jednu samostalnu srpsku državu u novoj Evropi; 2. pojačati žandarmeriju u svakom pogledu, s tim da ima 10.000–20.000 ljudi, kako bi mogla osigurati red, mir, bezbednost i normalno funkcionisanje vlasti; obezbediti glavne privredne punktove, saobraćaj, PTT uređaje itd.; 3. ponovno sprovesti čišćenje još mestimično zaostalih partizanskih grupa, koje će eventualno ponovo oživeti u proleće; 4. efikasnije organizovati administraciju i privredu i 5. pustiti jedan broj srpskih zarobljenika, i to 500 oficira i 10.000 vojnika, koji su „pouzđani“ i verni M. Nediću i koji su stručnjaci za organizaciju saobraćaja, priv-

³⁶⁶ AVII, br. 9/3-3, k. 1a. – Dalje se u citiranoj naredbi ističe: „Svi službenici koji su za vreme akcije komunista ostali pod istima, vršeći dužnost kod istih, ili kao zarobljenici istih, imaju se staviti na raspoloženje bez plate, i hitnom istragom utvrditi okolnosti pod kojima je svaki pojedini službenik doveden u izloženi položaj... One, pak, službenike za koje se istragom utvrdi da su iz simpatija prema komunistima ostajali i sarađivali sa istim, njih odmah staviti u prostor i redovnim putem dostaviti predlog izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu Uredbe o nacionalno nepouzdanim.“

U vezi s ovom naredbom, Tanasije Dinić je posle rata dao izjavu pred istražnim organima u Beogradu: „Sa ovom naredbom stavljen sam bio u jedan još teži i još odiozniji položaj. Po istoj imao sam da oglašim za nacionalno nepouzđane i stavim van službe, bez obzira na stečena prava, približno: sve službenike pučiste i njihove saradnike; sve pripadnike ilegalnih organizacija; sve pripadnike internacionalističkih organizacija (komuniste i masona); sve one koji izbegavaju saradnju na obnovi Srbije – sabotere“ itd. (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano).

³⁶⁷ AVII, NA, Mikroteka, London, 1/297092–097.

rede, vojske i drugog. U zamenu za njih, u logore bi se otpremile „nepouzdana ličnosti”.³⁶⁸

Tako su Nemci pisali o Nediću krajem 1941. Međutim, videćemo u daljem tekstu da će već u prvoj polovini 1942. godine nastupiti nove teškoće na relaciji Nedić–nemačke okupacione vlasti. Jer, ako su oslobodilačke snage krajem 1941. pretrpele u Sumadiji i zapadnoj Srbiji osetne gubitke, upravo je u to vreme na jugu Srbije narodnooslobodilački pokret poprimao šire razmere, a u sledećoj godini, bez obzira na represalije neprijatelja, on će biti još intenzivniji. Tek tada će se videti u koliko je zabludi bio Nedić kada je 4. decembra 1941. preko radija izjavio (ako je tako stvarno mislio) da je NOP u Srbiji uništen. Bugarska okupacija pojedinih delova Srbije krajem 1941. i početkom 1942. posebno će Nediću zadati nove brige, zbog čega će se on sukobljavati ne samo sa Bugarima već i sa nemačkim okupatorima, ali o tome biće više reči u sledećem poglavlju.

³⁶⁸ Isto.

REAGOVANJE MILANA NEDIĆA NA BUGARSKU OKUPACIJU NEKIH DELOVA SRBIJE

Okupacija pojedinih delova Srbije od strane bugarskih trupa, može se podeliti na dve etape. Prva je izvršena odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Naime, Bugarska je, prema bečkom sporazumu između Nemačke i Italije (od 20. aprila 1941), okupirala i anektirala Makedoniju (izuzev njene zapadne krajeve koji su pripali italijanskoj tzv. „Velikoj Albaniji“) do linije: Tetovo–Gostivar–Kičevo–Struga; jugoistočni deo Srbije – vranjski i pirotski okrug (tadašnji caribrodski, nišavski, lužnički, bosiljgradski, masurički, poljanički, preševski i pčinjski srez, kao i delove belopalanačkog i vlasotinačkog sreza); zatim, teritoriju severoistočno od Zaječara (između Timoka i državne granice) i manje područje Kosmeta (deo uroševačkog i gnjilanskog sreza).³⁶⁹

Posle kraćeg vremena (27. maja 1941), Bugarska je proširila granice svoje okupirane teritorije, kada su joj pripojeni ostatak nišavskog sreza, varoš Babušnica i cela teritorija poljaničkog sreza.³⁷⁰ Pomenute delove jugoistočne Srbije Bugarska je anektirala. Politika aneksije počinje da se praktično primenjuje od dana kada su bugarske trupe zaposele ove krajeve. Bugarske okupacione snage ušle su u Piroat već 19. aprila, dakle, dva dana posle potpisivanja u Beogradu akta o kapitulaciji (17. aprila 1941); proglasile su srpski živalj moravskim Bugarima i odredili granicu prema Srbiji. Nemačko-italijanski sporazum sklopljen u Beču 20. aprila 1941, tzv. „Clodius“, između Ribentropa i grofa Čana, utvrdio je bugarske zahteve prema Jugoslaviji. Za učinjene usluge silama Osovine. Bugarska je od svog pokrovitelja, kao što se vidi, dobila znatno teritorijalno proširenje.³⁷¹

Druga etapa bugarske okupacije nastupa krajem 1941, odnosno početkom 1942, i ona će se kroz ceo period rata proširivati. Naime, bugarske trupe (u stvari, Prvi bugarski okupacioni korpus) trebalo je da rastereti nemačke jedinice, koje su bile stacionirane u Srbiji, kako bi

³⁶⁹ *Oslobodilački rat*, I, 31; Ali Hadri, *Okupacioni sistem, na Kosovu i Metohiji 1941–1944*, Jugoslovenski istorijski časopis (u daljem tekstu: JIČ), br. 2, izd. 1965, str. 40–41.

³⁷⁰ AVII, br. 23/1–6, k. 1a. Izveštaj bana Moravske banovine, od 9. IX 1941, Milanu Nediću.

³⁷¹ F. Culinović, n.d., 60–61.

se ove mogle prebaciti na Istočni front, jer su baš u tom periodu ispred Moskve sa jedinicama Crvene armije vođene ratne operacije neviđenih razmera.

Kada je reč o anektiranom delu jugoistočne Srbije, za nas su ovde posebno interesantna dva pitanja: prvo, kakav je bio položaj srpskog stanovništva na anektiranom području i drugo, kakav je bio odnos kvislinških uprava u Srbiji: Milana Aćimovića, odnosno Saveta komesara i kasnije Nedića i njegove vlade prema bugarskoj aneksiji. Razume se da ćemo ovo prvo pitanje samo ukratko analizirati, budući da ono na izvestan način prevazilazi okvire naše teme, ali je ne isključuje. Već je u odeljku „Dolazak izbeglica i preseljenika u Srbiju i njihov smeštaj“, bilo reči o tome da su bugarske okupacione vlasti uvele oštre represalije protiv srpskog stanovništva na anektiranom području; da su mnogi hapšeni, streljani, odvođeni na prinudni rad, da ih je oko 30.000 prebeglo u Srbiju itd.³⁷²

Posledice priključenja pomenutih krajeva jugoistočne Srbije Bugarskoj ogledaju se u nizu pravnih, političkih, privrednih i kulturno-prosvetnih akata, koje prate aneksiju, i drugih okupacionih sila prema pojedinim područjima Jugoslavije: Italije prema Dalmaciji i Boki Kotorskoj; Mađarske prema Bačkoj, Baranji i Međimurju; Nemačke prema Sloveniji itd. U jugoistočnoj Srbiji stari sistem vlasti zamenjuju bugarska nadležstva (policajska, poreska itd.) i uvodi se bugarsko sudstvo. Na anektirano područje primenjuje se bugarsko zakonodavstvo. Radi efikasnije eksploatacije anektiranih jugoslovenskih teritorija, kao i radi bržeg sprovođenja procesa denacionalizacije, Narodno sobranje u Sofiji, uprkos ustavnim odredbama, dalo je generalno ovlašćenje predsedništvu vlade da može donositi zakone, uredbе, naredbe i druge propise sa snagom zakona. Sa takvim ovlašćenjem, vlada, kao izvršni organ Narodnog sobranja, postala je i zakonodavno telo. Ovo područje se uključuje u bugarski privredni sistem.³⁷³

O položaju srpskog stanovništva na delu Srbije anektiranom od bugarskih okupatora, pisalo je u izveštaju Milana Aćimovića od 13. juna 1941, koji je upućen vojnom zapovedniku Srbije: „U Pirotu, Vranju i mnogim drugim mestima u kojima su nastanjene srpske porodice, bugarske vlasti naređuju življu da se u najkraćem roku iseli i napusti ovu teritoriju, ne dopuštajući, pak, ni da likvidiraju svoju imovinu. Konkretno su bugarske vlasti 3. juna naredile mnogim porodicama (njih preko 85) da se u roku od 3 dana moraju iseliti; da stoku i alat moraju predati Bugarima-domorocima; da svoje domove moraju predati u ispravnom stanju seoskom kmetu itd.“³⁷⁴

Pisma sličnog sadržaja, Saveta komesara, odnosno Ministarstva unutrašnjih poslova, bana Moravske banovine, sreskih načelnika sa teritorije jugoistočne Srbije nalazimo tokom cele 1941. godine, pa i kasnije.

³⁷² AVII, Nća, bez datuma, br. 18/7, k. 1.

³⁷³ Miroslav Stojiljković, *Politika bugarskih vlasti na anektiranim delovima jugoistočne Srbije 1941–1944, NOR i revolucija u Srbiji 1941–1945*, Beograd 1972, 499–503.

³⁷⁴ AVII, br. 12/1, k. 58.

Mnogi izveštaji govorili su, na primer, da su bugarske vojne vlasti rekvirirale zgrade osnovnih škola i gimnazija da bi smestile svoje vojnike; da su upadale na teritoriju „Stare Srbije“, u potrazi za pripadnicima oslobodilačkog pokreta; da je tom prilikom pljačkana imovina seljaka, silovane žene i devojke;³⁷⁵ građani su odvođeni na anektiranu teritoriju i tamo maltretirani a mnogi su i streljani. Čak i Nedić, koji se još tolerantno odnosio prema bugarskim okupacionim organima, bio je primoran da 9. novembra 1941. uputi protest generalu Bemeu (ranije upućeni protesti Haroldu Turneru nisu imali efekta), moleći ga, ujedno, da interveniše kod bugarskih okupatora. Slične proteste upućivalo je i Nedićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova.³⁷⁶

I Bencler je morao da razmotri pitanja odnosa između Nedića i njegove vlade, s jedne, i bugarskih okupacionih vlasti, s druge strane. U vezi s tim on se u dva navrata obraćao lično Nediću, umirivao ga i objašnjavao mu da je reč „o neželjenim incidentima pojedinih bugarskih vojnika“.³⁷⁷ Bencler je takođe 10. decembra 1941. izvestio nadležno Ministarstvo inostranih poslova u Berlinu da Bugari vrše sistematske zločine nad srpskim stanovništvom na anektiranoj teritoriji; da masovno deportuju masu porodica preko granica, pa je tražio da odgovorni u vladi Rajha preduzmu mere kako bi se stalo na put, kako to on kaže „bugarskim samovoljama“.³⁷⁸

Uprkos tome što je dolazilo do sporadičnih sukoba između kvislinških vlasti u Srbiji i bugarskih okupacionih organa u jugoistočnom delu Srbije, oni su po mnogim pitanjima baš u tom periodu sarađivali. Obavljana je stalna trgovina, razume se, isključivo po odobrenju i posredo-

³⁷⁵ Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade uputilo je Turneru 22. XII 1941. akt sledeće sadržine: „U vezi do sada podnetih izveštaja o napadima izvršenim od strane bugarskih organa na srpsku teritoriju, čast mi je izvestiti vas da sam od područnih vlasti primio izveštaje iz kojih se vidi sledeće: „Na dan 8. o.m. jedna grupa bugarskih vojnika, opljačkala je selo Malu Grabovnicu, sreza leskovačkog, i pod izgovorom da traži šumske odmetnike vršila pretrese. Navodi se da su tada dva lica ubijena. Istog dana su bugarski vojnici odveli na železničku stanicu Marjanović Budimira i još 6 drugih seljaka iz sela V. Grabovac.“ Zatim se govori o silovanju više žena i devojaka od bugarskih vojnika: „U selu Svode, srez vlasotinački, došlo je preko 1.000 bugarskih vojnika sa više od 200 kola. Sva ova vojska smeštena je u ovo selo, koje broji svega 60 domova. Opštinska kancelarija je zauzeta, a građanstvo je isterano iz svojih stanova i sabijeno u sporednim prostorijama, tako da postoji opasnost da ovu zimu neće moći da prezime“ (AVII, br. 14/1-1, k. 91).

³⁷⁶ Čak je i Bencler morao da se pozabavi ovim pitanjem. On je 12. XI, uputio Nediću akt sledeće sadržine: „Vaše pismo od 9. novembra t.g., br. 11043, u kome je reč o obrazovanju jedne mešovite komisije, radi ispitivanja sukoba sa bugarskim vojnicima, koji se desio 5. XI u selu V. Grabovnici, opština guberevačka, srez Leskovac, razmotrio sam sa Vojnim zapovednikom – Upravni štab. On je, međutim, već sa svoje strane odredio istragu i moli da ovo pitanje dalje sa njim raspravi“ (AVII, br. 49/1-1, k. 92).

³⁷⁷ AVII, reg. br. 49/1-1, k. 92, Benclerovo pismo, od 12. XI 1941, Milanu Nediću.

³⁷⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153458.

vanjem Nemaca (doduše, sa skromnim intenzitetom), kako u prvoj tako i u drugoj polovini 1941. godine, pretežno poljoprivrednim proizvodima.³⁷⁹

Prvog avgusta 1941. održana je u Sofiji konferencija predstavnika bugarske vlade i Saveta komesara Milana Aćimovića, na kojoj je, pored ostalog, zaključeno „da su interesi i jedne i druge strane identični u pogledu čuvanja i osiguranja saobraćaja moravsko-varždarskom dolinom kako bi se sprečilo prebacivanje komunista s jedne na drugu teritoriju”.³⁸⁰ Postojali su oficiri za vezu sa sedištem u Nišu, i sve se više u tom delu Srbije osećalo prisustvo bugarskih okupacionih vojnih jedinica. Nemci su, razume se, insistirali češće kod Nedića, čak su, u tom smislu, redovno vršili na njega pritisak, da njegovi potčinjeni organi budu tolerantniji prema bugarskoj okupacionoj vojsci. U vezi s tim Nedić je 28. novembra uputio pismo svim nadležnostima i ustanovama na teritoriji Srbije da se lojalno odnose prema bugarskim okupatorima: „Cilj dolaska bugarskog pukovnika sa bugarskim vojnim organima u Niš sastoji se u njegovoj misiji da izvrši osiguranje pruge Caribrod—Skoplje i nema karakter neke okupatorske akcije. Pošto je potrebna stalna veza između bugarskog pukovnika i nemačke komande u Nišu, određen je Niš za sedište navedenog pukovnika. Da se dolazak bugarskih vojnika ne bi pogrešno protumačio i bezrazložno izazvalo uznemirenje, izvolite sa prednjim upoznati javnost.”³⁸¹

Samo dva dana kasnije, ban Moravske banovine uputio je slično pismo sreskim načelnicima i komandantima žandarmerije: „Sa svoje strane naređujem vam da podesnim načinom, koji obezbeđuje širi publicitet, kao i u svakoj danoj prilici objasnite narodu cilj dolaska bugarske vojske, skrećući narodu pažnju da se prema svim predstavnicima bugarske vojske, oficirima, podoficirima i redovima, najkorektnije i pristojno ponaša i ophodi, da izbegava uopšte nepoželjne sukobe, ne izaziva neumesnim primedbama i gestovima revolt i u međusobnim razgovorima ne upotrebljava uvredljive i pogrđne izraze i psovke.”³⁸²

Tako su srpski kvislinzi i bugarski okupatori, bez obzira, što jedni druge nisu trpeli, sticajem mnogih okolnosti, morali da sarađuju i da se dogovaraju. U pitanju je bio „viši interes”, a to znači fašistička Nemačka, kojoj su, praktično, bili podređeni i jedni i drugi. I ne samo to, kada bi trebalo da umire Nedića u vezi s nekim pitanjem, Nemci su ga uvek plašili, ako ne bude uspeo da zavede red i mir u Srbiji, da će to oni, Nemci, postići sa trupama Bugarske, NDH, Mađarske i Rumunije.

Međutim, učešće fašističke Bugarske i njenih oružanih snaga na tlu Jugoslavije nije se završilo okupacijom, odnosno aneksijom dela Makedonije i jugoistočne Srbije. Posedanje novih jugoslovenskih teritorija

³⁷⁹ Sačuvan je dokument iz kojeg se vidi da su komesari i Nedićeva vlada tokom 1941. trgovali najintenzivnije sa Nemačkom, zatim sa Italijom, Bugarskom, Mađarskom, Rumunijom, Turskom, Grčkom, NDH, Slovačkom, Svajcarskom, Švedskom, Danskom itd. (AS, neregistrovano).

³⁸⁰ AVII, Nća, k. 19, f. 4, dok. br. 2.

³⁸¹ AVII, br. 13/2-1, k. 28.

³⁸² AVII, br. 14/2-1, k. 28.

usledilo je posle ogromnih gubitaka, koje su nemačke trupe pretrpele na Istočnom frontu krajem 1941. i početkom 1942. godine. Prema nekim podacima, Nemci su od početka napada na Sovjetski Savez do kraja novembra 1943. imali 743.112 mrtvih i ranjenih vojnika, što je činilo 23,5% nemačkih snaga sa kojima je izvršena invazija.³⁸³ Trebalo je te gubitke nadoknaditi u ljudskom i materijalnom potencijalu, te je vlada Rajha preduzela niz vojnih, privrednih, političkih, propagandnih i drugih mera, a posebno je u planu imala angažovanje svojih saveznika i satelita. Razume se, prva je pristigla u pomoć fašistička Bugarska, pa su početkom 1942. njene oružane snage u jačini jednog korpusa (Prvi bugarski okupacioni korpus), posele i delove Srbije koji su dotle bili pod nemačkom okupacionom vlašću i time nemačke snage oslobodile za dejstva na Istočnom frontu. Nemačka vrhovna komanda je planirala da se dve njene divizije, koje su bile dovedene u Srbiju da bi ugušile ustanak, prebace na Istočni front. Već 1. januara počelo je prebacivanje 113. divizije, a mesec dana kasnije za njom je pošla 342. divizija.³⁸⁴

Ostatak nemačkih snaga u Srbiji (tri posadne divizije) bio je sada nedovoljan za održavanje reda i mira, pa je Nemačka od svog saveznika, Bugarske, zahtevala nova ekonomska naprezanja i nova vojna angažovanja. Ceo ovaj proces okupacije novih jugoslovenskih teritorija (jugosloveni deo Srbije), ima kratku predistoriju. Naime, Hitler je još 15. decembra 1941, u svojoj direktivi 39a, insistirao da se iz Jugoslavije izvuče što više nemačkih divizija za borbe na Istočnom frontu, a da se na Balkanu (drugim rečima u Jugoslaviji), radi održavanja „reda, mira i bezbednosti“, angažuju jače italijanske i bugarske snage. U direktivi je bilo posebno naglašeno da je za nemačku privredu od vanrednog značaja – obezbeđenje saobraćajnih čvorova i industrijskih objekata.³⁸⁵

U drugoj polovini decembra 1941, vođeni su intenzivni pregovori sa bugarskom vladom. General Kunce, tada komandant Jugoistoka, dobio je u vezi s tim 20. decembra pismo iz odeljenja Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga, u kome je, između ostalog, naglašeno da u Srbiji treba za Nemačku zadržati najvažnije izvore sirovina i namirnica, jer kako je to istaknuto „ne ide da nemačka uprava ostane na terenu posednutom od stranih trupa, što bi dovelo do velikih smetnji“.³⁸⁶ Tako je i učinjeno. Nemci su povukli svoje jedinice sa prostorijske koje su zaposeli bugarski okupatori, s tim što su i dalje zadržali u svojim rukama važnija rudna nalazišta: Bor, Trepču, Majdanpek i druge važnije rudnike.³⁸⁷

Već 24. decembra 1941, na osnovu naredbe koju je dobio od Hitlera, Kunce se preko bugarskog oficira za vezu pri komandi Jugoistoka, generala Zilkova, obratio Ministarstvu rata Bugarske i preneo mu sadržinu

³⁸³ *Drugi svetski rat*, Beograd 1961, knj. II, str. 166, 170, 200–6.

³⁸⁴ *Oslobodilački rat*, I, 171.

³⁸⁵ Citirano prema studiji *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 1971, autori: Boro Mitrovčki, dr Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, str. 37.

³⁸⁶ AVII, NA, 41, Bon, 11/1-481.

³⁸⁷ V. Glišić, n. d., 80.

Hitlerove naredbe, u kojoj se zahtevalo da bugarske trupe, u jačini od tri divizije, posednu delove jugoistočne Srbije sa zadatkom da na ovom prostoru (gde je narodnooslobodilački pokret jako bio proširen), održavaju „red, mir i poredak“.³⁸⁸

U vezi s tim Ernest Vishaupt, viši savetnik Nemačkog vojnog arhiva, u svom radu „Borba protiv ustaničkog pokreta u Jugoistočnom prostoru“, piše i sledeće: „Još 24. decembra obratio se zapovednik oružanih snaga Jugoistoka preko bugarskog oficira za vezu, generala Žilkova (aktom I-a, br. 2633/41) s molbom na bugarsko Ministarstvo rata, da oko tri bugarske divizije, pod jednom komandom, taktički potčini opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji. Umoljen je najhitnije ulazak bugarskih snaga u starosrpski prostor, da bi se oslobodile nemačke snage (342. pešadijska divizija) za ugašenje ustanka u Hrvatskoj, a za druge potrebe (113. pešadijska divizija). Nemačke snage (717. pešadijska divizija), raspoređene u Leskovcu, Kruševcu, Čupriji, Jagodini, Aleksincu i Zaječaru imaju se do 15. januara 1942. smeniti bugarskim snagama i do tog datuma ima biti završeno posjedanje celog predela.“³⁸⁹

Hitler je 28. decembra 1941. izdao novu naredbu, u kojoj su bile konkretnije obeležene granice proširene bugarske okupacione zone u Srbiji.³⁹⁰ Bugarska vlada i bugarsko ministarstvo reagovali su brzo i revnosno na Hitlerovu odluku, kako bi time još više proširili svoju okupacionu zonu, misleći da će pre ili kasnije, pored već anektirane teritorije Jugoslavije, prisvojiti još i nove teritorije (niški i leskovački okrug). Svoju verziju ovog događaja Vishaupt je opisao na sledeći način: „Bugarski generalštab izjasnio se odmah pripravnim da odgovori svim predlozima i željama zapovednika oružanih snaga Jugoistoka. Već 27. decembra vođeni pregovori u Sofiji završeni su potpunim uspehom. Tri bugarske divizije 6, 17. i 21. bile su stavljene u pokret za ulazak u Srbiju i stavljene pod komandu generala Nikolova. Za umoljenu hitnu smenu prvih delova 717. pešadijske divizije od strane zapovednika oružanih snaga Jugoistoka, stavila je bugarska komanda na raspoloženje tri bataljona i bugarska železnička osiguranja, koja su se već u prostoru Niša nalazila.“³⁸¹

O povoljno završenim razgovorima sa bugarskom vladom, odnosno njenim Ministarstvom rata, komandant Jugoistoka je 29. decembra 1941. obavestio generala Badera, vojnog zapovednika u Srbiji. U tom obaveštenju data je takođe dinamika pregrupisavanja, odnosno smene nemačkih snaga dolaskom bugarskih trupa.³⁹² Uglavnom, u toku januara 1942. tri bugarske divizije (6, 17. i 21), posele su teritoriju čija je granica

³⁸⁸ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036386 – 91.

³⁸⁹ AVII, reg. br. 98, kut. 70, I deo, str. 94.

³⁹⁰ Hitler je u telegramu Bencleru, br. 1479, od 28. XII 1941. saopštio da je preko OKW naredio da Bugari posednu jugoistočni deo Srbije, tako da granica ide južno od Bora do Kragujevca i da bude istočno od Trepće (AVII, mf, Bon, 2/866).

³⁹¹ Kao napomena 389.

³⁹² AVII, NAV-N-T-312, F. 452/8036479 – 80.

prema severu išla linijom: s. Rgotina, s. Zlot, s. Despotovac, s. Jasenovac, s. Miloševo, prema zapadu: Kragujevac, Kraljevo (isključivo), Kossowska Mitrovica i prema jugu: s. Babin Most, s. Velja Glava.⁸⁹ Interesantno je napomenuti da je tadašnji bugarski ministar inostranih poslova Ivan Popov izjavio da je sa bugarske strane išlo sve glatko; da je „nemačka molba“ odmah razmotrena i u celini prihvaćena, „kad to Nemci traže“. U istoj izjavi, koja je data 12. januara 1942, u periodu kada su bugarske divizije ulazile u prostor jugoistočne Srbije, dati su mnogi podaci o novoj okupiranoj teritoriji, na primer, veličina poseditog prostora i odnos prema nemačkoj okupacionoj upravi.³⁹⁴

Tokom 1942. godine teritorija bugarske okupacione zone u Srbiji nešto je proširena, pa je granica između njenih (bugarskih) i nemačkih trupa izgledala ovako: reka Timok do Vražognaca, Rudina, Resava do Svilajнца, mosta na Moravi kod Svilajнца, pa Moravom do ušća Lepenice; od Lapova preko Resnika, Desimirovaca, Divostana i brzaka do ušća Gruže u Zapadnu Moravu. Odatle preko Lisca, Treske, Kačandolske reke do ušća u Lab, put Priština do italijanske demarkacione linije.³⁹⁵

Kada analiziramo bugarsku okupaciju delova jugoistočne Srbije (prve jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa stigle su 31. decembra, a sedište bugarske komande bio je Niš),³⁹⁰ za nas je najinteresantnije, kako su na ovaj nemačko-bugarski dogovor reagovali Nedić i njegova vlada. O tome ima dosta sačuvanih nemačkih dokumenata, pa ćemo pokušati da bacimo malo više svetla na ovo pitanje. Bencler je, u vezi sa ovim, za dva dana poslao dva telegrama Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu. U telegramu od 28. decembra 1941. opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova u Beogradu obaveštava: „U vezi sa predstojećom vojnom okupacijom jugoistočne Srbije od strane bugarskih trupa treba očekivati krizu srpske vlade. Opunomoćenik komandujući general i ja se slažemo u shvatanju da se mora pokušati da se Nedić održi. Uspeh je neizvestan.“³⁹⁷

Samo dva dana kasnije, tj. 30. decembra, Bader je obavestio komandanta Jugoistoka da je Firerovu odluku saopštio Nediću. U istom izveštaju vojni zapovednik Srbije objašnjava kako je ovu meru primio Nedić i njegova vlada, pa navodi: „29. XII saopšteno je ministru pred-

³⁹³ *Oslobodilački rat*, I, 171.

⁸⁹ AVII, fond NDH, br. 6/3, k. 302, nedeljni izveštaj poslanika NDH u Sofiji, od 17. januara 1942.

³⁹⁵ AVII, Bon, 2/868, Ribentropovo pismo, od avgusta 1942, Nemačkom poslaniku u Sofiji.

³⁹⁶ AVII, mf. N-T-312, r. 425, s. 3896.

³⁹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153472. – U daljem tekstu telegrama Bencler podvlači: „Bio bih zahvalan da me se što pre obavesti da li su i kakvi sporazumi postignuti s bugarskom vladom u pogledu okupacije. Naročito je od interesa da li će se opskrba (vojske) vršiti iz Bugarske ili Srbije; ko snosi okupacione troškove, da li je predviđeno snabdevanje bugarskih trupa sa dinarima. Opunomoćeni komandujući general o ovom još nije obavešten. Takođe preporučujem da bugarska štampa, ako je ikako moguće ne donosi ništa o proširenju okupacione zone i o pojačanju okupacionih trupa.“

sedniku Nediću da od strane bugarskih trupa predstoji posedanje jednog dela Srbije. Na to je usledio memorandum Ministarskog saveta,³⁹⁸ koji izričito izjavljuje da je ta mera nepodnošljiva za Srbiju, i ovim se moli izmena. Treba sačekati dalje da se vidi da li će vlada ostati dalje na upravi."³⁹⁹

Nemci su znali da okupacija jugoistočnih delova Srbije neće naići na odobravanje ni četnika Koste Pećanca, čiji su odredi bili stacionirani baš na teritoriji koju su jedinice Prvog bugarskog okupacionog korpusa trebale da zaposednu. I bugarski okupatori, koji nisu simpatizovali K. Pećanca i njegove četnike, uslovljavali su svoje prisustvo proterivanjem četnika. Zbog poznatog stava Nedića i njegove vlade, a da bi iskoristio četničke formacije Koste Pećanca, čiji je uticaj, po mišljenju Nemaca, počeo da opada, okupator se poslužio trikom i javio Feldkomandanturi 809 u Nišu da Pećanca izvesti da bugarske trupe ulaze u Srbiju „na molbu predsednika Srpske vlade”. Feldkomandant Niša istog dana je obavestio Kostu Pećanca, ističući da „ovaj korak neće ništa promeniti u pogledu uprave u gore označenom delu Srbije”. On je dalje stavio do znanja Pećancu da „nema nikakvog razloga da se plaši zbog ulaska bugarskih trupa, jer trupe imaju zadatak, kao i nemačka vojna sila, da okupiranu srpsku teritoriju zaštite od komunističkih bandi i tome sličnih elemenata”.⁴⁰⁰

Međutim, Pećanac, koji je bio u veoma teškom položaju krajem 1941, jer su partizanski odredi u ovom delu Srbije baš tada jačali i razbili jedinice ovog kvislinga, jedva je dočekaio ulazak bugarskih trupa i na-

³⁹⁸ Nismo ni u Nedićevoj arhivi niti, pak, u nemačkim dokumentima mogli pronaći pomenuti „Memorandum Ministarskog saveta”, mada bi bilo zanimljivo analizirati sadržinu toga dokumenta.

³⁹⁹ Zb. NOR, 1-1, 651. — U daljem tekstu izveštaja general Bader ističe: „Posedanje srpskog područja od strane bugarskih trupa utiče jako na srpsko nacionalno osećanje. Prestupi bugarskih vojnika protiv Srba u dosad okupiranim predelima i srpske sabotažne akcije protiv Bugara traju i dalje. Pri daljem posedanju moraće se računati s pojačanjem tog međusobnog neprijateljstva.”

mo Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), br. 5417, fond Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, str. 39. — U obaveštenju Upravnog štaba komandanta u Srbiji, od 31. decembra 1941, potčinjenim feldkomandanturama i krajskomandanturama o zaposedanju delova jugoistočne Srbije od strane bugarskih trupa pisalo je sledeće: „K-t oružanih snaga na Jugoistoku je 24. decembra 1941. preneo bugarskom oficiru za vezu pri štabu opunomoćenog komandanta u Srbiji, Dmitru Stančevu, kao i opunomoćenom k-tu u Srbiji, da su Hitler i Vrhovna komanda Vermahta naredili da se bugarsko vojno ministarstvo zamoli da svojim jedinicama posedne delove teritorije jugoistočne Srbije, sa zadatkom da se na tom prostoru održi mir i poredak. U vezi s tim k-t oružanih snaga na Jugoistoku je naredio: a) komandu na celoj teritoriji Srbije zadržava, kao i do sada, nemački opunomoćeni komandant u Srbiji; b) bugarske snage, oko 3 divizije, objedinjene pod opštom komandom, potčinjavaju se u taktičkom smislu opunomoćenom komandantu u Srbiji; za sedište bugarskih snaga se predlaže Niš; c) neophodno je da bugarske trupe odmah uđu da bi se nemačke snage oslobodile za suzbijanje ustanka u Hrvatskoj i drugu upotrebu. Komandant oružanih snaga na Jugoistoku smatra da nemačke snage u Svetozarevu, Čupriji, Kruševcu, Leskovcu, Knjaževcu i Zajčaru treba smeniti bugarskim trupama najdalje zaključno do 5. januara 1942. godine” (AVII, NAV-N-T-312, r. 452, s. 8036486).

^edio „svima vojvodama, četovodama i četnicima da se viteški i korektno drže prema Nemcima i Bugarima, jer od toga“, kaže on, „zavisi naš spas i spas našeg naroda“.⁴⁰¹

Ulazak bugarskih trupa u delove Srbije koji su bili pod nemačkom okupacijom, bio je za Nemce praktično mač sa dve oštrice. S jedne strane, oni su takvu odluku bili primorani da donesu sticajem mnogih za njih nepovoljnih okolnosti, a u prvom redu, kao što smo već istakli, zbog situacije na Istočnom frontu. S druge strane, znali su da je ta njihova mera, kao i mnoge druge, nepopularna ne samo kod Nedića i njegove vlade već i kod najvećeg dela stanovništva Srbije. Imajući sve to u vidu, Upravni štab vojnoupravnog komandanta Srbije uputio je obaveštenje potčinjenim feldkomandanturama i krajskomandanturama, u kome je, između ostalog, rečeno: „Usled zaposedanja jednog određenog područja bugarskim trupama velike su političke teškoće Nedićeve vlade u odnosu na srpsko stanovništvo. Uglavnom, zavisiće od promišljenosti nadležnih feld i krajskomandantura da se stanovništvu objasni da se radi o čisto vojničkoj, a ne političkoj ili upravnoj meri. Feld i krajskomandanture u njenom teškom zadatku, mogu u svakom slučaju očekivati brzu pomoć i odluku od mene (Harolda Turnera) i od meni potčinjenih štabova.“⁴⁰²

Međutim, najplastičnije je Bencler prikazao reagovanja u Srbiji zbog proširenja bugarske okupacione zone u svom izveštaju od 30. decembra 1941, koji je uputio Ministarstvu inostranih poslova. Stoga ćemo ga u celosti citirati: „1. Predsednik vlade Nedić juče je vrlo ozbiljno primio vest od opunomoćenog komandajućeg generala o proširenju bugarske okupacione zone. Prvi njegov odgovor bio je da mu sada ne ostaje ništa drugo sem da opali sebi kuršum u čelo. Dalji razgovori s Nedićem, a i ja sam jedan razgovor imao, pokazali su njegovu rešenost da podjueise ostavku, i svi ministri su se solidarno za to izjasnili, ako se ne bude moglo postići bar ublažavanje naredenih mera. 2. Nedić se prema nama u potpunosti lojalno odnosio u toku četiri meseca svoje vlade. Bez bojazni od prvobitne nepopularnosti, on je hrabro pokušao da svom narodu objasni besmislenost ustanka i potrebu saradnje s nemačkim okupacionim trupama. Nesumnjivi su njegovi uspesi u borbi protiv ustanika. Raste njegov autoritet, naročito u unutrašnjosti zemlje. Povlačenje Nedića znači da će biti razbijen vladin autoritet i da će biti stvoreni uslovi za nove nemire u zemlji, čime će se nagomilati eksploziv za ojačanje ustaničkog pokreta na proleće. Nedićevo povlačenje imaće, dakle, za posledice da će, i pored proširenja bugarske okupacione zone, za umirenje srpskog prostora morati da bude ubačeno više nemačkih trupa, kao i bez pomoći Bugara. 3. Ja i svi poznavaooci ove zemlje slažemo se u tome da nema druge ličnosti koja bi posle ostavke Nedića mogla preuzeti vladu bar donekle s istim autoritetom. Posebno ne dolazi u obzir vođa pokreta „Zbor“ Ljotić. Možda bi za preuzimanje ovog položaja bila spremna neka

⁴⁰¹ AVII, Nća, br. 13/1, k. 97.

⁴⁰² AVII) NAV-N-T-312, r. 452, s. 8036486, Pismo Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji, od 31. XII 1941.

drugorazredna ličnost, ali se od nje ipak ne bi moglo očekivati da ima uticaja u zemlji u kojoj će vladati nemiri. Pod ovim uslovima moraće nemačka vojna uprava da uzme u svoje ruke i civilnu upravu zemlje. Međutim, za to u ovom trenutku nedostaju neki uslovi, naročito nema činovnika u dovoljnom broju. Da li je za Srbiju izlaz u osnivanju generalnog guvernera, nije moje da ocenjujem. 4. U prostoru koji imaju da posednu Bugari treba očekivati pojačana trvenja. Osim toga, upravo u toj oblasti, tj. u četvorouglu Prokuplje—Kruševac—Trstenik—Kuršumlja, dejstvuje četnički vođa Košta Pećanac, koji je lojalan, ali koji je celom svojom prošlošću neprijateljski raspoložen prema Bugarima, a sada se nalazi u napornoj borbi protiv komunista. Dalje, uključenje Kragujevca u bugarsku zonu predstavlja naročitu teškoću. Nemačke trupe su u svoje vreme u Kragujevcu, iako se tamo nisu odigrala ustanička dela, streljale 2.300 Srba za odmazdu. Nedić je lično morao intervenisati kako bi bar donekle smirio duhove. Nedić ne bi mogao da podnese posjedanje ovog grada od strane Bugara. Povod za trvenje javlja se i zbog toga što pre ulaska Bugara, koji su danas zaposeli Jagodinu i Čupriju, nije donet nikakav propis o ishrani ovih trupa i obezbeđenju njihovog smeštaja. 5. Možda bismo Nedića mogli zadržati, ako bi se predviđena okupaciona zona nešto ograničila, naročito ako u nju ne bi bili uključeni Kragujevac, Zaječar i pomenuta oblast Pećanca, ili bar mesto Prokuplje. Praktično, to bi značilo da bi Bugari preuzeli zaštitu pruge od granice do Jagodine, a sem toga bi držali svoje garnizone otprilike u Nišu, Leskovcu, Čupriji i Jagodini. Ako bi se, polazeći sa stanovišta da je ostanak Nedića u nemačkom interesu, izabralo ovakvo rešenje, onda bi morala odmah privremeno da bude zaustavljena dalja bugarska okupacija. Sledeća je etapa dovođenje novih bugarskih trupa u Niš. 3. januara Nedić me uverava da on, bez bugarske okupacije svojom glavom jamči za mir u zemlji u slučaju da ovde ostanu tri nemačke posadne divizije i preuzmu zaštitu najvažnijih komunikacija."⁴⁰³

Posle kraćeg vremena (4. januara 1942) iz Berlina je stigao odgovor nemačkom opunomoćenom ministru spoljnih poslova, u kome je rečeno da Hitler neće ni da čuje ma za kakvo menjanje već donete odluke o bugarskoj okupacionoj zoni, i da se sadržina odgovora saopšti lično Nediću: „Vlada Rajha ima, odlučnu želju da general Nedić ostane na svom položaju i da ne napusti izvršenje zadatka koji mu je vlada Rajha poverila, a koji je on dobrovoljno prihvatio. Vlada Rajha priznaje da je general Nedić dao sve od sebe da izvrši taj zadatak i da je tom prilikom ispoljio lojalnost. Međutim, ostaje činjenica da, i pored pune podrške s nemačke strane, njemu dosad nije uspelo da u svojoj zemlji ponovo uspostavi potpuni mir. Vlada Rajha, međutim, ne može nemačke vojnike za nedogledno vreme upotrebljavati u policijske svrhe. Nemački vojnici moraju biti upotrebljeni na drugom frontu, tj. na drugom mestu, za vojne zadatke. Zato je vlada Rajha prisiljena da zadatak osiguranja u jednom delu Srbije poveri drugim pouzdanim snagama. Ona se samo iz toga razloga ponovo obratila bugarskim trupama, koje i tako nisu

⁴⁰³ AVII, N-T-120, 200/153476—77.

zaposlene. Pri tome je u pitanju jedna prelazna, vremenski ograničena odredba. Ako se general Nedić bude povukao iz nezadovoljstva prema ovoj odluci, on će time navaliti na sebe tešku odgovornost prema svojoj zemlji. Možda će time biti pripremljen takav razvoj stvari koji sigurno neće ići na korist budućnosti Srbije i zbog kojeg će se general Nedić veoma pokajati. Molim da na kraju ovog saopštenja Vi u svoje ime objasnite generalu Nediću sledeće: generalu Nediću mora biti poznat pozitivan i prijateljski odnos Nemačke prema Jugoslaviji u proleće 1941. Zavereničko držanje vladajućih političkih krugova tadašnje Jugoslavije koštalo je tada nemačku vojsku teških krvavih žrtava, a uz to i dragocenih nedelja, koje su posle nedostajale nemačkoj vojsci krajem 1941. prilikom slamanja Sovjetske Rusije. Teške žrtve nemačke vojske, koje su s tim povezane, idu na račun Srbije. Ako general Nedić sebi to pred- oči, on će morati da prizna da je Nemačka dosad prema Srbiji ispoljila veliko strpljenje. Mi, međutim, nismo spremni da tražimo od nemačkih Vojnika nove žrtve u Srbiji, samo zato što jedan deo srpskog naroda sluša boljševičke, komunističke, engleske i jevrejske podbadače i dozvoljava da se podbunjuje. Ako se general Nedić sada gotovo demonstrativno povlači, strpljenju vlade Rajha doći će kraj. Posledice toga Srbija će imati da potpiše sama sebi.⁴⁰⁴

Posle ovako oštrog upozorenja iz Berlina, Nedić se morao pomiriti sa činjenicom da je proširenje bugarske okupacione zone svršena stvar i da on, ni njegova vlada, bez obzira na to što su podneli memorandum, ne mogu tu ništa izmeniti. Tako su bugarske divizije ušle u jugoistočne

⁴⁰⁴ AVII> Mikroteka, NAV-N-T-120, f. 200/153482–84. — General Bader je u svojstvu opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji 31. XII 1941. uputio svoje mišljenje k-tu Jugoistoka i, kao prilog, Memorandum Nedićeve vlade na odluku o ulasku Bugara u jugoistočni deo Srbije. Tekst toga obrazloženja glasi: „Ulazak Bugara, smrtnih neprijatelja Srba, vlada i narod osećaju kao tešku kaznu. Valja sačekati s ostavkom vlade ako joj se ne učine izvesni ustupci. Predsednik vlade je izrazio nameru da u slučaju ostavke izvrši samoubistvo. Na pitanje da li Nedićevu vladu treba održati, odgovaram potvrdno pošto se vlada dosad pokazala apsolutno lojalnom i nesumnjivo ima udela u umirenju i postojanosti u zemlji. U poslednje vreme je postojao utisak da narod postupno dolazi do uviđavnosti i da polako ide nabolje. Ako se vlada povuče, po svemu kako izgleda, nastupiće teška situacija. U slučaju da predsednik vlade izvrši samoubistvo, nije isključeno da dođe do spontanog ustanka čitavog stanovništva. Nema pogodne ličnosti koja bi mogla da zameni ministra predsednika Nedića. Preuzimanje administracije u Srbiji od strane nemačke vojne uprave ne dolazi u pitanje usled nepostojanja broja činovnika potrebnog u ovom slučaju. Takođe nije isključeno da između Bugara i Srba na teritoriji pod bugarskom okupacijom dođe do izgređa koji bi se mogli preneti na ostalu srpsku zemlju i dovesti u pitanje započetu izgradnju uprave... Da bi se Nedićeva vlada održala, predlažem sledeće izmene dosadašnjeg plana: 1. Svođenje bugarske posade na najviše jednu diviziju. Druga divizija treba da umaršira tek ako zemlja ne bude ostala mirna. Ta će pretnja imati veoma povoljno dejstvo. 2. Bugarske trupe da ne zaposedaju Kragujevac i Zaječar. To bi imalo tu prednost što bi železnička pruga Kragujevac—Kraljevo, a takođe i pruga Bor—Zaječar (odvoz bakra iz Bora da ostane u nemačkim rukama). Time bi istovremeno bila ispunjena posebna želja ministra-predsednika Nedića" (AVII, Mikroteka, NAV-N-T, reg. 256, mf. 1141–1142).

delove Srbije i protiv želje Nedićevog „Ministarskog saveta“, a njegova „vlada narodnog spasa“, „morala je da sluša, a ne da podnosi ostavke“. Međutim, ma koliko da je protestovao, Nediću nije smetalo da posle kraćeg vremena sinhronizuje akciju svoje „oružane sile“ i bugarske okupacione vojske protiv partizanskih odreda na jugu Srbije. Našli su, dakle, zajednički jezik, kada je u pitanju borba protiv komunista i drugih pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Bencler je u više navrata tokom februara 1942. obavestavao svoje nadležno ministarstvo kako se vrši zaposedanje delova jugoistočne Srbije, kakvo je raspoloženje stanovništva u dotičnim krajevima prema novim okupatorima, kako se ponaša Nedićeva vlada, četnici Koste Pećanca, četnici Draže Mihailovića pa i reagovanje komunista. Već 6. februara opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu izveštava Ribentropa: „Danas sam, shodno instrukcijama, obavestio generala Nedića. On ma je zamolio da gospodinu ministru spoljnih poslova Rajha prenesem njegovu iskrenu zahvalnost na saopštenju, kao i na priznanju koje je u ovome odato njegovom ličnom radu. On nema nikakve namere da demonstrira protiv donete odluke, ali mora da računa sa tim da bi se bugarska okupacija u zemlji tumačila kao promašaj njegove politike. On strahuje da bi umirenje koje upravo započinje u zemlji, moglo da pretrpi povratni udarac i da bi se time mogao da sakupi novi zapaljivi materijal za proleće... Imam utisak da je Nedić lično preboleo prvi šok a takođe se nadam da ni otpor njegovih ministara neće biti suviše jak. S druge strane, moglo bi da zavisi od daljeg razvoja da li će ga novi incidenti ponovo učiniti kolebljivim u njegovoj ličnoj nakani.“⁴⁰⁵

Bencler posebno ističe da već sada postoji vrenje među stanovništvom Srbije kao posledica prisustva bugarskih trupa; da je bugarska armija zaražena komunizmom i da on strahuje da bi kanali koji su tada, navodno, vodili od Istambula preko Sofije, s jedne strane, prema komunistima i, s druge strane, prema Draži Mihailoviću, bili prošireni i nesmetano produženi do Jagodine i Kragujevca. U daljem tekstu citiranog izveštaja istaknuto je da su se „bugarske trupe na početku ponele korektno, no ipak su već zahtevali da se iz novookupiranih teritorija udalji Košta Pećanac i jezgro njegovih pristalica, s obrazloženjem da ne može da se garantuje za njegov život“.⁴⁰⁶

Posle mnogih nesporazuma, ipak je deo tereta za održavanje mira i ugušenja ustanka u Srbiji prebačen na bugarske trupe. Međutim, ostala je nemačka vojna uprava, feldkomandanture i krajskomandanture, koje

405 AVII> jj-T-120, 200/153485–86.

406 Isto. — U daljem tekstu Bencler daje jednu dezinformaciju kada kaže: „Jedini krugovi koji u Srbiji prihvataju bugarsku okupaciju bez žaljenja jesu iz tog razloga i komunisti. Ministar-predsednik je nastavio da on lično uviđa da jednom preduzeta okupacija svakako ne može više da se sa nemačke strane poništi, ali su, sa druge strane, upravo njegovi ministri zbog te odluke posebno utučeni. On mora stoga da se najpre posavetuje sa svojim ministrima i moli, s obzirom na to da danas počinju srpski božićni praznici, da mu se za to odobri vreme za razmišljanje od dva do tri dana.“

su aktivno sadejstvovale sa kvislinškim i bugarskim trupama, protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.⁴⁰⁷

Bugarska vlada, međutim, već od posedanja delova jugoistočne Srbije, insistirala je kod Nemaca na proširenju na nova srpska područja, a to je Nedića stalno progonilo pa je protestovao, negodovao, tražio da se Bugari zadrže u već posednutim granicama, a oni su ih, u dogovoru sa Nemcima, neprestano proširivali. Nedić je redovno dovođen pred svršen čin pa je pretio da će podneti ostavku, da će izvršiti samoubistvo. Ipak, kada se sve sabere, dobro je služio Nemcima za sve vreme okupacije i Nemci, razume se, nisu zaboravili da to istaknu u svakoj pogodnoj prilici. Uprkos svim primedbama na bugarsku okupaciju, Nedić je, takođe, uvek kada bi se njegova „oružana sila“ našla u kriznoj situaciji, u borbama protiv partizanskih odreda, tražio pomoć od Prvog bugarskog okupacionog korpusa.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Bencler je u telegramu Ribentropu, 29. I 1942, javljao sledeće: „Izdejsstvovano je bugarsko posedanje južnosrpskih oblasti u različitim pravcima. Kada je javljeno o stalnim sukobima, tako se ipak do sada mogli ozbiljni sukobi između bugarskih posadnih trupa i stanovništva izbegavati. Međutim, naprotiv bugarskom posedanju i vođenju određenih akcija likvidacije komunističkih bandi uz pomoć vlade Nedića i dalje stoje četnici Koste Pećanca dosta lojalno i idu u brda delimično praveći front prema komunistima. Za stvaranje jedinstvenog fronta protiv Bugara, svakako tome doprinose bugarski vojnici pri čemu Bugari moraju uvek ostati u zemlji. Na drugoj strani ima više saopštenja da se bugarska vojska bratimi sa narodom, da se pasivno drži protiv partizana, izjavljujući da se treba boriti protiv Nemaca. Bugari i Srbi jednom rodu pripadaju. Ako pobedi Nemačka, ujedini bi se pod Borisom, ako pobedi Engleska, ujedini bi se pod Petrom. Ali, možda bi došlo ujedinjenje pod Staljinom“ (AVII, Mikroteka, Bon – 3, snimak 55).

»s već 30 dana posle ulaska bugarskih trupa u jugoistočne delove Srbije, Bencler je imao jedan uvid u to posredstvom mnogih informacija te je 30. I uputio novi telegram Ribentropu: „Bugarsko posedanje je proizvelo nepoželjno dejstvo koje se proteže na bugarsko okupaciono područje. Ono je, dođe, i dospelo ministru-predsedniku Nediću u Ministarstvu, koji je na svom položaju oslabio, pa se njemu prebacuje da je svoju politiku prepustio Bugarima. Do sada je stanovništvo stajalo uz Nedića, kojega sada povremeno napušta. Ustanici i protivnici Nedićeve vlade imaju sada jedan jači cilj i za njega sve nacionalne snage zemlje pokušavaju da ujedine, naime, oslobode srpske zemlje od svih pritisaka. Engleska propaganda koristi ovu situaciju. Bugarsko posedanje utiče jako u pravcu stvaranja jednoga jedinstvenog fronta otpora pod nacionalnim parolama u kome bi se takođe komunisti, četnici i inteligencija zbližili. Od dosadašnje lojalnosti, četnici su sada postali nepoverljivi. Njihov razvitak je uz to za žaljenje... Mislim da se ustanak može oslabiti uz ispunjenje prethodnih stvari: a) Staviti vladu Nedićevu u položaj da se ne sreće sa novim teškoćama, koje bi ga onemogućavale u daljem radu. Pri tom bi, na primer, posedao ostale delove zemlje koje bi pripadale nemačkim trupama, b) Likvidirati komunističke ustaničke centre, ne samo u oblasti Srbije već i Sandžaka; sprečavanje gonjenja Srba u Hrvatskoj, d) Sto je moguće pre odstraniti ličnost Mihailovića“ (AVII, Mikroteka, Bon, 3, snimak 68–70).